

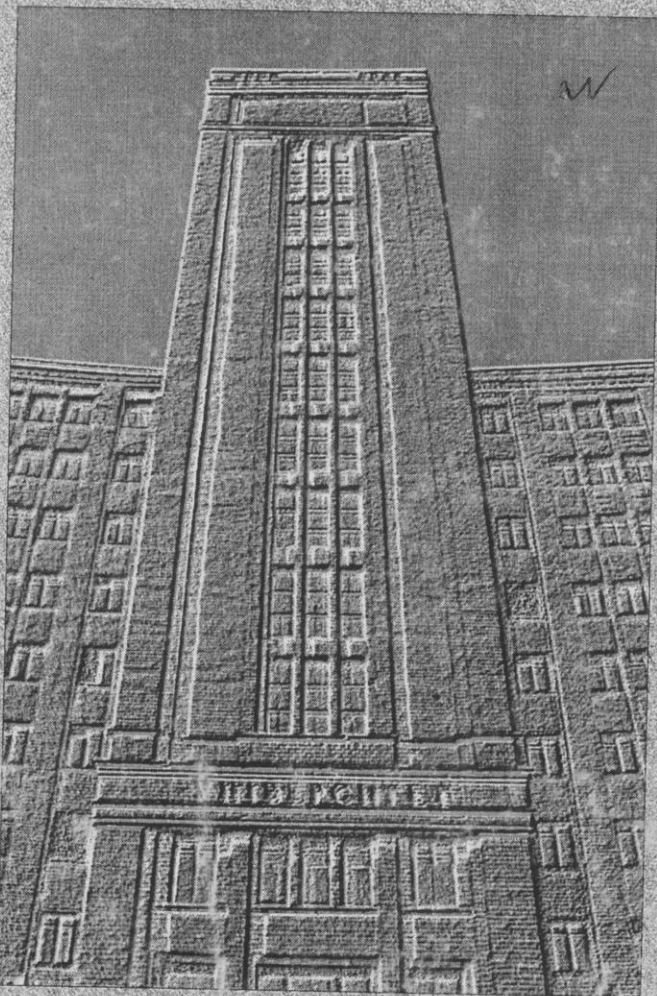
[Redacted]

326898

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

ІСТОРІЯ

Випуск 30

Міністерство освіти України

ISSN 0453-8048

ISSN 0320-8281

ВІСНИК

Харківського державного університету

№ 413

Засновано у 1964 р.

ІСТОРІЯ

Випуск 30

Харків-1998

Матеріали «Вісника» висвітлюють головні напрями наукових досліджень викладачів та аспірантів історичного факультету ХДУ. Публікації збірника присвячено актуальним питанням стародавньої та середньовічної історії і археології, проблемам історії нового та новітнього часу, історіографії. Особлива увага приділяється соціально-економічним та політичним перетворенням в Україні 20-х років ХХ ст.

Для викладачів, науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

Материалы «Вестника» отражают основные направления научных исследований преподавателей и аспирантов исторического факультета ХГУ. Публикации сборника посвящены актуальным вопросам древней и средневековой истории и археологии, проблемам истории нового и новейшего времени, историографии. Особое внимание уделяется социально-экономическим и политическим процессам в Украине в 20-е годы ХХ века.

Для преподавателей, научных сотрудников, студентов, всех, кто интересуется историей.

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, доцент	<i>С. І. Посохов</i> (відп. редактор)
канд. іст. наук, доцент	<i>В. М. Духопельніков</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>С. В. Дячков</i> (відп. секретар)
докт. іст. наук, професор	<i>В. І. Кадеєв</i>
докт. іст. наук, професор	<i>В. В. Калініченко</i>
докт. іст. наук, професор	<i>Б. К. Мигаль</i>
докт. іст. наук, професор	<i>В. К. Міхеєв</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Є. П. Пугач</i>
докт. іст. наук, професор	<i>І. К. Рибалка</i>

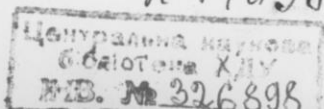
Адреса редакційної колегії:

Україна, 310077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський державний університет, історичний факультет, тел. 45-74-78.

В 0501000000 Замовне
98

© Харківський державний
університет, 1998

К-14038

З М І С Т

<i>Кадеєв В. І.</i> Владислав Петрович Бузескул (к 140-летию со дня рождения)	5
<i>Латышева В. А.</i> Прядение и ткачество на северной окраине херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины)	17
<i>Бабенко Л. І.</i> Скифское бронзовое навершие из собрания Харьковского исторического музея	25
<i>Сергеев И. П.</i> Особенности политической ситуации в Римской империи в 275-276 гг. н. э.	28
<i>Аксенов В. С.</i> К вопросу об уровне вооруженности населения салтовской культуры (по материалам погребений с сожжением Сухогомольшанского и Красногорского могильников)	39
<i>Чернигова Н. В.</i> Материалы к характеристике Верхнесалтовского археологического комплекса VIII-X вв.	52
<i>Скирда В. В.</i> Археологічні дослідження В. В. Пассека на Харківщині	58
<i>Бардола К. Ю.</i> К анализу сфрагистических источников о функциях коммеркиариев в Византии VI-IX вв.	69
<i>Бакуменко Е. А.</i> Основные источники по истории земских учреждений России второй половины XIX — начала XX вв.	77
<i>Рябокобила О. О.</i> Харківський історичний архів в період становлення краєзнавчої роботи (1880-1925 рр.)	87
<i>Каплин А. Д.</i> Д. А. Валуев об историческом развитии России и славянофильская идея	95
<i>Бутенко В. І., Лапчинська Н. В.</i> Історія в особах: М. Лозинський в національно-визвольному русі початку XX ст. та в революції 1918-1919 рр. в західноукраїнських землях	103

Колоней Д. В. Из истории музыкального образования в Украине в конце XIX — начале XX века (Харьковское музыкальное училище) 113

Павлова О. Г. Викладання історії мистецтва у Харківському університеті в XIX — на початку XX століть.. 121

Сичова В. В. Аналіз тактичних відмінностей соціал-демократів на виборах та в роботі IV Державної думи (1912-1914 рр.) 127

Остапенко Д. О. Створення та діяльність окружних страхових товариств на Україні (1912-1916 рр.) 138

Канищев Г. Ю., Пикалов В. Г. Органи государственного контроля на Харьковщине (1921-1923 гг.) 143

Волосник Ю. П. Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки НЕПу 153

Філіппов К. В. Спеціальна (фахова) сільськогосподарська кооперація в українському селі в період НЕПу: мережа, види, соціальний склад 161

Мацюцький В. М. Альменда у земельній громаді Лівобережної України 172

Лисенко М. С. З історії пролетаризації технікумів України (1922-1930 рр.) 181

Колісник К. Е. Українізація преси в 1923-1930 рр. 189

Яценко Є. Ю. Опір селянства Харківщини тоталітарному режиму у 1932-1933 рр. 197

Чувпило А. А. Индийский национальный конгресс и международные отношения (1914-1929 гг.) 204

Елкин А. И. Русская школа в Польше (1918-1939 гг.) 214

Гринченко Г. Г. Подготовка и учреждение американской оккупационной администрации в Германии 223

**ВЛАДИСЛАВ ПЕТРОВИЧ БУЗЕСКУЛ
(К 140-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)**

В марте 1998 года исполнилось 140 лет со дня рождения одного из выдающихся историков древнего мира, профессора Харьковского университета, академика АН СССР и АН УССР Владислава Петровича Бузескула, опубликовавшего около 200 научных трудов. Его главные труды по истории Древней Греции, источниковедению и историографии не утратили своего значения до настоящего времени. В. П. Бузескул был прекрасным преподавателем и более 40 лет жизни посвятил преподаванию в Харьковском университете.

В. П. Бузескул

В. П. Бузескул родился 8 марта (24 февраля) 1858 г. в с. Поповка Изюмского уезда Харьковской губернии в семье военного, который происходил из румын и в русской армии дослужился до подполковника. Первыми учителями Владислава Петровича были его мать и домашний учитель Э. В. Арльдт, прививший мальчику любовь к литературе и истории. В 1868 г. В. П. Бузескул поступил во 2-ю гимназию г. Харькова, которую окончил с золотой медалью. В Харьковском университете, куда он поступил в 1876 г. на историко-филологический факультет, наибольшее влияние на него оказали профессора М. Н. Петров и В. К. Надлер, читавшие на факультете общие и специальные курсы по всеобщей истории и знакомившие студентов с приемами и методами критики исторических источников. В 1879 г. за студенческую научную работу, посвященную Мстиславу, князю Торопецкому, В. П. Бузескул был удостоен золотой медали. Позднее эта работа была опубликована в «Журнале Министерства народного просвещения». В 1880 г., по окончании университета, по рекомендации М. Н. Петрова и В. К. Надлера, он был оставлен для приготовления к профессорскому званию на кафедре всеобщей истории Харьковского университета. Из-за отсутствия вакантной стипендии для обучения с осени 1880 г. В. П. Бузескулу пришлось одновременно с учебой преподавать в частных гимназиях города. В начале 1885 г., после сдачи магистерских экзаменов и двух пробных лекций, он становится приват-доцентом и с 1885/1886 учебного года начинает свою преподавательскую деятельность в Харьковском университете на историко-филологическом факультете. В октябре 1889 г. В. П. Бузескул защитил магистерскую диссертацию и в апреле 1890 г. стал экстраординарным профессором кафедры всеобщей истории, а еще через пять лет, после защиты докторской диссертации, становится ординарным профессором. Таким образом, весь путь в науку, от студента до профессора, В. П. Бузескул прошел в Харьковском университете, без традиционной заграничной командировки при подготовке к профессорскому званию.

В связи с этим сам В. П. Бузескул называл себя «доморощенным ученым», указывая, что «всю свою школу он прошел в Харькове; все свои работы написал в Харькове, при помощи своей и университетской библиотеки». Эти его слова, а также постоянный интерес к истории Харьковского университета, уважительное отношение к коллегам и студентам, свидетельствуют о том, что он был большим патриотом своей alma mater. Видимо, именно этим объясняется отказ профессора В. П. Бузескула в 1911 г. занять кафедру в Московском университете, куда его приглашали.

В. П. Бузескул не сразу стал историком Древней Греции. Его первые печатные работы были посвящены Мстиславу Удалому. Затем последовали статьи по всеобщей истории, немецкой историографии и другие. По его словам, «...первоначально я интересовался и занимался преимущественно средней и новой историей и не думал заниматься древней». Первым толчком послужила отставка профессора М. Н. Петрова, когда в 1886 г. В. П. Бузескулу, наряду с курсом новой истории, пришлось читать историю Древней Греции и познакомиться с соответствующими исследованиями, и в частности с господствовавшими в то время в западноевропейской литературе отрицательными оценками деятельности Перикла и Афинской рабовладельческой демократии. Окончательный же выбор был сделан после опубликования Ф. Кенионом папируса с «Афинской политией» Аристотеля. Судя по переписке В. П. Бузескула с проф. И. В. Помяловским (письмо от 28.XII.1892 г.), именно в это время у него появилась мысль основательно заняться исследованиями истории Афинской демократии, которые заняли много лет и принесли В. П. Бузескулу широкую известность как специалисту в этой области.

Среди трудов В. П. Бузескула по истории Афинской демократии важнейшими были следующие: «Перикл. Историко-критический этюд» (1889 г.), «Афинская полиция» Аристотеля как исторический источник для истории государственного строя Афин до конца V века» (1895 г.) и «История Афинской демократии» (1909 г.).

В труде «Перикл. Историко-критический этюд», который был защищен в качестве магистерской диссертации в Харьковском университете, В. П. Бузескул на основе тщательного изучения исторических источников, всей известной в то время литературы показал внутреннюю и внешнюю политику Перикла; доказал, что Афинская демократия при нем достигла своего расцвета. Самого Перикла он считал талантливым политиком и государственным деятелем. Одновременно с этим В. П. Бузескул не только отверг нападки некоторых реакционных историков (Д. Шварц, М. Дункер, Пфлуг-Гартунг) на Афинскую демократию, но и показал несостоятельность их методов и приемов доказательств.

В своей докторской диссертации «Афинская полиция» Аристотеля как исторический источник для истории государственного строя Афин до конца V века» В. П. Бузескул охарактеризовал трактат Аристотеля, отметил важность этого исторического источника, рассмотрел огромную научную литературу с самыми противоречивыми взглядами и оценками этого трактата и высказал свое мнение об

авторстве и по поводу имеющихся вставок и противоречий, неточностей, а также источников, которыми пользовался Аристотель. Это потребовало огромного труда, тщательно разработанной методики и критического изучения очень широкого круга разнообразных исторических источников. Защита диссертации происходила 14 мая 1895 г. в Харьковском университете. Официальными оппонентами были профессора Г. Ф. Шульц и Ф. А. Зеленогорский, а неофициальным — профессор Петербургского университета Ф. Ф. Зелинский. Высоко оценивая труд В. П. Бузескула в целом, его объективный историко-ведческий анализ, полноту историографического обзора, самостоятельность выводов, оппоненты высказали свои замечания по частным вопросам. Однако автор диссертации уверенно отстаивал свои положения, особенно в ответ на возражения Ф. А. Зеленогорского, который не соглашался с тем, что 4-я глава трактата является позднейшей интерполяцией, а реформы Клисфена — началом демократических преобразований в Афинах. После диспута Совет историко-филологического факультета единогласно присудил В. П. Бузескулу ученую степень доктора всеобщей истории.

Крупное исследование В. П. Бузескула «История Афинской демократии» возникло на основе курса лекций, прочитанного студентам Харьковского университета. В этом труде показано государственное устройство в Афинах в целом, политические институты и их функции, положение различных слоев населения, граждан и неграждан, включая рабов, а также женщин. Характеризуя состояние торговли, автор выступил с критикой теории К. Бюхера, отстаивавшего концепцию домашнего характера хозяйства в Афинах. В свое время С. А. Жебелев называл эту работу «лучшей книгой на русском языке на эту тему». Из недостатков в этом труде можно указать лишь на некоторые элементы модернизации.

В перечисленных трудах В. П. Бузескул проявил себя как блестящий знаток исторических источников и литературы, противником гиперкритиков и реакционных представителей исторической науки, отрицавших прогрессивный характер Афинской демократии.

Фундаментально занимаясь историей Древней Греции, В. П. Бузескул в 80-90 гг. XIX в. постоянно следил за исторической литературой по всеобщей истории, и в частности за трудами немецких историков. В результате появляется его «Обзор немецкой литературы по истории средних веков» (1885 г.), в котором он критически оценивал труды Г. Вайца и Гизебрехта, отмечая неясность выводов первого и односторонность, национализм и отсутствие внимания к социально-

экономической истории у — второго. Критиковал В. П. Бузескул и «Всемирную историю» Л. Ранке, в которой, по его мнению, преувеличивались внешнеполитические факторы и игнорировались социально-экономические. Специальную работу «Генрих Зибель как историк-политик» (1896 г.) В. П. Бузескул посвятил этому крупному немецкому ученому. Отметив разносторонность его научных интересов, мастерство в использовании источников, прекрасный стиль изложения, В. П. Бузескул критиковал Г. Зибеля за стремление превратить историю в служанку политики, что всегда приводит к субъективизму и подтасовке фактов.

Сам В. П. Бузескул своим главным трудом считал «Введение в историю Греции», который несколько раз переиздавался, и, по словам академика С. А. Жебелева, по широте поставленной задачи не имел себе равных в зарубежной литературе. Этот труд состоял из двух частей. В первой части характеризовались разнообразные исторические источники: мифы, данные языка, вещественные, нумизматические, эпиграфические и литературные. Во второй части дан обстоятельный разбор исследований по греческой истории, начиная с эпохи Возрождения. Здесь рассмотрены и важнейшие раскопки, в том числе и в Северном Причерноморье. При этом, как отмечали многие рецензенты, написана книга очень живо и интересно. За этот труд В. П. Бузескул был удостоен премии имени графа Д. А. Толстого. Во многом он не утратил своего значения до настоящего времени и является одним из пособий по источниковедению и историографии истории Древней Греции.

В. П. Бузескул всегда с живейшим интересом следил за археологическими открытиями как за рубежом, так и в России. Он правильно оценивал их значение для изучения истории древнего мира и активно участвовал в работе XI, XII, XV Археологических съездов, где выступал с научными докладами.

Люди, близко знавшие Владислава Петровича Бузескула, считали его большим книголюбом, который не только прекрасно знал историческую литературу — отечественную и иностранную, но и имел о ней свое самостоятельное суждение. На это указывает и его переписка с издателем С. Н. Шубинским (письмо от 23.01.1884 г.), с которым он не соглашался в оценке представителей немецкой историографии как хороших популяризаторов и откровенно высказал свою точку зрения, указав, что «...вряд ли кто другой умеет писать так сухо и так скучно как именно немецкие ученые». При этом он называл имена Нибура, Ранке, Шлоссера, Вилькена и других *dei minores*. А ведь

ему в то время было только 26 лет. Благодаря великолепному знанию исторической литературы В. П. Бузескул часто публиковал в специальной периодике библиографические обзоры, рецензии, отклики на важнейшие археологические открытия. Ему принадлежит ряд важнейших статей по истории Древней Греции, опубликованных в энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона.

Много внимания В. П. Бузескул уделял истории Харьковского университета, и в частности всеобщей истории в нашем университете. Он собирал материалы и исследовал преподавательскую, научную и общественную деятельность В. Ф. Цыха и М. М. Лунина, оказавших значительное влияние на развитие древней истории своими лекциями и трудами, но долгое время остававшихся в неизвестности; написал он и большой раздел истории университета, статью о А. М. Ляпунове.

Знакомство с трудами В. П. Бузескула показывает, что в начале XX века на его научные взгляды в определенной мере повлияли широко распространенные в то время в исторической науке, особенно в немецкой, попытки модернизации античной истории. И хотя сам В. П. Бузескул выступал против модернизаторов, указывая, что это «ведет иногда к крайностям, натяжкам, к старанию установить сходство ...только кажущееся», в некоторых его трудах встречаются отдельные модернистские термины, а иногда и попытки проведения параллелей между античностью и современностью. В 1913 г. под таким названием — «Античность и современность» — у него вышел сборник статей.

Однако никак нельзя согласиться с получившим достаточно широкое распространение мнением С. Л. Утченко о том, что В. П. Бузескул якобы включился в поход реакционной профессуры против марксизма и занимал реакционные позиции во время революционных событий в Харькове 1905 года. Это явно голословное утверждение. Против него свидетельствуют имеющиеся факты. Например, после событий 9 января 1905 г. В. П. Бузескул был среди членов комиссии Совета Харьковского университета, состоявшей из либеральных профессоров, подготовивших «Записку» о необходимости приостановления занятий в университете. За это в откровенно черносотенном документе под названием «Открытое письмо харьковским профессорам «забастовщикам» за подписью «Воспитанник Харьковского университета 80-х годов», он вместе с Д. И. Багалеем и другими членами комиссии был обвинен в участии в «революционном, противогосударственном» акте, акте «противокультурном» и «непатриотическом».

В последующие годы, когда начались репрессии, В. П. Бузескул опубликовал «Историю Афинской демократии», в которой отстаивал прогрессивность демократии и, таким образом, оставался верным своим прежним либеральным взглядам. При этом следует отметить, что этот труд был предназначен «не столько для специалистов, сколько для более широкого круга — для университетских слушателей, для ищущих самообразования, для интересующихся историей, в особенности историей политических форм». Мнению С. Л. Утченко противоречат и воспоминания самого В. П. Бузескула о событиях 1905 г., опубликованные в журнале «Голос минувшего» (1917 г., № 7-8), в которых автор предстает типичным либералом, делавшим все от него зависящее, чтобы избежать кровопролития во время баррикад в Харькове в октябре 1905 г., и считавшего, что «предупредить катастрофу возможно лишь в том случае, когда русскому народу будут гарантированы священные права всякого человека: неприкосновенность личности, свобода слова, печати, собраний». Следовательно в 1905 году В. П. Бузескул не изменил своих политических взглядов, которые нам известны из его переписки с профессором Петербургского университета И. В. Помяловским в 90-х гг. XIX в. по поводу студенческих волнений. В этих письмах нет и тени враждебности к выступлениям студентов, а только беспокойство за будущее университета, а с другой стороны, возмущение реакционным Университетским уставом 1884 года и репрессиями правительства в отношении прогрессивной профессуры. Наконец, не исключено, что именно в связи с событиями 1905 года В. П. Бузескул ушел в отставку с поста декана историко-филологического факультета, который он занимал с 1901 по 1905 гг., так как срок его полномочий еще не истек. О том, что В. П. Бузескул имел устойчивые либеральные политические взгляды и не изменил их после событий 1905 года, может свидетельствовать еще один факт. В годы, когда свирепствовали учрежденные Столыпиным военно-полевые суды, выносившие смертные приговоры, он опубликовал свою статью «Прения о смертной казни назад тому 2300 с лишним лет», которую можно считать своеобразным протестом против этих расправ. Таким образом, не занимаясь политикой, В. П. Бузескул всегда оставался гражданином с вполне определенными политическими взглядами.

Научные труды В. П. Бузескула дореволюционного периода, среди которых, кроме названных выше, следует упомянуть «Исторические этюды» (1911 г.) и «Античность и современность» (1913 г.), получили широкое распространение и всеобщее признание как в России, так и за рубежом. Они высоко оценивались рецензентами в науч-

ных и общественно-политических журналах на русском, немецком, французском, английском, болгарском и чешском языках, неоднократно переиздавались, а «Введение в историю Греции» и «Античность и современность» были переведены на чешский язык. За свои научные заслуги в 1910 г. В. П. Бузескул был избран член-корреспондентом Петербургской Академии наук.

После Октябрьской революции В. П. Бузескул оказался среди тех профессоров Харьковского университета, которые не покинули город и стали на путь сотрудничества с Советской властью в подготовке специалистов и культурном строительстве, хотя работать в то время историку древнего мира было очень трудно из-за отсутствия необходимой литературы и частых преобразований вузов. После закрытия в 1920 г. Харьковского университета были созданы Временные высшие педагогические курсы, затем Академия теоретических знаний, которую студенты называли «Академией терзаний», и наконец, Харьковский институт народного образования (ХИНО). Во всех этих учебных заведениях главными предметами были педагогические дисциплины в ущерб научным и специальным. Вспоминая эти годы, профессор Е. Г. Кагаров указывал, что В. П. Бузескул был популярнейшим профессором ХИНО, лекции в котором он читал до осени 1924 г. Начиная с 1921 г. В. П. Бузескул руководил сначала научно-исследовательской кафедрой всеобщей истории, а позднее — кафедрой европейской культуры, созданных в составе ХИНО.

В 1921-1922 гг. проф. В. П. Бузескул был председателем Научного общества при ХИНО, которое проводило большую работу в области истории, археологии, этнографии и филологии. Общество способствовало популяризации науки, приобщению к ней не только молодых преподавателей института, но и всех, кто интересовался результатами научных исследований, организуя регулярные заседания, на которых заслушивали научные доклады и устраивали их обсуждение. Когда В. П. Бузескул попросил освободить его от обязанностей председателя общества, его избрали Почетным председателем.

В эти годы В. П. Бузескул переработал и издал в расчете на массового читателя «Школьное дело у древних греков по новым данным» (1918 г.), «Афинская демократия. Общий очерк» (1920 г.), а потом и «Перикл» (1923 г.). В 1923 г. увидела свет его новая книга, возникшая из лекций, прочитанных студентам в 1920-1921 гг., и представлявшая собой обзор важнейших археологических открытий на Востоке — в Египте, Месопотамии, странах Передней Азии. Называлась она «Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего

мира. I. Востэк», восполняя пробел, существовавший до этого в русской и иностранной литературах. Книга получила высокую оценку у специалистов. В 1924 г. вышла вторая часть этого труда под названием «Открытия XIX и начала XX века в области истории древнего мира. II. Греческий мир», посвященная открытиям древнегреческих памятников, уточнявшая и дополнявшая его труд «Введение в историю Греции», особенно в разделе Эгейской культуры.

Одновременно с научными исследованиями в эти годы В. П. Бузескул писал воспоминания, связанные с историей Харьковского университета.

Будучи избранным в 1922 г. академиком АН СССР, а в 1925 г. — академиком АН УССР, В. П. Бузескул активно участвовал в работе историко-филологической секции, ставил вопрос о ее пополнении новыми членами, готовил записки об ученых трудах кандидатов в Академию наук. Заботясь о достойном пополнении историко-филологического отделения АН СССР, которое утратило несколько выдающихся ученых (В. В. Латышев, А. В. Никитский и др.), В. П. Бузескул при поддержке академиков Ф. И. Успенского, В. В. Бартольда, И. Ю. Крачковского и других выдвинул кандидатом в академики С. А. Жебелева, которого хорошо знал как крупного историка и филолога-классика и долгое время с ним сотрудничал. Однако кандидатура С. А. Жебелева встретила противодействие со стороны востоковедов П. К. Коковцева и Ф. И. Щербатского, которые не только интриговали против С. А. Жебелева, но и обвинили его в плагиате, а также в том, что он за последние 20 лет писал якобы исключительно научно-популярные труды. Агитируя против кандидатуры С. А. Жебелева, Коковцев и Щербатский ссылались на то, что и эмигрировавший за границу академик М. И. Ростовцев против кандидатуры С. А. Жебелева. В связи с этим в 1926-1927 гг. В. П. Бузескул несколько раз писал М. И. Ростовцеву, чтобы выяснить его позицию, что было очень рискованно для него, поскольку академик Ростовцев, находясь за рубежом, в эти годы активно выступал против Советской власти. Это хорошо понимал сам М. И. Ростовцев, который в своем письме к А. А. Васильеву (21.XI.1927 г.) писал: «...Получил письмо от Бузескула. Храбрый человек! Пишет, да еще требует ответа...» Накануне выборов в Академию наук СССР, которые проходили в два этапа: на заседании выборной комиссии отделения и на общем собрании, В. П. Бузескул подготовил мотивированную записку об ученых трудах С. А. Жебелева, которую подписали академики, выдвигавшие эту кандидатуру. В итоге, несмотря на все старания противников,

к которым присоединился академик Н. К. Никольский, С. А. Жебелев был избран академиком АН СССР, и историко-филологическое отделение в его лице получило достойное пополнение. По поручению Президиума АН СССР В. П. Бузескул неоднократно выезжал в командировки в качестве представителя Академии наук.

В 1926 г., после создания в Харькове Всеукраинской научной ассоциации востоковедения, В. П. Бузескул был избран Почетным председателем историко-этнологического отдела этой ассоциации.

Все эти годы В. П. Бузескул внимательно следил за археологическими исследованиями в Северном Причерноморье и, по возможности, за рубежом. Об этом свидетельствуют его публикации и доклады: «Изучение древностей северного побережья Черного моря», «Об открытиях на Востоке во время мировой войны и в начале 20-х годов». Активное участие принимал он в работе первых Всесоюзных археологических конференций в Керчи (1926 г.) и Севастополе (1927 г.).

Незадолго до своей кончины В. П. Бузескул подготовил свой главный историографический труд «Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века» в трех частях, в котором, по его словам, он стремился показать «долю русских ученых, внесенную в общую научную сокровищницу». Это был первый в советской историографии труд такого масштаба. Однако при жизни автора свет увидела только часть I, опубликованная в 1929 г., в основном посвященная византинистам, славяноведам и представителям всеобщей истории XIX в. Более сложной оказалась судьба части II, в которой рассматривался вклад во всеобщую историю русских историков, эмигрировавших за границу и подвергшихся репрессиям. Несмотря на чрезвычайную осторожность автора в оценках и специальную оговорку в предисловии, эта часть труда В. П. Бузескула, подготовленная им к печати осенью 1929 г., вышла в свет через два года под редакцией С. А. Жебелева с цензурными купюрами и предисловием Непременного секретаря АН СССР В. П. Волгина, указывавшего, что «...ввиду тяжелой болезни акад. Бузескула эти изменения не удалось уже с ним согласовать». Но автор приведенных строк лукавил, так как свое предисловие В. П. Бузескул написал в мае 1931 г., а следовательно, несмотря на свою болезнь, продолжал просматривать корректуры книги и работать над предисловием, и уведомить его об изменениях, вносимых в текст, вполне было возможно. Критикуя автора труда за то, что он не дал общей концепции развития русской исторической науки и избегает социальных и политических характеристик историков, акад. Волгин вместе с тем вынужден был признать, что

«Академик Бузескул проделал колоссальный труд по учету всего написанного в России по всеобщей истории. Выполнение такого труда оказалось возможным лишь в силу того, что автор в течение ряда десятилетий внимательно следил за русской исторической литературой. Сейчас очень немногие могли бы за эту задачу собирания материалов взяться и с нею справиться». Видимо, по настоянию В. П. Волгина появился и подзаголовок «Материалы», отсутствовавший у автора труда. Что касается части III труда В. П. Бузескула под названием «Византинология и изучение славянского мира в России», подготовленной автором в 1929 г., то она осталась неопубликованной, но сохранилась в личном фонде автора в архиве РАН в Санкт-Петербурге в полном виде и недавно подготовлена к изданию И. В. Тункиной. Будем надеяться на скорейшее ее издание.

В 1930 г., после «академического дела», по которому были арестованы Е. В. Тарле, Ю. В. Готье, С. Ф. Платонов и другие, и судебного процесса Промпартии, Коммунистическая академия совместно с Обществом историков-марксистов провела два заседания: в Москве (октябрь 1930 г.) и Ленинграде (январь 1931 г.), темой которых было «вредительство» старых буржуазных историков. Среди этих буржуазных историков — «историков Запада», по выражению одного из выступавших на заседании — оказался и В. П. Бузескул. В другом выступлении, в котором подробно анализировались труды Владислава Петровича, он был назван «типичным представителем промышленной буржуазии», которая своим идеалом считает правовое государство, а свои политические симпатии он переносит в древность. Его принципы — беспристрастности и объективной истории — оборонительное оружие против пролетариата. Досталось В. П. Бузескулу и за критику «экономического или исторического материализма», и за шовинизм в статье «История пангерманизма и стремление немцев на Восток», и при оценке Брестского мира, и за 5-ю главу «Всеобщей истории...», в которой он хвалит всех без разбора» (Историк-марксист. — 1931. — Т. 21. — С. 48, 71-76).

Не исключено, что эта кампания еще больше подорвала здоровье В. П. Бузескула, который в это время был тяжело болен. Несмотря на двукратную операцию, спасти жизнь Владиславу Петровичу не удалось. Он умер 1 июня 1931 г. в возрасте 73 лет.

Еще дальше в своих нападках на В. П. Бузескула, но уже через 7 лет после его кончины, пошел профессор Харьковского университета С. А. Семенов-Зусер. На научной сессии исторического факультета ХГУ 17-19 апреля 1938 г. в своем докладе «Буржуазная

историография об античности и Бузескул, как апологет ее» он называл В. П. Бузескула непримиримым врагом марксистско-ленинской методологии истории, который якобы мобилизовал вокруг себя враждебные коммунизму силы, а также апологетом русского империализма и шовинистом. Никаких доказательств при этом автор доклада не приводил, если не считать нескольких цитат, произвольно вырванных из труда «Афинская демократия». В этом докладе критиковался и Б. В. Фармаковский, который оказался «соратником В. П. Бузескула в борьбе с марксизмом», а его труд «Художественный идеал демократических Афин» (1918 г.) был объявлен «фашистской книжкой». Тем самым Семенов-Зусер нарушил элементарную этику в отношении двух крупнейших ученых и античную традицию.

Как историк В. П. Бузескул оставил заметный след в науке, особенно в истории древнего мира, и никакие нападки не могут поколебать этот вывод. Как ученого его отличала огромная работоспособность и удивительная добросовестность, глубокое знание исторических источников, тщательная разработка тем исследования и прекрасное знание существующей исторической литературы. Его труды написаны хорошим литературным языком, живо и доступно. Марксизмом В. П. Бузескул не овладел, да, видимо, и не пытался им овладеть, и до конца жизни оставался на позициях либерального позитивизма. Говоря об исторических исследованиях, он подчеркивал необходимость изучения социально-экономических отношений, но при этом считал, что отдельные личности и идеи также оказывают влияние на исторический процесс, при участии народных масс. Это не мешало ему стоять на позициях эволюционизма в общественном развитии. В. П. Бузескул отстаивал надклассовость исторической науки, которая только в этом случае может быть объективной, как и отдельные ее представители. Именно в этом проявился его идеализм, так как обычно историческая наука оказывается заложницей официальной политики, особенно в условиях тоталитарного режима.

Изучение трудов В. П. Бузескула, его переписки, научной и общественной деятельности, воспоминаний о нем современников не позволяют согласиться в обвинениях в его адрес, о которых говорилось выше, поскольку этот крупный ученый был далек от политики, но всегда объективно оценивал факты и труды своих коллег. Его стихийно-материалистическое истолкование фактов, интуиция и широкий кругозор историка способствовали глубокому изучению истории Афинской демократии, развенчанию реакционного течения гиперкритиков и модернизаторов, их методов исследования. В. П. Бу-

зескул одним из первых среди историков обратил внимание на роль немецкой исторической науки в формировании реакционной идеологии, на почве которой вырос германский нацизм. В своих историографических трудах он показал огромный вклад отечественных историков в области всеобщей истории. Некоторые труды В. П. Бузескула не утратили своего значения до настоящего времени. Это касается не только его историографических работ, в которых собран колоссальный материал, необходимый при изучении истории исторической науки, но и таких исследований как «История Афинской демократии», «Введение в историю Греции». Большой интерес представляют его работы по истории Харьковского университета.

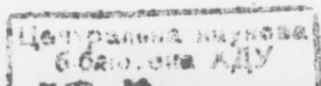
Однако сам В. П. Бузескул свои научные заслуги никогда не переоценивал. В одном из своих последних писем к академику С. А. Жебелеву, с которым его связывала многолетняя дружба, он писал: «Я всегда желаю знать правду особенно относительно себя, очень дорожу откровенным мнением о моих работах, более того — жажду услышать такие мнения, как бы они ни были неблагоприятны, и никогда не могу быть за то в претензии» (22.XII.1930 г.).

Как человека В. П. Бузескула отличали честность, искренность, большое чувство долга и доброжелательность к людям; корректность по отношению к коллегам и неизменная верность своим друзьям.

В. А. Латышева

ПРЯДЕНИЕ И ТКАЧЕСТВО НА СЕВЕРНОЙ ОКРАИНЕ ХЕРСОНЕССКОЙ ХОРЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ МАСЛИНЫ)

Основной продукт, получаемый в результате прядения и ткачества (готовая ткань), — археологически недолговечен, так что в обычных условиях проследить его крайне сложно. Тем не менее, в результате многолетних раскопок поселения Маслины, расположенного на северной окраине херсонесской хоры, получены данные, позволяющие говорить о существовании здесь прядельно-ткацкого ремесла. К их числу относятся как орудия труда, связанные с этим видом занятий (многочисленные находки пряслиц от веретена, грузил от ткацкого станка), так и отпечатки самой ткани, неоднократно фиксировавшиеся на донышках лепных сосудов.

В предлагаемой статье предпринята попытка обобщить и проанализировать все эти данные, с тем чтобы дать представление как о самом материале, так и о характере прядения и ткачества на северной окраине херсонесской хоры в IV-II вв. до н. э.

Базой для существования в этом районе прядения и ткачества было довольно развитое местное овцеводство, дававшее необходимое сырье. Несмотря на земледельческий по преимуществу характер поселения [7, с. 68-87], скотоводство на Маслинах, судя по количеству дошедших костных остатков, являлось здесь важной отраслью хозяйственной деятельности. Анализ добытого остеологического материала с точки зрения видового состава стада, соотношения видов, бытовавших на Маслинах, позволяет сделать вывод о преобладании на поселении мелкого рогатого скота.

Преобладание в стаде овец находится в полном соответствии с основными экологическими факторами, характерными для зоны поселения: кормовые возможности степных равнин обеспечивали преимущественное развитие именно овцеводству.

На протяжении примерно десяти тысяч лет овца дает человеку шерсть [8, с. 80-81], которая является самым лучшим сырьем для изготовления теплой одежды. Опыт, накопленный в этой области, благодаря элементарной простоте операций на многие века стал традиционным спутником человеческой жизни, не претерпевая существенных изменений на протяжении тысячелетий.

Шерсть овцы получали путем ее вычесывания или стрижки, причем наиболее пригодной для прядения является шерсть, полученная с боков животного, где волокна достигают наибольшей длины. Из полученных таким образом комьев шерсти уже можно получить грубую шерстяную нить.

На Маслинах пряжу получали с помощью веретена, от которого сохранились многочисленные пряслица, насаживавшиеся на нижний конец деревянного стержня для придания веретену равномерного вращения. В археологической практике известны случаи находок и самого веретена, как правило, костяного, а в единичных случаях — и деревянного [13, с. 219]. В. Ф. Гайдукевич ссылается на находку костяного веретена из керченского погребения I-II вв. н. э. с надетым на нижний конец пряслищем [3, с. 396]. Наиболее полная сводка подобного рода находок из античных городов и поселений Северного Причерноморья дана в работе В. Г. Петерса [10, с. 57-60, табл. X, 3-21; XI, 1-26]. Способ прядения с помощью веретена надежно засвидетельствован и в росписях древнегреческих ваз, где

сцены прядения относятся к числу достаточно распространенных сюжетов [5, табл. CLVI, 4; CLXII, 1; 17, с. 256, ил. 143; 18, с. 88-89]. Так, на аттическом чернофигурном лекифе VI в. до н. э. изображены две женщины, занятые прядением: между ними стоит корзина с шерстью, из массы волокон одна из женщин вытягивает, скручивает нить и привязывает ее к веретену, а другая из кома шерсти направляет нить на веретено с конусовидным пряслицем на нижнем конце [17, с. 256, ил. 143].

На Маслинах найдено около 60 пряслиц. Они отличаются большим разнообразием форм. Наиболее распространенные: конические, биконические, бочковидные, шаровидные (рис. 1), реже встречаются пряслица в виде плоского круга с отверстием в центре, «катушки», опрокинутого лепного горшка и других фигурных форм. Почти все они сделаны из глины, лишь одно пряслице изготовлено из камня и одно — из свинца. Глина большинства пряслиц по качеству примесей и обжига напоминает тесто лепной керамики. На основаниях многих пряслиц прослеживаются углубления со следами сработанности, образовавшиеся в процессе прядения от трения пряслица с нижним концом веретена и дающие определенные основания для его реконструкции [11, с. 20-21].

Значительная часть пряслиц на Маслинах изготовлена из фрагментов гончарной керамики. Чаще всего для этих целей использовались основания ножек, отбившихся от канфаров, флаконов, базы небольших амфор, в центре которых просверливались круглые отверстия (рис. 2, 1-7); среди амфорных ножек есть и заготовки с намеченными для просверливания отверстиями.

Ткань на Маслинах получали с помощью вертикального станка, на существование которого указывают многочисленные находки глиняных грузил. Они представляют собой усеченные 4-гранные пирамидки высотой 6-7,5 см со сквозным отверстием в верхней части изделия; сторона почти квадратного основания колеблется в пределах 3-5 см (рис. 2, 8-10). Общее количество таких находок составляет более 60 экземпляров. Никаких оттисков или клейм на поверхности изделий отмечено не было.

Различаются грузила по качеству теста и обжига. Значительная часть их (42%) выполнена из плотной глины хорошего обжига, напоминающей амфорное тесто. Остальные грузила по глиняной массе, примесям и качеству обжига сопоставимы с лепной керамикой: серая глина с примесью песка, известняковой крошки, иногда рубленой соломы; обжиг слабый, неравномерный, тесто рыхлое, вследствие чего многие изделия дошли во фрагментарном виде.

Относительно назначения пирамидальных грузил, несмотря на разнообразие высказанных в литературе мнений [3, с. 397-398], наиболее распространенной и обоснованной представляется точка зрения об их использовании в ткацком производстве в качестве груза для натяжения нити основы. Находки на Маслинах пирамидальных грузил в комплексе с пряслицами — дополнительный аргумент в пользу этой точки зрения наряду с обычно приводимыми указаниями на невозможность использования многих таких грузил в рыболовстве вследствие слабого их обжига, рыхлости теста, а также ссылками на неоднократные изображения ткацкого станка на древнегреческих вазах [3, с. 403, рис. 1; 9, рис. на с. 243; 17, с. 256, рис. 142]. Последние позволяют представить как конструкцию ткацкого станка в целом, так и конкретное использование в этой конструкции грузил.

Ткацкий станок, известный человеку еще с эпохи неолита и сохранявшийся без существенных изменений в сельской местности всех европейских стран вплоть до XIX века [8, с. 84-85], судя по древнегреческим рисункам на вазах, представлял собой деревянную раму, образованную двумя вертикальными стойками, соединенными наверху поперечным валом. На нем закреплялись нити основы, к которым для оттяжки внизу привязывались грузила. Пропуская через нити основы горизонтальную нить, можно получить простое плетение в виде ткани. Подобный ткацкий станок, на котором работают две женщины, изображен на уже упоминавшемся аттическом чернофигурном лекифе VI в. до н. э.: одна из женщин протягивает горизонтальную нить через вертикально висящие нити основы; они показаны связанными в пучки и к каждому такому пучку привязан грузик в виде пирамидки; другая женщина с помощью деревянной планки придавливает горизонтальную нить к предыдущей. На этом же лекифе представлены и другие стадии работы: две женщины заняты прядением, о чем говорилось выше; еще две женщины изображены складывающими готовую ткань, здесь же показаны уложенные друг на друга рулоны ткани [17, с. 256, ил. 143].

Ткацкий станок, изображенный на лекифе VI века до н. э., известен в греческом мире, судя по находкам пирамидальных грузил, со II тыс. до н. э. [16, с. 399, 410]. Находки глиняных пирамидальных грузил встречаются повсеместно и в Северном Причерноморье [2, с. 148; 3, с. 396; 15, с. 173]. В Танаисе вместе с набором пирамидальных грузил удалось проследить и остатки сгоревших деревянных конструкций ткацкого станка [1, с. 104].

Окрашивание шерсти и ткани на Маслинах относится к области предположений, но небеспопеченных. В культурном слое поселения

неоднократно фиксировались скопления красной охры, достаточно широко использовавшейся в быту — в ритуальных, косметических целях. Трудно допустить, чтобы жители Маслин, хорошо знакомые с охрой, ее свойствами и возможностями, не воспользовались этим средством для окраски шерсти. Для этих целей с глубокой древности использовались и растительные красители — отвар древесной коры, скорлупы лесных орехов [4, с. 240-241], позволявший получать коричневый цвет. По словам Плиния Старшего (Естественная история, XX, 3), галлы «имитируют с помощью трав любые красители, включая тирский пурпур». Впрочем, и натуральная овечья шерсть — белая, черная, серая, желтоватая — позволяла создавать определенную цветовую гамму.

Некоторые соображения относительно организации и характера прядельно-ткацкого ремесла на Маслинах можно высказать, опираясь на локализацию находок пряслиц и пирамидальных грузил. Показательно, что и те и другие, как правило, сопутствуют друг другу, рассредоточены по всей площади, занятой жилыми блоками, будучи принадлежностью практически каждого жилого дома. Таким образом, ни о какой специализации в этой области, существовании «домов ткачей» в данном случае говорить не приходится. Объяснение этому факту следует искать не в масштабах и характере небольшого сельскохозяйственного поселения, каким являются Маслины, а в глубоко укоренившихся традициях античного быта.

Прядение и ткачество было одним из основных занятий женщины со времен Пенелопы и в этом качестве оно сохраняло свое значение на протяжении всей античной эпохи. Даже с появлением ткацких мастерских, работавших на рынок, ткачество не вышло из круга обязательных домашних занятий женщины. Согласно Ксенофону, умение девушки, не достигшей 15-летнего возраста, сделать плащ из шерсти находится все всяких сомнений [6, (Домострой, VII, 5-6)], а инструменты для пряжи, по утверждению того же автора — обязательная принадлежность женской половины дома (Домострой, IX, 7). В каждом греческом доме одежда всех членов семьи создавалась трудом ее женщин, в богатых домах — рабынь, работавших под контролем хозяйки дома. Такой же обычай существовал и в Риме, включая самые состоятельные слои римского общества [14, с. 263-264]. Так, Август, любивший демонстрировать свою приверженность старинному укладу жизни, воспитывал свою дочь и внуков в духе традиционных добродетелей, так что «они умели даже прясть шерсть» (Светоний. Божественный Август, 64).

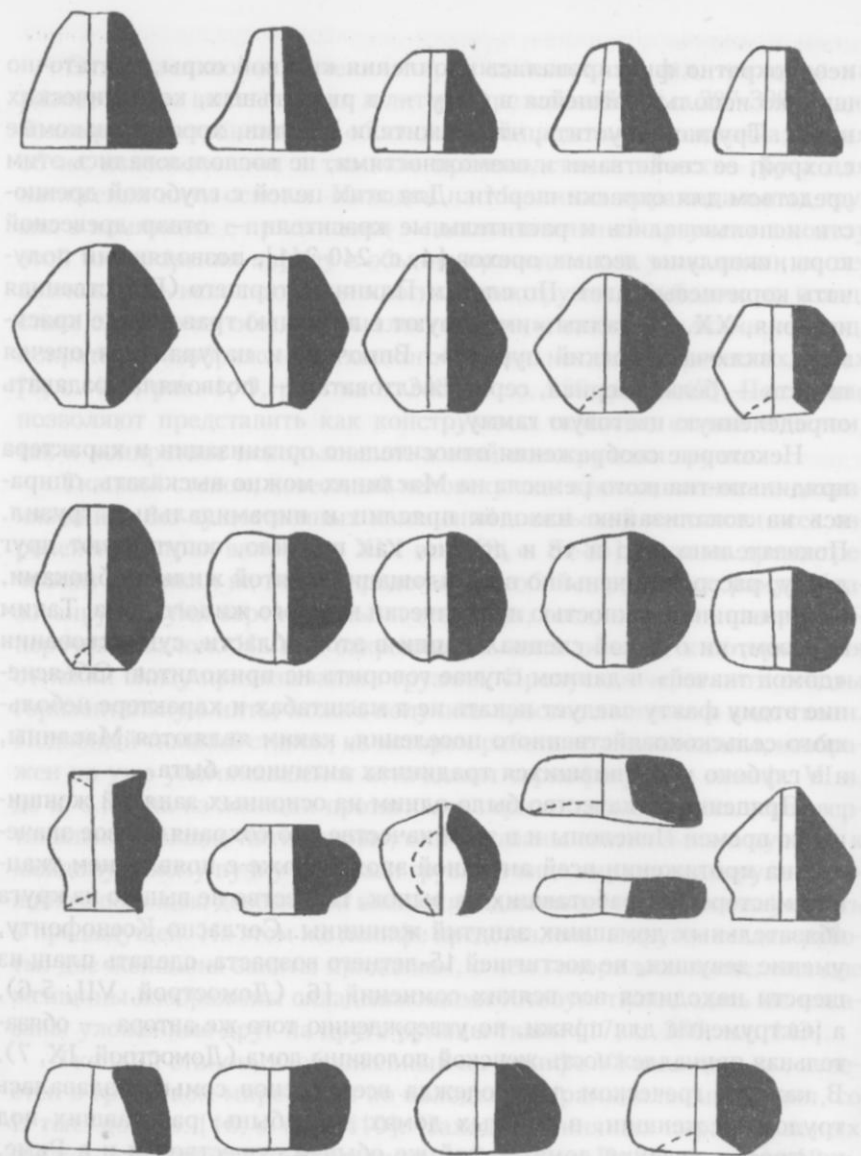

Рис. 1. Пряслица из раскопок поселения Маслины

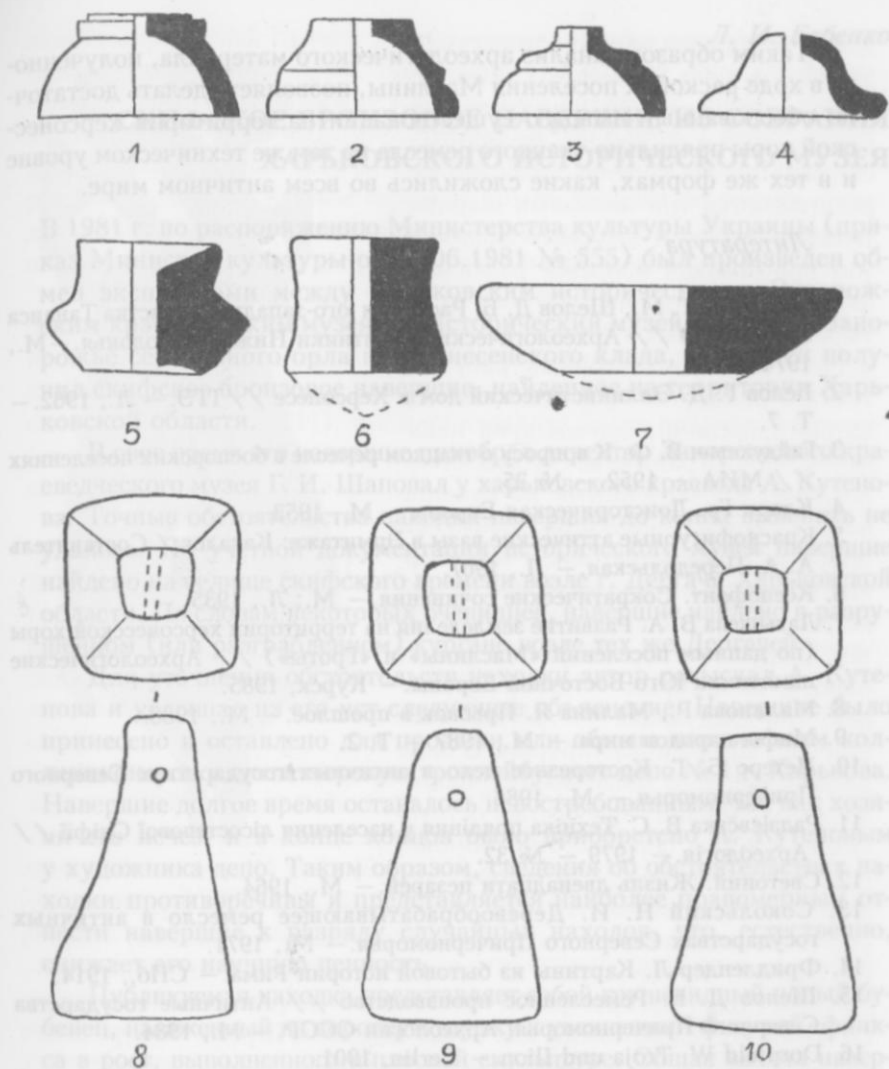

Рис. 2. Пряслица (1-7) и грузила от ткацкого станка из раскопок поселения Маслины

Таким образом, анализ археологического материала, полученного в ходе раскопок поселения Маслины, позволяет сделать достаточно обоснованный вывод о существовании на территории херсонесской хоры прядильно-ткацкого ремесла на том же техническом уровне и в тех же формах, какие сложились во всем античном мире.

Литература

1. Арсеньева Т. М., Шелов Д. Б. Раскопки юго-западного участка Танаиса (1964-1972) // Археологические памятники Нижнего Подонья. — М., 1974. — Т. 1.
2. Белов Г. Д. Эллинистический дом в Херсонесе // ТГЭ. — Л., 1962. — Т. 7.
3. Гайдукевич В. Ф. К вопросу о ткацком ремесле в боспорских поселениях // МИА. — 1952. — № 25.
4. Кларк Гр. Доисторическая Европа. — М., 1953.
5. Краснофигурные аттические вазы в Эрмитаже: Каталог / Составитель А. А. Передольская. — Л., 1967.
6. Ксенофонт. Сократические сочинения. — М.; Л., 1935.
7. Латышева В. А. Развитие земледелия на территории херсонесской хоры (по данным поселений «Маслины» и «Гроты») // Археологические памятники Юго-Восточной Европы. — Курск, 1985.
8. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. — М., 1988.
9. Мифы народов мира. — М., 1987. — Т. 2.
10. Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
11. Радзівєвська В. С. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. — 1979. — № 32.
12. Светоний. Жизнь двенадцати цезарей. — М., 1964.
13. Сокольский Н. И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971.
14. Фридендер Л. Картины из бытовой истории Рима. — СПб., 1914.
15. Шелов Д. Б. Ремесленное производство // Античные государства Северного Причерноморья: Археология СССР. — М., 1984.
16. Dorpfeld W. Troja und Ilion. — Berlin, 1901.
17. Шаму Фр. Гръцката цивилизация. — София, 1979.
18. W dawnych Atenach. — Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdansk, 1977.

СКИФСКОЕ БРОНЗОВОЕ НАВЕРШИЕ ИЗ СОБРАНИЯ ХАРЬКОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

В 1981 г. по распоряжению Министерства культуры Украины (приказ Министра культуры от 04.06.1981 № 555) был произведен обмен экспонатами между Харьковским историческим и Запорожским краеведческим музеями. Исторический музей передал в Запорожье серебряного орла из Вознесенского клада, а в обмен получил скифское бронзовое навершие, найденное на территории Харьковской области.

В свое время это навершие приобрел директор Запорожского краеведческого музея Г. И. Шаповал у харьковского краеведа А. Кутепова. Точные обстоятельства находки навершия до конца выяснить не удалось. По учетной документации исторического музея навершие найдено на селище скифского времени возле г. Дергачи Харьковской области. По словам некоторых очевидцев, навершие найдено в разрушенном (или разграбленном) кургане возле тех же Дергачей.

Для уточнения обстоятельств находки автор разыскал А. Кутепова и услышал из его уст следующее объяснение. Навершие было принесено и оставлено для продажи или обмена неизвестным коллекционером в диспетчерскую троллейбусного депо № 1 г. Харькова. Навершие долгое время оставалось невостребованным, так как хозяин его исчез, и в конце концов было приобретено А. Кутеповым у художника депо. Таким образом, сведения об обстоятельствах находки противоречивы и представляется наиболее правомерным отнести навершие к разряду случайных находок, что, естественно, снижает его научную ценность.

Публикуемая находка представляет собой грушевидный полый бубенец, насаженный на короткую втулку и увенчанный фигурой сфинкса в рост, выполненного в плоской скульптуре. Общая высота навершия — 21,8 см, высота втулки — 3 см, высота бубенца — 12,8 см, диаметр наибольшего расширения бубенца — 7,7 см, толщина стенок бубенца — 3 мм, соотношение сторон втулки — 1,8:3,6 см, толщина скульптуры сфинкса — 5 мм.

Подпрямоугольной формы втулка имеет два круглых отверстия, служивших для крепления навершия на древко. Навершие отлито по восковой модели. Прорези на бубенце вырублены зубилом после от-

ливки. В нижней части бубенец имеет две петли, одна из которых была повреждена в древности, но отреставрирована, хотя и небрежно, древним мастером. Внутри бубенца свободно перекатываются три железных шарика. Бубенец украшен ажурным орнаментом при помощи прорезей различной формы. Вся композиция состоит из четырех одинаковых групп, представляющих собой пальметочный рисунок. Каждая пальметта оформлена двенадцатью прорезями, причем края пальметты четко ограничены глубокими бороздами, прочерченными на бубенце после отливки. Порядок расположения прорезей следующий: внизу вырублены две круглые прорези, выше — сегменто- или ромбовидная прорезь; далее следуют четыре пары прорезей, нижняя из которых — четырехугольная, три следующие — треугольные. Венчает композицию прорезь в виде равнобедренного треугольника, благодаря чему вершина приобретает острую форму. Таким образом, при помощи девяти верхних прорезей оформлены

семь лепестков пальметты: три пары боковых и один верхний центральный, являющийся продолжением ствола, а три нижние прорези оформляют то основание, из которого пальметка «произрастает». Данный сюжет распространен чрезвычайно широко и воспринимается всеми исследователями как образ мирового дерева. Изображение мирового дерева на рассматриваемом навершии вполне согласуется с мыслью, высказанной Е. В. Переводчиковой и Д. С. Раевским о том, что увенчанное навершием древко являло собой образ мирового дерева [1, с. 42-52]. Наличие на навершии четырех пальметок отражает представления скифов о горизонтальном четырехстороннем строении мира, в каждой из сторон которого произрастает мировое дерево. Навершие увенчано фигурой сфинкса в рост, выполненного в плоской скульптуре. Сфинкс как бы припал на передние лапы, задние

лапы выпрямлены, причем левая вынесена далеко вперед, а правая находится в предтолчковом положении, что создает впечатление готовности сфинкса к прыжку или резкому движению вперед. Черты лица сфинкса четко выделены глубокими бороздами. Сфинкс имеет два крыла, загнутых вперед. Крылья ретушированы глубоким поперечным рельефом, причем переднее крыло доходит до уровня передних лап, а заднее заканчивается на уровне спины. Подобным же образом передан и хвост сфинкса, состоящий из пяти перьев.

Необходимо отметить, что до сих пор не было известно наверший, увенчанных изображением сфинкса, хотя данное существо относительно широко представлено как на предметах скифской архаики (ножны меча из Мельгуновского кургана [2, табл. III], келермесское зеркало [3, с. 301]), так и на изделиях более позднего времени (чаша из кургана Солоха [4, с. 93], подвески из Чертомлыка [5, с. 196] и Огуза [6, с. 233]).

Особо следует отметить серебряную чашу из Солохи [4, с. 93], на которой изображены две пары сфинксов, держащих передними лапами пятилепестковый цветок, символизирующий, вероятнее всего, мировое дерево. Таким образом, можно констатировать, что совместное изображение сфинкса и мирового дерева на различных культовых предметах (навершие и чаша) не случайно и объясняется наличием тесной связи между этими двумя элементами мировоззрения скифов.

Наиболее близкие аналогии рассматриваемому навершию происходят из Гаймановой могилы [7, с. 55] и Толстой могилы [8, с. 118]. По типологии, разработанной Е. В. Переводчиковой, данное навершие относится к XI типу [9, с. 31] и датируется первой половиной — серединой IV в. до н. э. Более точная датировка невозможна ввиду случайного характера находки.

В заключение следует отметить, что если публикуемое навершие действительно происходит из круга памятников скифского времени северскодонецкого локального варианта, то данная находка является очередным подтверждением проникновения в этот регион степного скифского этнического элемента, на что в последнее время уже неоднократно обращалось внимание [10, с. 141, 142; 11, с. 228].

Литература

1. Переводчикова Е. В., Раевский Д. С. Еще раз о назначении скифских наверший // Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье. — М., 1981.

2. Придик Е. Мельгуновский клад 1763 г. // МАР. — СПб., 1911. — № 31.
3. Максимова М. И. Серебряное зеркало из Келермеса // СА. — 1956. — Вып. 21.
4. Манцевич А. П. Курган Солоха. — Л., 1987.
5. Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. — Киев, 1991.
6. Болтрик Ю. В. Исследование кургана Огуз // АО 1980 года. — М., 1981.
7. Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової могили // Археологія. — 1971. — Вип. 1.
8. Мозолевський Б. М. Товста могила. — Київ, 1979.
9. Переводчикова Е. В. Типология и эволюция скифских нагробных // СА. — 1980. — № 2.
10. Буйнов Ю. В. Охранные раскопки курганов скифского периода на Харьковщине // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1980.
11. Бабенко Л. І. Кінь у поховальному обряді Сіверськодонецького регіону у скіфський час // Історичне краєзнавство і культура. — Київ; Харків, 1997. — Ч. II.

И. П. Сергеев

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В РИМСКОЙ ИМПЕРИИ В 275-276 гг. н. э.

Частая смена правителей была характерной чертой политического развития Римской империи в III веке н. э. Обстоятельства прихода к власти императоров этого времени и их свержения с престола довольно подробно освещаются в нарративных источниках и исследуются в многочисленных публикациях современных историков. Не обойдены вниманием древних авторов и ученых нового времени и события политической жизни римского государства в 275-276 гг. Однако, на наш взгляд, некоторые аспекты политической ситуации в Римской империи в рассматриваемый период освещаются не совсем правильно, другие же оказались вне поля зрения исследователей. Этими обстоятельствами и объясняется написание данной статьи.

К 275 г. правившему с 270 г. императору Аврелиану удалось достичь стабилизации внутривластного положения Римской империи. С ликвидацией Пальмирской державы и Галльской империи была

восстановлена территориальная целостность государства; победа дунайских легионов над войсками Востока и Запада империи привела к «устранению» соперничества внутри римских вооруженных сил, ставленник иллирийской военной группировки мог теперь не опасаться появления новых претендентов на императорскую власть. Аврелиан с полным основанием называл себя на монетах «восстановителем мира» (1, Аврелиан, № 280).

Видимо, стремясь к восстановлению не только внутреннего единства, но и прежних границ империи, в 275 г. Аврелиан решил начать войну против персов, которые удерживали за собой территорию римской провинции Месопотамии [2, с. 322; 3, с. 264]. Политическое положение в Персии позволяло надеяться на успешный исход войны. С осени 272 г. на персидском троне сменились три правителя. Пришедший к власти в конце 274 г. или в начале 275 г. Бахрам I к моменту начала похода Аврелиана еще не успел укрепить свои позиции в государстве [4, с. 195]. Собрав в Иллирике, по определению автора его жизнеописания, «скорее большее, чем огромное, войско» (5, Аврелиан, 35), Аврелиан двинулся на Восток, но в пути, в небольшом поселении Кенофрурии, находившемся во Фракии между Гераклеей и Византием [5, Аврелиан, 35; 6, IX, 15; 8, с. 721; 9, с. 455; 10, с. 223; 11, с. 79], был убит.

В специальной литературе убийство императора Аврелиана датируется по-разному. По мнению Г. Гельтцберга, оно произошло 25 марта 275 г. [13, с. 608]. А. Кальдерини [15, с. 210]. и П. Пти [14, с. 455] относят его к декабрю 275 г. Но большинство исследователей считает, что Аврелиан был убит в самом конце лета или в начале осени 275 г. [2, с. 337; 16, с. 513; 17, с. 235; 18, с. 42; 19, с. 37]. При этом они исходят из того, что имя Аврелиана содержится лишь на немногих монетах, выпущенных в Александрии и датируемых седьмым годом александрийской эры, то есть после 29 августа 275 г. [2, с. 337; 17, с. 234; 19, с. 37].

Е. М. Штаерман связывает гибель императора Аврелиана с обострением социальных противоречий в рядах римской армии. По ее мнению, Аврелиан, выдавая командному составу армии большое жалование деньгами, натурой и обширными землями, способствовал сближению его с провинциальными земельными магнатами. Рядовые же солдаты были против уступок сенаторскому сословию, и Аврелиан так же, как Тацит и Проб, пал жертвой их оппозиции [20, с. 153].

Но такая трактовка причин гибели Аврелиана противоречит описанию обстоятельств смерти этого императора в нарративных источ-

никах. Как отмечают древние авторы, убийство Аврелиана не имело политической подоплеки, а было связано с его строгостью по отношению к придворным служителям. Фактически организатором убийства императора явился его секретарь, проявивший нерадивость в отношении к своим обязанностям. Опасаясь сурового наказания со стороны императора, он, умело подделав почерк Аврелиана, составил список людей, которых император якобы собирается казнить, и для убедительности наряду с именами офицеров направлявшейся на войну с персами армии включил в него и свое имя. Введенные таким образом в заблуждение воины и убили своего императора [5, Аврелиан, 35-36; 6, IX, 15; 9, с. 455; 11, с. 79; 12, 36-36; 21, 35-36; 36, XII, 27].

К моменту своей смерти Аврелиан имел только одну дочь (5, Аврелиан, 42), поэтому, естественно, возник вопрос о том, кто заменит убитого императора на престоле Римской империи. И тут оказалось, что в рядах армии, собранной для похода против Персии, нет претендента на императорскую власть. Солдаты не провозгласили императором кого-либо из своих офицеров, а решили обратиться к сенату с просьбой избрать достойного преемника Аврелиану из числа сенаторов. Древние авторы объясняют нежелание солдат самим избрать нового императора тем, что они очень любили Аврелиана и не хотели возводить на престол кого-либо из офицеров, причастных к убийству «столь хорошего государя» (5, Аврелиан, 40; Тацит, 2).

Вопрос о причинах того, что сразу после убийства Аврелиана императором не был провозглашен какой-либо из его полководцев, пытаются решить и современные историки. Е. М. Штаерман и здесь видит связь с обострением противоречий внутри римской армии. Она считает, что с предложением об избрании императора к сенату обратилась не вся армия, а только ее высший командный состав, представители которого все теснее смыкались с крупными земельными собственниками и этим шагом рассчитывали добиться окончательного примирения с сенатской знатью [25, с. 488-489]. Французский историк Л. Омо важным считает то обстоятельство, что Аврелиан, в отличие от Галлиена, был убит не в результате заранее тщательно подготовленного заговора, участники которого предварительно решили бы вопрос о возведении на императорский престол своего конкретного ставленника [2, с. 325]. По мнению ряда исследователей, предложение воинов об избрании нового императора сенату следует объяснять также тем, что наиболее авторитетные в армии полководцы Аврелиана, которые несколько позже стали императорами или пытались занять императорский престол, в момент убийства Аврелиана находи-

лись далеко от места событий [2, с. 325; 15, с. 211; 23, с. 123]. (Сатурнин и Проб — на Востоке империи, Прокул и Боноз — в Галлии или на Верхнем Дунае [4, с. 202]. Кто-либо из офицеров армии, находившейся во Фракии, полагает Э. Сизек, не был провозглашен императором не только из-за причастности к убийству Аврелиана, но и потому, что эти офицеры занимали в армии недостаточно высокие посты, чтобы получить поддержку воинов [4, с. 202]. Х. Паркер считает, что солдаты доверили сенату избрание императора потому, что римский сенат к этому времени состоял в основном из бывших офицеров армии [24, с. 213]. А. Альфельди видит в факте признания иллирийскими войсками права сената на избрание нового императора проявление сохранившегося у них консервативно-римского чувства [23, с. 236].

По нашему мнению, при выяснении вопроса о том, почему преемник Аврелиана не был провозглашен войсками во Фракии, должны рассматриваться как имеющие существенное значение такие моменты: в общем-то случайный характер убийства Аврелиана и удаленность наиболее вероятных претендентов на императорский престол от места событий. Утверждение же о наличии у иллирийских солдат особой приверженности к римским традициям, равно как и о стремлении офицеров армии сблизиться с крупными собственниками империи путем предоставления сенату права выбора нового императора, на наш взгляд, следует признать несостоятельным.

Однако, как нам представляется, отмеченный выше факт удаленности наиболее авторитетных полководцев Аврелиана от Кенофрурия, рассматриваемый как важный момент политической ситуации в Римской империи в 275 г., нуждается в более глубокой его оценке. По нашему мнению, только одно то, что Проб или Сатурнин находились далеко от Фракии, не означало, что они никак не могли быть выдвинуты претендентами на императорский престол. Ведь когда в 193 году в Риме преторианцами был убит император Пертинакс, удаленность от столицы империи не помешала солдатам Паппонии, Британии и Сирии объявить императорами наместников этих провинций.

То, что убийство Аврелиана не привело к возникновению характерной для периода кризиса III века борьбе за возведение на императорский престол своего ставленника между крупнейшими провинциальными группировками римской армии, по нашему мнению, объясняется особенностями положения внутри римской армии и обстановки на границах империи в 275 г. К концу своего правления Аврелиану, как уже отмечалось, удалось фактически установить единство

римских вооруженных сил. Во главе войск, основу которых составляли дунайские легионы, Аврелиан уничтожил Пальмирскую державу на Востоке, разгромил войска Галльской империи на Западе. Как предполагает Е. П. Глашанин, после поражения Валериана в борьбе с персами и установления на Востоке власти Зенобии в восточных провинциях империи практически не было римских войск. В ходе войны с Пальмирой Аврелиан возродил римское войско на Востоке, оставив здесь определенную часть своей армии [26, с. 59]. Видимо, в связи с этим в легенде монет, выпущенных в монетном дворе Кизика, Аврелиан называется «восстановителем войска» [27, с. 129]. Следовательно, ядро римских войск восточной части империи составляли недавние сослуживцы тех солдат, которые во Фракии решали вопрос о преемнике Аврелиана на императорском престоле. Можно предположить, что за то непродолжительное время, которое прошло после уничтожения Пальмирской державы, войска Востока еще не вполне осознали себя конкурентами дунайских легионов в борьбе за императорскую власть. К моменту смерти Аврелиана военные действия против персов на Востоке, вероятно, еще не были начаты, следовательно, солдаты под командованием Проба или Сатурнина еще не одержали крупных побед и не имели оснований для того, чтобы провозгласить своего полководца императором. Легионы Запада империи в 275 г. также не могли оспаривать у находившейся во Фракии армии право на решение вопроса о новом правителе империи. Прежде всего это было связано с тогдашней обстановкой на западной границе империи. Видимо, узнав о подготовке Аврелиана к войне с персами, а затем о его смерти, германские племена сочли эти обстоятельства выгодными для себя и вторглись в римские владения. Об этих вторжениях сообщают древние авторы (5, Тацит, 3; Проб, 13; 15), а археологический материал, по мнению П. Пти [14, с. 484-485], позволяет считать вторжения аламаннов и франков в это время самыми ужасными из всех, имевших место в III в. Не будучи в состоянии бороться с внешними врагами империи, войска западной части, конечно же, не помышляли о возведении своего ставленника на императорский престол.

Таким образом, в силу изложенных выше обстоятельств римская армия не взяла на себя инициативу провозглашения нового императора и предложила решить этот вопрос римскому сенату.

Как отмечают древние авторы, возможность избрать нового правителя империи из своей среды была воспринята сенаторами без особого энтузиазма. Они уже привыкли к тому, что императора про-

возглашают солдаты. И поэтому прибывший из Фракии гонец был отослан назад к армии с просьбой к солдатам самим решить вопрос о новом императоре (5, Аврелиан, 40; 12, 35). Однако солдаты снова послали гонца в Рим с тем же поручением. Таким образом, решение вопроса о новом императоре затянулось. В Римской империи неожиданно установился период междуцарствия. Древние авторы сообщают, что он продолжался шесть (5, Аврелиан, 40; Тацит, 2; 9, с. 455; 12, 36) или даже семь месяцев [21, 35], в течение которых гонцы в Рим из Кенофрурия и обратно посылались три раза (5, Аврелиан, 40). Автор же жизнеописания Тацита пишет, что это «потворялось много раз» (5, Тацит, 2).

Некоторые современные исследователи тоже считают, что этот период междуцарствия продолжался шесть или семь месяцев [13, с. 608; 25, с. 486; 28, с. 4; 29, с. 193]. Но большинство историков полагает, что избрание преемника Аврелиана состоялось быстрее — через один-три месяца [4, с. 205; 17, с. 235; 18, с. 42; 30, с. 992]. По подсчетам Э. Данхейзера [19, с. 37-38], расстояние в 1500-1600 миль между Кенофрурием и Римом гонец мог преодолеть за восемьдесят дней. И если он трижды ездил в Рим и обратно, то междуцарствие продолжалось около 30 дней. Л. Омо [2, с. 339], вслед за автором жизнеописания Тацита (5, Тацит, 14), считает, что под шестимесячным междуцарствием следует понимать время короткого правления императоров Тацита и Флориана между убийством Аврелиана и окончательным утверждением на императорском престоле Проба.

По мнению М. Леви, сенат посылал гонцов с предложением избрать нового императора ко всем армиям империи, но из-за большой удаленности друг от друга тем трудно было прийти к единому мнению [16, с. 513]. Э. Сизек считает, что преемник Аврелиана был избран в результате переговоров сената с преторианскими когортами [4, с. 208]. А. Кальдерини [15, с. 211] и К. Штробель [32, с. 269] полагают, что после убийства Аврелиана фактической правительницей Римской империи была его вдова Севериана, с именем которой в период междуцарствия выпускались монеты во всех монетных дворах римского государства и которая пользовалась большим авторитетом у солдат армии. К. Штробель считает весьма вероятным, что возведение на престол преемника Аврелиана было делом рук именно Северианы [32, с. 269].

На наш взгляд, римский сенат вполне отдавал себе отчет в том, что в обстановке, которая сложилась в Римской империи к моменту убийства Аврелиана, хозяином положения была армия, находившаяся

ся во Фракии, и только с ней, а не с другими провинциальными армиями или преторианцами, вел переговоры об избрании нового императора. Монеты с именем вдовы Аврелиана действительно продолжали чеканиться во всех монетных дворах империи [27, с. 125-128]. Однако из этого не следует, что она управляла государством. Ведь юридически император (принцепс) считался экстраординарным магистратом, а женщины, по римской традиции, к отправлению магистратур не допускались [см.: 31, 50. 17. 2]. Ближе к истине, по нашему мнению, находится сообщение автора жизнеописания Тацита о том, что в это время «сенат, воины и римский народ совместно правили всем миром» (5, Тацит. 2), то есть фактически это был период безвластия.

В конце концов сенат решился на избрание правителя империи из своей среды. Новым императором по его решению стал М. Клавдий Тацит, бывший ординарным консулом в 273 г. [33, с. 66; 34, VIII, 18844], а в момент описываемых событий, согласно данным жизнеописателей Тацита (5, Тацит, 4) и Аврелиана (5, Аврелиан, 41), имевший право первым высказывать свое мнение при обсуждении вопросов на заседаниях сената. В момент избрания в императоры ему было уже 75 лет [36, XII, 28; 37, 12].

Власть нового императора была признана во всей империи. Чтобы заручиться поддержкой солдат, Тацит провел раздачу им денег и подарков (5, Тацит, 9) и решил продолжить замыслы Аврелиана относительно войны с персами. В связи с планировавшимися военными действиями вскоре после прихода к власти он назначил М. Аврелия Проба главнокомандующим римских войск на Востоке (5, Проб, 7). Сам Тацит тоже отправился на Восток. Однако сначала ему пришлось вести войну не с персами, а с варварскими племенами Приазовья, которые вторглись в римские владения в Малой Азии. А. М. Ременников, исходя из свидетельств автора жизнеописания Тацита (5, Тацит, 13), считает, что Аврелиан, готовясь к войне с персами, решил привлечь к участию в ней и варваров и заключил с ними соответствующий договор. Когда варвары морским путем прибыли к берегам Малой Азии, им стало известно об убийстве Аврелиана. Тогда они напали на провинцию Понт, прошли в Галатию, Каппадокию и продвинулись далеко на юг Киликии [38, с. 132; 40, с. 191]. Видимо, по причине преклонного возраста Тацит не мог лично осуществлять руководство военными действиями, и фактически борьбу с варварами вел его сводный брат М. Анний Флориан, которого Тацит назначил на должность префекта прето-

рия и взял с собой на Восток [36, XII, 28; 39, 1. 63. 1]. Варвары потерпели от римлян поражения, в связи с чем были выпущены монеты Тацита с легендами *victoria Gothica*, *victoria Pontica* [27, с. 131; 41, Тацит, № 157, 164, 168], и были вынуждены покинуть пределы Римской империи [42, с. 241].

Однако с персами Тацит, видимо, так и не начал воевать. Его правление оказалось недолгим и закончилось уже в 276 г. Древние авторы сообщают две версии относительно смерти этого императора. Согласно одной из них, Тацит назначил своего родственника Максимиана наместником Сирии (Георгий Кедрин и Леон Грамматик называют ее Ассирией [9, с. 463; 11, с. 79-80]). Но его образ управления провинцией вызвал возмущение находившихся в Сирии солдат, которые убили Максимиана, а затем, опасаясь мести Тацита, и самого императора [36, XII. 28]. По другой версии, Тацит умер от лихорадки [21, 36; 43, с. 749]. У власти, по данным древних авторов, он находился шесть [5, Тацит, 13; 116; 6, IX, 16; 8, с. 72] или семь месяцев [37, 12]. Те современные исследователи, которые считают, что Тацит стал императором осенью 275 г., относят конец его правления к весне или началу лета 276 г. [2, с. 338; 19, с. 38; 24, с. 214].

После смерти Тацита правителем Римской империи стал Флориан. Иоанн Зонара пишет, что императором его избрал римский сенат [36, XXII. 29]. Однако, по нашему мнению, более соответствующими истине следует признать сообщения других древних авторов, согласно которым Флориан был объявлен императором войсками, которых он возглавлял в борьбе с варварами Приазовья, а затем его, как это видно из данных эпиграфики [34, II. 1115; III. 10061; VII. 1156; XIII. 8895, 9155], признали римский сенат и войска европейской части империи [5, Проб, 13; 12, 36].

В специальной литературе, насколько нам известно, до сих пор не предпринималось попыток ответить на естественно возникающий вопрос о причинах того, что осенью 275 г. армия предложила сенату избрать преемника Аврелиана, а через каких-то полгода после этого солдаты взяли решение проблемы провозглашения нового императора в свои руки. На наш взгляд, это следует объяснить изменившейся обстановкой в империи. В момент убийства Аврелиана у солдат не было «под рукой» достойной кандидатуры на освободившийся престол. Теперь же такая кандидатура имелась. Они сочли, что преемником Тацита вполне может быть Флориан — родственник предшествовавшего императора, под руководством которого они уже добились побед над варварами, и который, возможно, сам предло-

жил войскам провозгласить его правителем империи и пообещал им соответствующее вознаграждение.

Войска Запада, как уже отмечалось, сразу признали Флориана императором. Обстановка на западной границе империи продолжала оставаться сложной, римляне и в правление Тацита не достигли здесь каких-либо успехов. Поэтому у войск европейской части империи по-прежнему не было оснований оспаривать решение армии, воевавшей в Малой Азии.

Однако реакция войск Востока на провозглашение императором Флориана была другой. Очень скоро (по мнению Х. Паркера, через 15-20 дней после смерти Тацита [24, с. 214] на Востоке императором был объявлен Проб [5, Проб, 10; XII, 29]. Если в 275 г. солдаты восточной части империи не решились выдвинуть этого полководца Аврелиана на престол, то теперь, когда он занимал пост командующего всеми войсками Востока, а Флориан был избран не сенатом, а армией, они решили, что Проб больше заслуживает быть правителем империи, чем брат Тацита. Под властью Проба оказались Египет, Сирия, Финикия и Палестина, а Флориан получил признание в европейской части империи, Малой Азии и Африке к западу от Египта [36, XII, 29]. Монеты с именем Флориана чеканились в монетных дворах Рима, Лиона и Кизика [37, с. 133-134].

Борьба между Пробом и Флорианом длилась недолго. По сведениям древних авторов, Флориан находился у власти от одного до неполных трех месяцев [5, Тацит, 14; 6, IX, 16; 12, 37; 21, 36; 36, XII, 29]. По одной версии, Флориан был умерщвлен собственными солдатами (5, Проб, 10), по другой — он сам вскрыл себе вены и умер от потери крови [21, 36]. После этого в Римской империи началось сравнительно продолжительное правление Проба.

Таким образом, в течение примерно одного года, с лета 275 по лето 276 г., на престоле Римской империи сменилось четыре императора. Обстановка в римском государстве в это время определялась такими факторами, как обстоятельства убийства Аврелиана, положение на границах империи и внутри римской армии, обстоятельства прихода к власти Флориана.

Литература

1. The Roman imperial coinage / Ed. by H. Mattingly and E. Sydenham. — London, 1927. — Vol. 5. — P. 1.
2. Homo L. Essai sur le regne de l'empereur Aurelien (270-275). — Paris, 1904.

3. Besnieres M. L'Empire Romain de l'avènement des Severes au concile de Nicee. — Paris, 1937.
4. Cizek E. L'Empereur Aurelien et son temps. — Paris, 1994.
5. Scriptores historiae Augustae / Ed. E. Hohl. — Lipsiae, 1965. — Vol. 2.
6. Eutropii Historiae Romanae epitome. — Parisiis, 1796.
7. Lactantius. De mortibus persecutorum / Ed. St. Baluzii. — Broedelet, 1693.
8. Γεωργίου Σπινγγέλλου ἐν Νιχελπορον. Ὀπερα. — Bonnae, 1829. — Vol. 1.
9. Georgio Cedreno ex diversis libris collectum // Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab Immanuelle Bekkero suppletus et emendatus. — Bonnae, 1838. — T. 1.
10. Eusebius Hieronimus. Chronicon // Eusebius. Werke / Hrsg. von R. Helm. — Berlin, 1956. — Bd. 7.
11. Leonis Grammatici Chronographia // Corpus scriptorum historiae Byzantinae. — Bonnae, 1842.
12. Sexti Aurelli Victoris Liber de Caesaribus / Ed. R. Gruendel. — Lipsiae, 1966.
13. Heltzberg G. F. Geschichte des römischen Kaiserreiches. — Berlin, 1880.
14. Petit P. Histoire generale de l'Empire Romain. — Paris, 1974.
15. Calderini A. I Severi. La crisi dell'Impero nel 3 secolo. — Bologna, 1949.
16. Levi M.A. L'Impero romano. (dalla bataglia di Azio alla morte di Teodosio 1). — Torino, 1973.
17. Schulz O. Th. Vom Prinzipat zum Dominat. Das Wesen des römischen Kaiserthums des dritten Jahrhunderts. — Paderborn, 1919.
18. Chastagnol A. L'Evolution politique, sociale et economique du monde romain de Diocletien a Julien. La mise en place du regime du Bas-Empire (284-363). — Paris, 1982.
19. Danhauser E. Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Probus (276-282). — Jena, 1909.
20. Штаерман Е. М. Кризис III в. в Римской империи // ВДИ. — 1977. — № 5.
21. Epitome de Caesaribus / Ed. R. Gruendel. — Lipsiae, 1966.
22. Hartman F. Herrscherwechsel und Reichskrise: Untersuchungen zu den Ursachen und Konsequenzen der Herrscherwechsel im Imperium Romanum der Soldatenkaiserzeit (3. Jahrhundert n. Chr., — Frankfurt a. M.; Bern, 1982).
23. Alföldi A. Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. — Darmstadt, 1967.
24. Parker H. M. D. A History of the Roman world from A.D. 138 to 337. — London, 1935.
25. Штаерман Е. М. Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях Римской империи. — М., 1957.
26. Глушанин Е. П. Военные реформы Диоклетиана и Константина // ВДИ. — 1987. — № 2.

27. Carson R. A. G. Principal coins of the romans. Vol.2 The Princiate. 31 B. C. — A. D. 296. — London; Wisbech, 1980.
28. Birth J. B. Constantine the Great: the reorganisation of the empire and the triumph of the church. — Freeport; New York, 1971.
29. Altheim F. Die Krise der alten Welt im 3. Jahrhundert n. Zw. und ihre Ursache. 3. Bd. Gotter und Kaiser. — Berlin, 1943.
30. Lafaurie J.L'Empire Gaulois. Apport de la numismatique // Aufstieg und Niedergang der romischen Welt. Principat. 2. Bd. — Berlin; New York, 1975.
31. Justiniani Digesta / Recognovit Th. Mommsen // Corpus iuris civilis. — Berolini, 1899. — Vol.1.
32. Strobel K. Das Imperium Romanum im «3.Jahrhundert». Model einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiter Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jhs.n.Chr. — Stuttgart, 1993.
33. Lambrechts P. La Composition du senat Romain de Septime Severe a Diocletian (193-284). — Budapest, 1937.
34. Corpus inscriptionum Latinarum. — Berolini, 1863-1899. — Vol. 1-15.
35. Chronographus anni CCCLIII // Chronica minora. Saec. IV, V, VI, VII. Vol. 1 / Ed. Th. Mommsen. — Berolini, 1892.
36. Ioannis Zonarae Annales / Ex recensione M. Pinderi. — Bonnae, 1844.
37. Ioannis Malalae Chronographia / Ex recensione L.Dindorfii. — Bonnae, 1831.
38. Ременников А.М. Борьба племен Подунавья и Северного Причерноморья с Римом в 275-279 гг. // ВДИ. — 1964. — № 4.
39. Zosimus. New history / A trasl. R.T. Ridley. — Canberra, 1984.
40. Ременников А.М. Борьба племен Подунавья с Римом в 70-х годах III в. н.э. // Античное общество. Труды конференции по изучению проблем античности / Под ред. Т. В. Блаватской. — М., 1967.
41. Cohen H. Description historique des monnaies frappees sous l'Empire Romain. P.6. — Paris, 1885.
42. Brauer G.C. The Age of the Soldier Emperors: Imperial Rome, A.D. 244-284. — New Jersey, 1975.
43. Nicephori Chronographia brevis // Corpus scriptorum historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Bonnae, 1829. — Vol.1.
44. Howe L.L. The Pretorian prefect from Commodus to Diocletian (A.D. 180-305). — Chicago; Illinois, 1942.

ОБ УРОВНЕ ВООРУЖЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

(по материалам Сухогомольшанского
и Красногорского могильников)

Оружие, являясь одним из достаточно информативных компонентов материальной культуры, отражает многие аспекты социально-экономического развития народов. Комплекс вооружения характеризует не только уровень развития производства, особенности военного дела, вероятные пути этнических контактов общества, но может служить серьезным источником для проведения социальной стратификации в рамках конкретного общества [1, с.9]. Попытка реконструкции организационной и социальной структуры войска салтовского населения, оставившего могильники с обрядом кремации в бассейне Северского Донца и Оскола, уже нашла свое отражение в литературе [2]. В частности А. В. Крыгановым были сведены в единую выборку захоронения с предметами вооружения, происходящие из всех известных памятников региона. Такой подход хотя и допустим для решения столь сложной задачи, но несколько односторонен, ибо за общим усредненным результатом не видно степени вооруженности населения конкретных общин, которые, вероятно, выделяли воинов или даже целые воинские подразделения для общего войска, как это было принято у многих народов средневековья. Поэтому задачей данной статьи является попытка определить уровень вооруженности населения отдельных общин, оставивших наиболее крупные по численности, а следовательно, и наиболее репрезентативные памятники региона — Сухогомольшанский и Красногорский могильники. В статье не дается классификации и типологизации предметов экипировки воинов, так как это было уже неоднократно сделано другими исследователями [3-7].

Сухогомольшанский (Змиевской р-н Харьковской обл.) и Красногорский (Балаклейский р-н Харьковской обл.) могильники принадлежат к числу наиболее изученных захоронений салтовской культуры верховьев Северского Донца [8; 9]. Оба могильника занимают высокий правый берег р. Северский Донец и находятся на удалении чуть более 20 км друг от друга. На Сухогомольшанском могильнике исследовано 317 захоронений по обряду кремации, на Красногорском — 310, из них 121 кремаций.

Учет предметов вооружения из погребений могильника Сухая Гомольша представлен в табл. 1. В таблицу не включены те захоро-

нения, нахождение в которых единичных элементов воинского снаряжения или его фрагментов могут трактоваться неоднозначно. Например, наличие в погр. № 250, принадлежавшем женщине 40-49 лет, железного трехлопастного наконечника стрелы может свидетельствовать как о причине смерти женщины, так и быть своеобразным оберегом (специально помещаемые для этой цели в погребения многими народами колющие и режущие предметы типа ножа, шила). Из таблицы видно, что предметы вооружения и конского снаряжения распределены в представленной группе погребений очень неравномерно. Признавая, что предметы вооружения, встреченные в захоронениях, не всегда соответствуют той экипировке, которую имел воин в реальной жизни [10, с. 41], при достаточно осторожном подходе к представленным данным все же можно проследить общие тенденции в развитии воинской и социальной структур общины, оставившей Сухогомольшанский могильник.

Погребения по набору оружия и составу инвентаря, как видно из табл. 1, можно разбить на несколько отличающихся друг от друга групп. В группу А входят два захоронения (погр. № 175, 252), содержащие 3-4 вида оружия: саблю, топорик-чекан, по два наконечника копья (пиковидный и широколезвийный), лук со стрелами. Предметы вооружения в данных погребениях сопровождалась предметами конского снаряжения и различными хозяйственными инструментами (складной серп, тесло-мотыжка, ложкорез, сверло, рыболовные крючки). Богатство и своеобразие инвентаря погребений этой группы указывают на принадлежность их владельцев к воинской верхушке общества. Определение подобных захоронений из-за двух разнотипных наконечников копий А. В. Крыгановым как погребений военачальников [2, с. 109] вполне правомерно, но только с некоторыми уточнениями. Так, погр. № 252 не может быть захоронением военачальника, ибо оно принадлежит слишком юному индивидууму — подростку 7-13 лет. Больше под определение военачальнического подпадает погр. № 175, содержащее останки мужчины 40-49 лет. Примечательно, что именно в этом комплексе был обнаружен бронзовый конский нагель. Поэтому можно предположить, что именно нагель, при прочих равных условиях, являлся наиболее ярким внешним атрибутом командного состава. Наш вывод подтверждается как единичностью находок самих нагелей на памятниках салтовской культуры, так и тем значением, которое отводится нагелю (оголовью) как фактору, определяющему место мужчины в воинской организации, например, аланского населения [11, с. 26-29, 39-42]. Подросток из погр.

№ 252, вероятно, только происходил из семьи какого-то военачальника. Интересен факт наличия в обоих захоронениях этой группы котлов, которые являлись одним из внешних атрибутов главы семьи у кочевых и полукочевых народов [12, с. 129]. И если наличие котла в захоронении взрослого мужчины не является чем-то из ряда вон выходящим, то котел, как символ семьи, в захоронении подростка, вероятно, указывает, что он был последним мужчиной в семье, со смертью которого и прекратился данный род. Подобный обряд существовал у аланского населения салтовской культуры. Только у алан с прекращением рода вход в коллективную усыпальницу семьи — катакомбу — закрывался камнем от жерновов, также своеобразным символом семьи [13, с. 228].

Инвентарь группы Б лишь незначительно отличается от инвентаря захоронений вышерассмотренной группы. Из состава инвентаря погребений этой группы выпадает только сабля, при наличии всех других видов вооружения, конского снаряжения, предметов труда и быта. Так, в комплексе 16, связанном с погр. № 286, также было обнаружено два разнотипных наконечника копья, как в погр. № 175, 252 группы А. В комплексе 10, соотносимом с погр. № 214, присутствовала вилка для доставания мяса из котла, хотя сам котел и отсутствовал. Отсутствие в погребениях данной группы сабель объяснимо, возможно, бытовавшим обычаем передавать саблю, как достаточно дорогую вещь, по наследству от отца к сыну. Подобный обычай хорошо известен у праболгарских и аланских племен салтовской культуры [4, с. 157]. На наличие подобного обряда у населения, оставившего могильник Сухая Гомольша, указывает состав погребального инвентаря из захоронения подростка (№ 252). Таким образом, несмотря на незначительные различия в погребальном инвентаре, группы А и Б можно свести в одну, для которой характерно наличие в инвентаре 2-4 видов вооружения (рубящего, ударного и колющего типов), конского снаряжения и стабильного набора хозяйственного инвентаря (ножи, складные серпы, тесла-мотыжки). Данная группа погребений оставлена, по-видимому, наиболее обеспеченными представителями общества, которые играли ведущую роль в военных делах общины, будучи профессиональными воинами-всадниками.

Погребения, входящие в группу В, также можно связать с захоронениями профессиональных воинов, составлявших ядро салтовской легкой конницы. Однако, инвентарь этих захоронений беднее, чем у погребений вышерассмотренных групп. Внутри группы В достаточно четко прослеживается пласт более и менее богатых захоронений.

Маркером богатства в данной группе выступает факт наличия или отсутствия в погребении конского снаряжения и его состав. Предметы вооружения в захоронениях представлены в большинстве случаев только одним видом оружия или ближнего (топорик-чекан, копье, кистень), или дальнего (лук со стрелами) боя. Лишь в одном случае (погр. № 233) было зафиксировано два вида оружия: топорик-чекан и наконечник копья, но без какого-либо конского снаряжения. Наличие в погребениях топоров-чеканов позволяет видеть в их владельцах скорее конных воинов, а не пехотинцев, как считает с некоторыми оговорками А. В. Крыганов [14, с. 59]. Топоры пеших воинов, хорошо известные по древнерусским памятникам, характеризуются довольно специфической формой, большими размерами, значительным весом [10, с. 28]. Наличие в захоронениях этой группы наконечников копий, относящихся к типу пик, однозначно указывает на принадлежность погребений, даже не содержащих конской сбруи, всадникам, так как пика является оружием исключительно конного воина. Только одно захоронение группы В (погр. № 60), благодаря обнаруженному в нем листовидному наконечнику копья, предположительно можно связать с погребением пешего воина. Но вряд ли этот воин был простым ополченцем, так как в этом же погребении были встречены такие же элементы поясной гарнитуры, как и в погребении профессиональных воинов-всадников.

Захоронения, образующие группу Г, хотя и содержат предметы вооружения, принадлежат исключительно женщинам и детям. Так, в двух детских погребениях оружие представлено небольшими топориками-чеканами, один из которых находился в комплексе с половинкой кистеня (погр. № 246). Погребения женщин, помимо исключительно предметов украшений (серег, пронизей, бус и т. д.), содержали кистени. Данные захоронения принадлежат, вероятно, членам семей воинов.

Совершенно отдельную группу Д составляют самостоятельные комплексы 2, 9, 12 и погребения № 7, 174, 255, содержащие конское снаряжение, дополненное, за редким исключением, немногочисленными хозяйственными инструментами. Отсутствие в данных комплексах предметов вооружения указывает на мирный характер деятельности их владельцев. Наличие в них конского снаряжения может свидетельствовать в пользу того, что их владельцы были достаточно состоятельными людьми, так как наличие верхового коня (если это не кочевое общество) указывает на достаточно высокий социальный статус человека. Вполне возможно, что эти погребальные комплексы принадлежали зажиточным свободным общинни-

кам. Из табл. 1, видно, что предметы вооружения встречены в 21 захоронении (6,6% от общего количества погребений). В таком же количестве захоронений обнаружено конское снаряжение. В 14 случаях (4,7% от общего количества погребений или в 66,6% от количества погребений с оружием) предметы вооружения находятся в комплексе с конской сбруей. Так как антропологические данные известны не для всех интересующих нас погребений, то, исключив захоронения детей, подростков, женщин, содержащие предметы вооружения, к погребениям профессиональных воинов предположительно можно отнести 16 (5% от общего количества захоронений). Наличие захоронений детей, подростков, женщин, содержащих предметы вооружения, и безинвентарных мужских погребений позволяет предположить, что военная функция уже не принадлежала всем взрослым мужчинам общины, а перешла к представителям социальной верхушки; оружие перестало быть атрибутом каждого свободного общинника и стало показателем принадлежности к элите общества. На это косвенно указывает факт сочетания оружия (кистени) и золотых серег в погребениях женщин (№ 89, 274); принадлежность самого богатого погребения с оружием (№ 252) подростку (табл. 1). В последнем случае в погребении находился поясной набор, состоящий из бронзовых литых бляшек и пряжки, тогда как в остальных воинских захоронениях, включая и захоронение возможного военачальника (№ 175), поясной набор был представлен исключительно железными рамчатыми пряжками. Относительно небольшое количество погребений взрослых мужчин-воинов по сравнению с количеством погребений всего взрослого населения на могильнике, расположенном в непосредственной близости от достаточно сильно укрепленного городища Сухая Гомольша [15] требует своего объяснения. Возможно, прояснению ситуации будет способствовать сопоставление данных по Сухогомольшанскому могильнику с данными по группам кремационных захоронений биритуального могильника Красная Горка.

Воинские захоронения могильника Красная Горка, сопровождаемые погребением коня или только конской сбруей, среди которых были представлены и погребения по обряду кремации, составили тему отдельной публикации [16]. В табл. 2 представлены данные, характеризующие кремационные захоронения, содержащие предметы вооружения и конского снаряжения, могильника Красная Горка. Так же как и погребения могильника Сухая Гомольша, захоронения Красногорского могильника распределяются по тем же группам: погребения

с различным числом видов вооружения и конского снаряжения; погребения с предметами вооружения, но без конской сбруи — группы А, Б, В; погребения, не содержащие предметов вооружения, но в которых найдены элементы конской сбруи — группа Д. Отсутствие антропологических данных по сожжениям могильника не позволяет выделить погребения женщин и детей, сопровождаемых предметами вооружения — группу Г. Характерным является и то, что ни в одном из сожжений данного могильника предметы вооружения не сочетались с женскими украшениями (серьгами, бусами и т. д.), как это имело место в могильнике Сухая Гомольша. Группы погребений характеризуются теми же составляющими, что были выделены для групп погребений могильника Сухая Гомольша. Из захоронений могильника Красная Горка так же четко вычленяется группа погребений, которые можно отнести к разряду военачальнических — погр. № 101В, 108, 162, 254, хотя скорее всего они принадлежат воинам самого высокого ранга. В инвентаре этих погребений встречены преднамеренно смятые котлы, которые в трех случаях сопровождались вилками для доставания мяса из котла (№ 101В, 162, 254); в двух захоронениях находилось по два разнотипных наконечника копья (№ 162, 254). Лишь в одном захоронении из группы А — № 101В — встречен бронзовый орнаментированный конский начельник, что позволяет отождествить это погребение с погребением какого-то военачальника. Еще один бронзовый конский начельник был найден в погр. № 216. Хотя в данном захоронении предметы вооружения представлены всего двумя видами, его можно связать с захоронением военачальника, ибо погребение сопровождалось расположенным в непосредственной близости захоронением коня. Оба погребения связывались в единый комплекс не только топографически, но и по инвентарю.

Видовой состав вооружения из погребений, вошедших в группу В, указывает на принадлежность их владельцев к слою рядовых воинов, которые, выполняя роль копейщиков и лучников, составляли основу профессионального салтовского войска.

Анализ данных по могильнику Красная Горка показывает, что из 121 погребения по обряду сожжения в 15 (12,4% от общего количества захоронений) встречены предметы конского снаряжения, в 18 (14,8%) обнаружены предметы вооружения и в 11 (более 64% от количества погребений с оружием) — предметы вооружения и конское снаряжение находилось вместе. Для сравнения: из 189 погребений по обряду ингумации вооружение содержалось в 29 (15,3%) случаях, элементы конского снаряжения в 27 (14,3%) случаях, совместное на-

хождение конского снаряжения и предметов вооружения зафиксировано в 19 случаях (65,5% от общего количества погребений с оружием). Таким образом, обе группы населения, оставившие разные по обряду погребения могильники, имели почти одинаковый уровень вооруженности и, вероятно, составляли единый воинский отряд, основу которого составляла легкая кавалерия. При этом, если показатель вооруженности у населения, применявшего обряд кремации, оставался приблизительно на одном уровне на протяжении всего времени существования могильника, то у населения, для которого характерен обряд ингумации, он только на позднем этапе достигает среднего для ингумационных захоронений значений, превышая более чем в два раза аналогичный показатель для ранней группы погребений.

Сравнение степени вооруженности населения, оставившего сожжения Сухогомольшанского и Красногорского могильников, показывает их различие в этом плане, несмотря на территориальную близость. Эти различия трудно объяснить только возможной разновременностью памятников. Большое количество исследованных на могильниках погребений указывает на относительную длительность их существования. Так, Сухогомольшанский могильник, по данным исследовавшего его В. К. Михеева, в целом существовал со второй половины VIII по начало X в., хотя отдельные территориальные группы захоронений датируются более коротким временем [8, с. 171]. Хотя обработка материалов могильника Красная Горка еще не завершена, все же можно сказать, что могильник в целом близок во временном отношении к Сухогомольшанскому. При этом наблюдаются некоторые различия в погребальном обряде и материальной культуре населения, оставившего захоронения по обряду сожжения двух расположенных рядом могильников. На могильнике Красная Горка известно лишь одно сожжение, накрытое перевернутой вверх дном урной, тогда как на Сухогомольшанском могильнике таких погребений 84, почти в 1,5 раза больше захоронений, где урны находились в своем нормальном положении. В Красногорском могильнике не встречены захоронения, дно могильных ям которых было преднамеренно подмазано глиной, или захоронения, где останки кремации были помещены на специальную подстилку из плиток песчаника, обломков сосудов, как это имело место в захоронениях могильника Сухая Гомольша. Посуда, применяемая в качестве урн населением сухогомольшанской общины, представлена достаточно большим количеством лепных форм, отличающихся грубостью теста, отделки, очажным обжигом. Сосуды подобного облика на могильнике Красная Горка встречаются редко.

Таблица 1. Сожжения могильника Сухая Гомольша

Группа	№ погребения / № комплекса	Тип погребения	Антропологические данные	Сабля	Топорик-чекан	Наконечник копья	Лук, наконечники стрел, колчан	Кистень	Конская сбруя	Украшения сбруи	Начельник	Котел	Вилка для доставания мяса	Серп	Мотыжка	Коса	Кресало	Сверло	Ложкорез	Поясной набор	Фибула
I	A 252	Ямн.	Ребенок 7-13 лет	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	175	Урн.	Мужчина 40-49 лет	+	+	+			+	+					+			+	+		
	46/V	Ямн.			+	+			+						+					+	
	48/III	Ямн.			+	+			+												+
	286/XVI	Урн.			+	+			+						+	+				+	
	XVII	Ямн.			+	+			+						+	+				+	
II	214/X	Ямн.		+			+		+	+		+	+	+						+	
	I	Ямн.		+					+												
	63/VII	Ямн.		+					+											+	
	267	Ямн.	Мужчина 30-39 лет		+				+											+	
	6	Ямн.					+		+											+	
	17	Ямн.					+		+											+	+
	54/VI	Ямн.						+	+											+	+
	122/IX	Ямн.	Парное: мужчина 20-29 лет ребенок 1-6 лет					+	+											+	
	233	Ямн.		+	+												+			+	
	XIII	Ямн.		+																	
III	60	Ямн.			+															+	
	Г 246	Ямн.	Ребенок до 1 года	+			+														
	203	Ямн.	Ребенок 3-7 лет	+																	
	89	Урн.					+														+
	274	Урн.	Женщина 14-19 лет				+													+	
	Д II	Ямн.							+												
	IV	Ямн.							+						+						
	XII	Ямн.							+						+	+	+				
	7	Ямн.							+												
	174	Урн.							+												
	255	Ямн.							+												

Таблица 2. Сожжения могильника Красная Горка

	Группа	№ погребения	Тип погребения	Тип погребения															
				Сабли	Топорик-чекан	Наконечник копья	Лук, наконечники стрел, колчан	Кистень	Конская сбруя	Украшения сбруи	Начальник	Котел	Вилка для доставания мяса	Складной серп	Кресало	Сверло	Ложкорез	Поясной набор	Пинцет
I	А	108	Урн.		+	+	+		+			+							
		101B	Урн.	+		+	+		+	+	+		+					+	
		162	Ямн.	+		+	+		+			+	+				+		
		254	Ямн.	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
	Б	216	Урн.		+		+		+	+	+			+	+				
		266	Ямн.	+		+			+					+					
		19	Ямн.	+					+			+	+						
II	В	189	Ямн.			+			+										
		229	Ямн.			+			+										
		101B	Урн.				+		+										
		167	Ямн.				+		+					+				+	
		1	Урн.			+		+											
		18	Ямн.		+														
		59	Ямн.		+										+				
		147	Урн.				+												
		232	Ямн.				+												
		233	Ямн.				+												
268	Ямн.		+																
III	Д	132	Урн.						+										
		138	Урн.						+	+									+
		246	Ямн.						+	+				+					
		252	Ямн.						+										

Отмечены различия и в погребальном инвентаре захоронений обоих могильников. Это проявилось в отсутствии в воинских захоронениях Красногорского могильника крупных кольчатых сбруйных соединителей ремней, редкость железных поясных пряжек. Не характерны для захоронений по обряду кремации могильника железные фибулы с завитком на низком пластинчатом приемнике (тип 7 по А. В. Дмитриеву), неоднократно встреченные в погребениях Сухой Гомольши. Наличие этих вещей в погребениях может служить серьезным датировующим и этноопределяющим фактором, указателем направления этнических и экономических контактов. По другим категориям инвентаря захоронения обоих могильников проявляют известное сходство. Однако в инвентаре сожжений Сухой Гомольши присутствует относительно много архаичных вещей и вещей не характерных для аланского и болгарского населения [17;18], тогда как инвентарь кремаций Красной Горки по своему виду более однородный, не выходящий за рамки представлений о салтовских древностях. Все это указывает на большую степень включенности красногорского населения в структуру салтовского общества, и, вероятно, на более позднее время возникновения могильника по сравнению с могильником Сухая Гомольша. Сухогомольшанская община характеризуется большей степенью обособленности, замкнутости, закрытости, что косвенно подтверждается антропологическими данными [19, с. 157].

Нельзя оставить без внимания и то место, которое занимают оба могильника в ряду подобных им салтовских памятников. Могильник Красная Горка по количеству воинских погребений, пожалуй, не может сравниться ни с одним другим болгарским грунтовым могильником бассейна Северского Донца, так как в последних захоронения воинов единичны. Разнообразие типов воинских погребений могильника [16] указывает на сложный этнический состав оставившего его населения. Подобная ситуация характерна для Хазарского каганата. К тому же процент воинских захоронений могильника очень близок к аналогичному показателю древнерусских дружинных могильников IX — начала X вв. [20, с. 43], располагавшихся зачастую в пограничье, в районах со смешанным населением. Это позволяет отнести Красногорский могильник к разряду дружинных, оставленных смешанным воинским контингентом. К сожалению, бурная хозяйственная деятельность человека не позволяет в данном случае подтвердить это предположение, так как ближайшее к могильнику место, удобное для создания каких-либо оборонительных сооружений, еще с середины 1960-х годов было занято под объект Министерства внутренних дел.

Сухогомольшанский могильник по числу погребений превосходит все другие известные к настоящему времени памятники региона с погребениями по обряду кремации (Тополи, Новая Покровка, Пятницкое, Мохнач, Лысый Горб). Расположение некоторых из них в речной пойме, малое число погребений, наличие комплексов с предметами вооружения и конским снаряжением может, с одной стороны, свидетельствовать о сезонном характере данных памятников, а с другой — служить подтверждением тезиса о продолжении кочевания представителями социальной верхушки общества после оседания на землю основной части населения [21, с. 78]. То, что Сухогомольшанский могильник находится рядом с городищем, окруженным несколькими крупными селищами [22, с.213; 23], указывает на достаточно значительную роль всего комплекса для окружающего населения. Относительно малая величина объема труда, затраченного на возведение оборонительного сооружения, характер использования мысовой площадки позволили интерпретировать Сухогомольшанское городище как общинное убежище [24, с.106, 142]. Вероятно, это отчасти может объяснить низкий уровень вооруженности населения сухогомольшанской общины. В таком случае на воинов были возложены обязанности, вероятно, только по несению сторожевой службы и охране городища, что больше характерно для относительно спокойной, стабильной военно-политической обстановки. Факт прекращения существования дружинной группы погребений могильника Сухая Гомольша в первой половине IX в. [8, с. 172] может быть объяснен изменением ситуации, повлекшим увеличение оборонительного значения другого пункта. Таким пунктом вполне мог быть Красногорский комплекс, который расположен ниже по течению Северского Донца, т.е. ближе к степным районам. Уровень вооруженности красногорской общины, возможное наличие в общине выходцев из степей, о чем свидетельствует большое количество захоронений человека в сопровождении коня, а также конских могил, не противоречат этому. Вооружение из комплексов обоих могильников (сабли, боевые топоры-чеканы, пиковидные наконечники копий), наличие в захоронениях конского снаряжения однозначно указывают того вероятного противника, нападений которого так опасалось местное население. Таким врагом могли быть степняки, ибо славянское население лесостепных и лесных районов в этот период еще не представляло для салтовцев серьезной военной опасности, да и возможности конных отрядов при столкновении в местах с большими лесными массивами существенно ограничены. Вполне возможно, что перераспределение оборонных функций между населением сухогомольшанской и красногор-

ской общин связано с появлением в степных районах в начале IX в. венгерских племен. Примечательно, что все известные в настоящее время салтовские кремационные погребения с оружием и конским снаряжением в бассейне Северского Донца и Оскола расположены на границе степи и лесостепи, как бы маркируют своим присутствием своеобразную буферную зону между лесостепным земледельческим населением и кочевым населением степных районов.

Таким образом, судя по набору предметов вооружения и наличию конского снаряжения в кремациях рассмотренных могильников, в обществе существовал слой профессиональных воинов, который был достаточно неоднородным и включал воинов с разным имущественным положением. При этом, по-видимому, на верхней ступеньке воинской иерархии можно было оказаться как благодаря определенным достижениям в ратном деле, так и по принадлежности к социальной верхушке общества (например: погр. № 175 и 252 могильника Сухая Гомольша). Инвентарь воинских сожжений могильников указывает на существование легкой конницы, тогда как наличие профессиональных воинов-пехотинцев материалами из захоронений никак не подтверждается. Вероятно, в случае необходимости роль пехоты могли выполнять отряды ополченцев, состоящие из свободных мужчин, вооруженных кто чем может. Этим и обуславливается трудность их выделения из общей массы погребений. В целом же, уровень вооруженности населения, оставившего кремации Сухогомольшанского и Красногорского могильников, находился в прямой зависимости от военно-политической ситуации в регионе и удаленности от зоны вероятных конфликтов.

Литература

1. Худяков Ю. С. Оружие как исторический источник // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. — Новосибирск, 1990.
2. Крыганов А. В. Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры по материалам могильников с обрядом трупосожжения // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989.
3. Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. — 1955. — Т. 23.
4. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — 1967. — № 142.
5. Міхеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури та її виробництво // Питання історії народів СРСР. — Харків, 1967. — Вип. 4.

6. Крыганов А. В. Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII-X вв.: Дис. ...канд. ист. наук. — Харьков, 1987.
7. Крыганов А. В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. — 1987. — № 2.
8. Михеев В. К. Сухогомольшанский могильник // СА. — 1986. — № 3.
9. Михеев В. К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтовской культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. — Казань, 1990.
10. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // САИ. — 1966. — Вып. Е. 1-36.
11. Афанасьев Г. Е. Донские аланы. Социальная структура алано-яско-буртасского населения бассейна Среднего Дона. — М., 1993.
12. Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990.
13. Калоев Б. А. Осетины. — М., 1971.
14. Криганов А. В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — 1993. — № 2.
15. Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
16. Аксенов В. С., Крыганов А. В., Михеев В. К. Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры по материалам Красногорского могильника // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — Киев, 1996.
17. Михеев В. К. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА. — 1982. — № 2.
18. Михеев В. К. Две раннесредневековые находки на Харьковщине // СА. — 1983. — № 3.
19. Malinowski A., Michejew W. Suchogomolzański zespół osadniczy w świetle danych archeologii i antropologii // Źródła do badań Biologii i historii populacji słowiańskich. — Poznań, 1981.
20. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // САИ. — 1971. — Вып. Е. 1-36.
21. Плетнева С. А. Кочевники средневековья. Поиск исторических закономерностей. — М., 1982.
22. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104.
23. Михеев В. К., Дяченко О. Г. Дослідження ранньосередньовічного поселення поблизу с. Суха Гомольша // АДУ 1969 р. — Вип. 4. — Київ, 1972.
24. Афанасьев Г. Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. // АОН. — Вып. 2. — М., 1987.

**МАТЕРИАЛЫ К ХАРАКТЕРИСТИКЕ
ВЕРХНЕСАЛТОВСКОГО
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА VIII–X вв.
(селище у с. Нетайловка)**

Изучением эпонимного памятника салтовской культуры VIII–X вв. — Верхнесалтовского городища и могильника, а также других, расположенных в округе памятников, занимается не одно поколение археологов. Однако долгое время они не воспринимались как единое целое, относящееся к определенному культурно-хронологическому комплексу и представляющие собой единый социально-экономический организм. Только в конце 50 — начале 60-х годов, изучая зону затопления Кочетокского (Печенежского) водохранилища, Д. Т. Березовец пришел к выводу о наличии в округе с. Верхний Салтов обширного археологического комплекса, состоящего из крепости с каменной цитаделью, посада и катакомбного могильника на высоком правом берегу Северского Донца, а также обширного селища и связанного с ним грунтового могильника на противоположном берегу реки у с. Нетайловка. Весь этот комплекс представлялся исследователю как средневековый город площадью около 120 га [1, с. 18–22; 2, с. 422]. Результаты работ Кочетокской археологической экспедиции до настоящего времени остаются полностью не опубликованными. Частично они вошли в обобщающие исследования по археологии Украины [2, с. 422–429; 3, с. 214–225; 4, с. 136], отдельным памятникам комплекса посвящены небольшие публикации и статьи [5, с. 147–157; 6, с. 80–96; 7, с. 54–56; 8, с. 38–41], однако о результатах работ на Нетайловском селище имеется лишь краткое упоминание Д. Т. Березовца [2, с. 425]. Между тем, материалы этого поселения заслуживают отдельной публикации как дополняющие характеристику Верхнесалтовского комплекса. К сожалению, отчеты о проведенных исследованиях отсутствуют. Публикуемые здесь итоги раскопок приведены на основе дневников и записей А. М. Шовкопляс, хранящихся в Институте археологии НАН Украины [9, с. 51].

Большое неукрепленное селище возле с. Нетайловка протянулось вдоль левого берега Северского Донца на 4,5 км, занимая его пойменную террасу. Основные исследования памятника проводила в 1960–1961 гг. А. М. Шовкопляс. Культурный слой снимался при

помощи бульдозера отдельными траншеями, в результате чего было вскрыто около 1000 кв. м площади селища. Естественно, при такой методике раскопок не было возможности проследить характер этого слоя, степень его насыщенности вещевым материалом и пр. Фиксировались лишь строительные остатки, врезанные в материк. Описание объектов, приводимое ниже, дается в порядке их нумерации, установленной при раскопках. Всего на селище были обнаружены и исследованы остатки 10 средневековых построек, из которых восемь (№ 1-7, 10) являлись жилищами-полужемлянками, а две (№ 8, 9) — хозяйственными постройками.

Жилища. От всех открытых жилищ сохранились нижние, врезанные в материк, части, представляющие собой прямоугольные или близкие к этой форме котлованы.

Жилище № 1 (рис. 1, 1). Глубина котлована 1,3 м от современной поверхности почвы. В плане он прямоугольный, размером 6,2 x 4,6 м. Расположен длинными сторонами по линии север-юг. В юго-западном углу жилища находилась печь, отстоящая от западной стенки на 0,47 м, а от южной — на 0,23 м. Внешние размеры печи: 1,3 x 0,65 м. Она была сложена в виде буквы «П» из камней различной величины (в среднем 0,1 x 0,1 м) и обломков жернова, возвышающихся над уровнем пола на 0,65 м. Прямоугольная топка печи (0,5 x 0,3 м) обращена устьем на восток. Внутренние стенки печи и ее под обмазаны глиной. В северо-восточном углу котлована находилось скопление камней 2,4 x 1,15 м. По форме оно напоминало букву «Т» и своей узкой частью обращено к устью печи. Наибольшая высота скопления — 0,6 м. Приблизительно в центре котлована располагалась круглая в плане хозяйственная яма (1,9 x 1,8 м) глубиной 1,1 м, а к востоку от печи — вторая яма прямоугольной формы (1,0 x 1,6 м) глубиной 1,25 м. Возле западной стенки жилища за печью на полу, найдена половина глиняного горшка с горизонтальным линейным орнаментом. В щелях между камнями печи также обнаружены фрагменты глиняных сосудов и сковородок.

Жилище № 2 расположено в 11,5 м к югу от жилища № 1. В плане оно прямоугольное (3,7 x 3,5 м) глубиной 1,1 м от современной поверхности почвы, длинными сторонами ориентированное по линии север-юг. К южной стенке жилища примыкает четырехугольный выступ (1,5 x 1,2 м), представляющий собой вход либо хозяйственную нишу. В юго-восточном углу находится развал печи-каменки в виде буквы «П», состоящий из камней величиной 0,25 x 0,12 x 0,09 м. Он находился на расстоянии 0,15-0,18 м от стенок

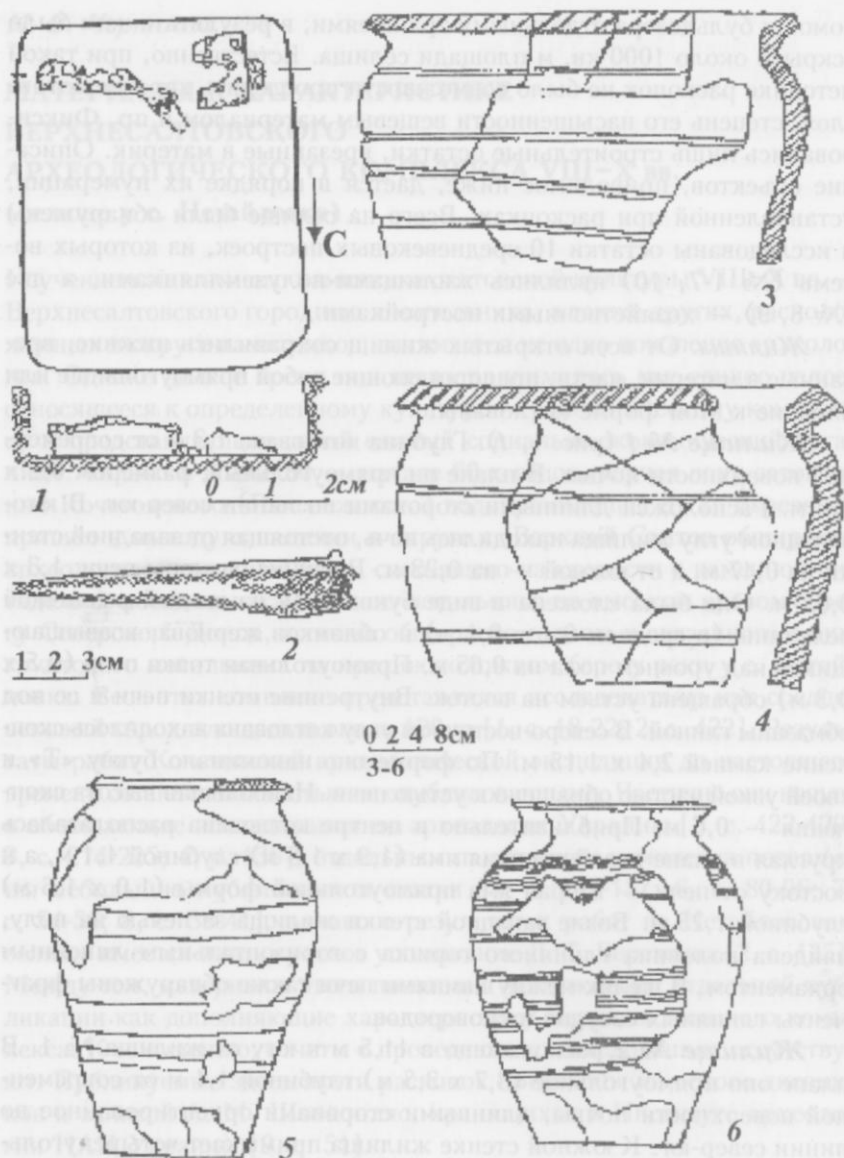

Рис. 1. Нетайловское селище салтовской культуры:
 1 — жилище № 1; 2 — костяная проколка;
 3, 4 — фрагменты венчиков пифосов; 5, 6 — пифосы

жилища. Топка печи шириной 0,35 м обращена устьем к северной стене котлована. Она была закрыта камнем 0,2 x 0,15 м. Высота сохранившейся части печи в наивысшей точке достигала 0,45 м. Под, покрытый толстым слоем сажи, находился несколько ниже пола жилища. В некоторых местах он вымощен фрагментами глиняных сковородок. Размеры основной конструкции печи 1,0 x 0,8 м. К устью она сужалась до 0,4 м. В полу котлована открыты две столбовые ямки. Одна в северо-западном углу, вторая — в 1 м восточнее первой. Глубина первой от уровня пола — 0,7 м. В плане ямка представляла собой неправильный овал с размерами осей 0,6 x 0,4 м. Располагалась она на расстоянии 0,4 м от северной стенки жилища и 0,5 м — от западной. Вторая ямка глубиной 0,5 м имела округлую в плане форму размерами 0,4 x 0,5 м. В устье печи обнаружен большой фрагмент глиняной сковородки. В своде и стенах ее вместе с небольшими камнями встречены фрагменты глиняных сковородок толщиной до 3 см.

Жилище № 3 в плане прямоугольное, несколько вытянуто по линии север-юг с длиной сторон 7,5 и 5,5 м. Глубина котлована жилища — 1,4 м от современной поверхности почвы. Пол ровный и гладкий, Плохо сохранившаяся печь помещалась в юго-западном углу. Удалось установить, что ее топка была ориентирована устьем на восток. Под печи и ее стены обмазаны глиной. Возле восточной стенки, в северном и южном углах котлована зафиксированы столбовые ямки размером 0,3 x 0,6, глубиной 0,35 м от уровня пола жилища. В ней обнаружены кости животных и фрагменты стенок амфор. К западу от печи была найдена костяная проколка (рис. 1, 2).

Жилище № 5 имело трапециевидную форму и было ориентировано по линии северо-запад — юго-восток. Его южная стенка имела длину 3,6 м, восточная — 4,3, северная — 3,8, западная — 4,8 м. Глубина котлована составляла 0,95 м от современной поверхности почвы. В юго-восточном углу находилась печь в виде буквы «П» размером 1,75 x 1,2 м. Печь выложена из довольно крупных камней размером 0,25 x 0,18 м, пространства между которыми были забутованы кусками мелкого песчаника. Печь сохранилась на высоту 0,35 м от уровня пола. Она отстояла на 0,3 м от южной стенки и на 0,4 м — от восточной. С южной стороны за печью лежало несколько камней, возможно, упавших со свода. Под печи был обмазан глиной и содержал очень большое количество сажи.

Жилище № 6 расположено в 3,5 м к северо-востоку от жилища № 6. В плане оно трапециевидное, вытянутое по оси северо-запад —

юго-восток. Длина восточной стенки составляет 3,5 м, западной — 4,3, северной — 3,2, южной — 4,0 м. Глубина котлована жилища 1,0 м от современной поверхности почвы. В юго-восточном углу размещалась печь в виде буквы «П» размером 1,0 x 1,0 м, сложенная из камней. Под печи находился на уровне пола. Устье обращено к западной стенке котлована. Ширина его 0,5 м. Печь примыкала к восточной стене и отстояла от южной на 0,6 м. Пол жилища подмазан глиной на толщину 0,06 м. При разборке жилища обнаружены фрагменты железного шлака.

Жилище № 7 расположено на расстоянии 5,6 м севернее жилища № 6. В плане оно трапециевидное (4 x 3 x 4,2 x 3,2 м). Длинные стены ориентированы по линии северо-запад — юго-восток. Печь помещалась в северо-восточном углу и примыкала к северной стене, находясь на расстоянии 0,7 м от восточной. Она имела форму буквы «П» размером 0,9 x 0,75 м. Ширина топки — 0,4 м. Ее устье обращено к западной стенке. Печь была сложена из камней величиной 0,1 x 0,08 м. На полу у юго-восточной стенки находилось скопление небольших камней.

Хозяйственные постройки (строения № 8 и 9) мало чем отличаются от жилищ, обнаруженных на Нетайловском селище.

Постройка № 8 расположена на расстоянии 0,9 м от восточной стенки жилища № 5 и в 2 м от жилища № 6. Прямоугольной формы котлован (4,2 x 3,3 м) глубиной 1,2 м от современной поверхности почвы ориентирован по линии запад-восток. На полу встречено большое количество древесного угля, фрагменты стенок амфор и лощеных сосудов. Какая-либо конструкция в виде отопительного сооружения отсутствовала. Данные о строениях № 4, 9 и 10 в дневнике А. М. Шовкопляс настолько разрознены, что целостную картину о них составить невозможно.

Во время прокладки первой траншеи было обнаружено скопление мелких камней величиной 0,05 x 0,05 и 0,1 x 0,1 м. Завал толщиной 0,3 м имел квадратную форму (1,5 x 1,5 м). Под камнями залегал желтый песок. При разборке скопления были встречены следующие фрагменты керамики: 75 стенок амфор; 65 фрагментов толстостенных с шероховатой поверхностью сосудов, часто украшенных густо расположенным линейным орнаментом, штампом или косыми насечками; 24 фрагмента лощеной керамики серого цвета с орнаментом из пролощенных полосок или ромбов, на одном экземпляре — орнамент из пяти прорезных волнистых линий; 18 донышек лепных очень толстых сосудов, возможно, сковородок.

Таким образом, обобщая имеющиеся материалы, можно сделать следующие выводы. Все жилые постройки Нетайловского селища довольно однообразны, они относятся к полужемляночному типу и имеют прямоугольную (№ 1-4, 8) или трапиевидную (№ 5-7, 9) форму площадью от 13 до 40 кв. м. Глубина котлованов построек колеблется в пределах 0,95–1,4 м от современной поверхности почвы. Они ориентированы длинными сторонами по линии север-юг (№ 1-3), северо-запад — юго-восток (№ 5-7) и запад-восток (№ 8). Ориентировка строений № 4, 9 и 10 точно не выяснена. В одном из углов жилища находилась печь-каменка в виде буквы «П», сложенная из камней разной величины. В щелях между крупными камнями обнаружены мелкие куски песчаника или фрагменты керамики. Под печи, стены и свод в некоторых случаях были обмазаны глиной. Под находился на том же уровне, что и пол жилища или несколько выше него. В помещениях № 1, 2 и 7 к устью печи примыкало скопление небольших камней, служившее, видимо, для дополнительного обогрева жилища, как это отмечено у кочевников вплоть до XIX в. [10, с. 59-61]. Наземная часть построек была сооружена, вероятно, из дерева, что подтверждают обнаруженные в жилищах № 2 и 3 столбовые ямки. В остальных строениях такие ямки не зафиксированы, что, возможно, объясняется особенностью грунта, в котором сохраняются не все конструктивные детали.

В помещениях № 1, 2 и 7 обнаружены хозяйственные ямы, вырытые в полу котлованов на глубину 0,35–0,7 м. Возможно, постройки № 6 и 9 использовались в качестве хозяйственных. По всем параметрам они аналогичны жилищам, но в них нет отопительных устройств. На полу этих строений были обнаружены куски железного шлака, фрагменты керамики, пряслица. Во время исследования жилищ и хозяйственных сооружений были найдены многочисленные фрагменты салтовской кухонной, лощеной и тарной посуды (рис. 1, 3-6), изделия из кости, пряслица и несколько кусков железного шлака.

Результаты раскопок селища у с. Нетайловка показали, что открытые здесь остатки полужемляночных жилищ — явление не новое. Они представляют собой самый распространенный тип салтовских жилищ в лесостепной и степной полосе Восточной Европы [11, с. 68-69]. Вместе с хозяйственными постройками и вещевым материалом жилища относятся к тому же культурно-хронологическому типу памятников, что и на посаде Верхнесалтовского городища [5, с. 157]. В нем нет таких черт, которые ставили бы его вне круга салтовских древностей. Это дает основание подтвердить мнение Д. Т. Березовца о том, что

раннесредневековый поселок у с. Нетайловка составляет часть обширного Верхнесалтовского археологического комплекса VIII–X вв. В него же следует включить и Нетайловский могильник, имеющий непосредственное отношение к жителям близлежащего поселка.

Литература

1. Березовец Д. Т. Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1960 гг. // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12.
2. Археологія Української РСР: В 3-х т. — Київ, 1975. — Т. 3.
3. Археология Украинской ССР: В 3-х т. — Киев, 1986. — Т. 3.
4. Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985.
5. Сміленко А. Т. Дослідження посаду городища Верхній Салтів // Середні віки на Україні. — Київ, 1971. — Вип. 1.
6. Иченская О. В. Об одном из вариантов погребального обряда салтовцев по материалам Нетайловского могильника // Древности Среднего Поднестровья. — Киев, 1981.
7. Крыганов А. В. Раскопки в Харьковской области Нетайловского и Пескорядьковского могильников салтовской культуры // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993.
8. Чернигова Н. В. Погребальный обряд Нетайловского могильника салтовской культуры // Матер. междунар. конф. молодых историков. — Харьков, 1994.
9. Шовкоп'яс А. М. Щоденники розкопок, 1960–1961 рр. (Рукопись). Архив ИА НАН Украины.
10. Плетнева С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142.
11. Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981.

В. В. Скирда

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

В. В. ПАССЕКА НА ХАРКІВЩИНІ

Вадим Васильович Пассек (1808–1842 рр.) походив із однієї з старіших дворянських родин Харківської губернії, але вперше попав на Харківщину, коли вже був дорослим. Справа у тому, що народився він у Тобольську, де його батько перебував у засланні. Лише у 1824–1825 рр. родині Пассеків було дозволено повернутися до центральної Росії, і вони оселилися у Москві. У 1828 р. В. В. Пассек поступив

до Московського університету й закінчив курс навесні 1831 р. кандидатом юридичного факультету [1, с. 144; 2, с. 377-378, 379, 380].

Після закінчення університету він почав готуватися до магістерського іспиту і працювати над дисертацією з російської історії, яку збирався захищати у Москві. Весною 1834 р. В. В. Пассек отримав листа від помічника Харківського учбового округу графа О. М. Паніна (далекого родича родини Пассеків) із запрошенням зайняти кафедру російської історії у Харківському університеті [2, с. 381; 3, с. 26; 4, с. 263]. Тут треба відзначити, що В. В. Пассек був готовий до цього запрошення, бо ще під час перебування його у родовому маєтку в с. Спаському (інша назва Пассековка) Валківського повіту Харківської губернії у 1832 р. він був сповіщений тим же графом О. М. Паніним про те, що останній рекомендував його на заняття кафедри історії у місцевому університеті й писав про це міністру. У тому ж році В. В. Пассеку було запропоновано стати кореспондентом Харківської бібліотеки [5, с. 424, 426]. Після того як було отримано листа із запрошенням, молодий вчений разом із дружиною прибув 25 червня 1834 р. до Харкова. Але там його чекало розчарування. Граф О. М. Панін, якого В. В. Пассек одразу відвідав, повідомив, що йому відмовлено у кафедрі в Харківському університеті через близькі стосунки з О. І. Герценим. Крім того, за ним самим було встановлено жандармський нагляд. В. В. Пассеку не залишалося нічого іншого як поїхати до свого родового маєтку — у село Спаське [2, с. 381; 3, с. 32; 6, с. 11].

На протязі трьох років, перебуваючи то у Спаському, то у Харкові, В. В. Пассек закінчив працю над своєю дисертацією. У 1836 р. його було причислено до статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, і він вважався відрядженим у Харківську губернію (без гононару) для її статистичного опису [2, с. 386; 3, с. 39, 655]. Ми не будемо зупинятися на діяльності В. В. Пассека в галузі статистики, але відзначимо, що мандрювання його з метою збору статистичного матеріалу по Харківській губернії сприяли іншій справі, а саме, археологічним дослідженням. Археологічний матеріал на Харківщині В. В. Пассек почав збирати не пізніше 1836 р., бо вже у лютому 1837 р., на засіданні Товариства історії та старожитностей російських М. П. Погодін (секретар Товариства) оголосив, що В. В. Пассек готує велику працю про кургани та городища Росії. Це оголошення М. П. Погодіна в першу чергу було пов'язане з листами дрезденського бібліотекаря Клемма, який спочатку у 1836 , а потім і на другий рік звертався до московського Товариства історії та старожитностей

російських з пропозицією дати відповідь про кургани, городища й інші залишки старожитностей у Росії. На той час, коли надійшов від Клема перший лист, Товариство було не готове на нього відповісти, але наступного разу воно це могло зробити завдяки допомозі В. В. Пассека [7, с. XXIV–XXV; 8, с. 71]. На той час, мабуть, В. В. Пассек був єдиною людиною, хто мав можливість і бажання задовільнити зацікавленість німецького вченого з приводу згаданих питань.

Починаючи з 1837 р. В. В. Пассек підтримував постійний зв'язок з Товариством історії та старожитностей російських через листування з його секретарем М. П. Погодіним. У липні 1837 р. він надіслав на ім'я М. П. Погодіна листа, в якому виклав міркування про городища й кургани південної частини Російської імперії та запропонував провести їх дослідження на території від Дунаю до Забайкалля, на що, за його словами, згоден був віддати шість років свого життя. Листа було заслухано на одному із засідань Товариства. Всі члени комітету Товариства погодилися з міркуваннями В. В. Пассека, але запропонували йому спочатку провести дослідження курганів однієї губернії, декількох, а можливо й одного, повітів, де йому зручніше й дешевше працювати. Результати цієї праці Товариство зобов'язувалося видати як взірець для інших дослідників старовини [2, с. 387; 7, с. XXV; 8, с. 71–73; 9, с. 129]. В. В. Пассек погодився з такою пропозицією і на початку 1838 р. надіслав М. П. Погодіну листа, в якому повідомляв Товариство, що він буде проводити археологічні дослідження в Ізюмському, Полтавському і Харківському повітах. Обґрунтовуючи свій вибір саме цих повітів, початкуючий археолог наводив їх природно-кліматичні та ґрунтові умови, а також вказував на значну кількість на їх території археологічних пам'яток. У кінці листа В. В. Пассек висловлював надію, що Товариство не буде заперечувати, якщо в разі потреби він буде проводити дослідження у сусідніх із зазначеними повітами. У квітні 1838 р. пропозиції молодого дослідника було розглянуто на засіданні Товариства історії та старожитностей російських. На ньому було прийнято рішення надіслати В. В. Пассеку для виконання накреслених робіт 500 карбованців асигнаціями і просити місцеве начальство від імені Товариства надавати йому допомогу, а також звернутися до відомого на той час археолога П. І. Кеппена, як знайомого з тією місцевістю, де планувалося провести дослідження, який міг надати своєму молодшому колезі поради [2, с. 388; 7, с. XXV; 8, с. 73; 10, с. 127–128].

У тому, що В. В. Пассек у листі, надісланому М. П. Погодіну на початку 1838 р., дає коротку характеристику природно-кліматичних

умов повітів, які він збирався досліджувати, і вказує на наявність у них курганів та городищ, нема нічого дивного, бо ще у 1837 р. вийшла друком його стаття «Курганы и городища в Харьковской губернии» [11]. Це свідчить на користь того, що дослідник розпочав свою роботу, не чекаючи на гроші й згоду Товариства історії та старожитностей російських. У цій статті В. В. Пассек дає загальну характеристику Харківської губернії, зокрема наводить дані про її географічне положення та площу, а також про загальне розташування городищ і курганів на її території та їх розміри і форми. З усіх городищ, відомих авторові статті, його найбільш зацікавило Каганово (Донецьке. — *В. С.*) городище. В. В. Пассек наводить у статті його розміри та розташування на місцевості й приходить до висновку, що воно є не одночасним з більшістю відомих йому городищ і курганів [11, с. 543-544]. Розповідаючи про кургани, дослідник відзначав, що найбільш численними вони є у західній та південній (тут вони мали й найбільші розміри) частинах губернії й невелику їх кількість на сході, а також те, що вони мають назву, яка походить в основному від імен власників землі, на якій вони розташовані. Велике занепокоєння викликав у автора статті той факт, що більшість курганів знаходилася на орних землях і найменші з них, які заввишки не перебільшували піваршина (приблизно 35,5 см. — *В. С.*) могли невдовзі зникнути [11, с. 541, 545-546, 547]. Зараз з певністю можна сказати, що велика кількість незначних курганів, про долю яких турбувався В. В. Пассек, зникла ще до того часу, коли розпочалося їх масове дослідження і нанесення на мапу. З тексту статті ми бачимо, що її автор проводив і розкопки курганів, але, на жаль, він не вказує точного місця їх проведення, а повідомляє лише про те, що розкопав велику кількість курганів між річками Оскол і Сіверський Донець. В. В. Пассек відзначав, що під час цих розкопок він знаходив «...по большей части в середине их (курганів. — *В. С.*) высоты, окаменелые лошадиные зубы; а несколько глубже — черепки от каких-то глиняных сосудов древней лепной работы, которые суть достояние большей части курганов. Кроме того, найдено мною в двух курганах по человеческой челюсти и часть челюсти кабана...» [11, с. 546]. Спираючись на ці рядки, ми можемо зробити припущення, що В. В. Пассек розкопував лише насип курганів і знаходив тільки речі, які попадали туди випадково під час насипу курганів, або, в кращому випадку, залишки від тризни. Самі ж поховання, скоріше за все, залишалися нерозкопаними, в ямах під курганными насипами.

Звернувши свою увагу В. В. Пассек і на кам'яних баб. Він зазначав, що на терені Харківщини вони зустрічаються в значній кількості як на курганах, так і в садах та маєтках власників. Дослідник відзначав, що всі вони зроблені з міцного піщаника і зображають як чоловіків, так і жінок, та давав при цьому їх загальний опис (розміри, загальний вигляд, зображення одягу, зброї і т. п.). Тут же В. В. Пассек поставив питання, які були вирішені дослідниками лише у наступному столітті, а саме: «Имеют ли прямое отношение эти истуканы (кам'яні баби. — *В. С.*) к курганам? Какому народу принадлежали они первоначально? Для чего именно воздвигнуты?» [11, с. 548-549].

Підводячи підсумок своєї першої археологічної праці, В. В. Пассек зазначав, що питання про те, якому з народів (а він перелічував велику кількість народів, які в різні часи перебували на Харківщині за писемними джерелами. — *В. С.*) належать «...истуканы, курганы и все насыпи, столь многочисленные и громадные...», можуть вирішити більш глибокі дослідження, що дасть можливість з'ясувати не одну загадку історії [11, с. 549-550].

Поряд із заняттями статистикою та археологією В. В. Пассек займався й видавничою діяльністю. З 1838 р. по 1842 р. він підготував й опублікував п'ять збірників «Очерков России», у яких містилися різноманітні історичні, етнографічні, археологічні та географічні матеріали [12]. У цих збірниках друкувалися статті різних авторів, але значну частину їх займали матеріали самого видавця. Так, у першій книзі, яка вийшла з друку у 1838 р., було опубліковано статті В. В. Пассека «Киевопечерская обитель» та «Осетинцы» [13; 14]. Ці статті мали загальноісторичний характер, але в них автор продемонстрував своє знання писемних джерел, в яких згадуються слов'яни, алани, язиги, роксолани та інші народи, які мешкали у давнину на території України, що є дуже важливою справою для людини, котра займається археологією [13, с. 31, 57, 58-59; 14]. В цьому ж випуску в рубриці «Замечания и выписки», автора якої не вказано, але, скоріше за все, це був сам В. В. Пассек, наводяться народні перекази про деякі кургани та городища Канівського повіту [15, с. 262-263].

Ми вже згадували про те, що В. В. Пассек вирішив проводити археологічні дослідження у Харківському, Ізюмському та Полтавському повітах. Але, перед тим як розпочати цю роботу, він здійснив подорож до Криму, щоб на місці з'ясувати порядок робіт при розкопках Керченських курганів і побачити речі, які в них знаходять. Через це у Харків він потрапив лише в серпні 1838 р. Перш за все,

В. В. Пассек почав складати мапи повітів, у яких збирався проводити дослідження. Під час проведення цих робіт він вирішив, що йому буде зручніше проводити археологічні дослідження не в Ізюмському, а у Валківському повіті, який лежав між Полтавським і Харківським. Але рання зима і хвороба змусили В. В. Пассека припинити розпочату роботу вже на початку листопада [16, с. 115-116].

Хоча безпосередньо дослідженнями В. В. Пассек займався у 1838 р. лише на протязі двох місяців (з вересня по листопад), але вже у тому ж році він склав попередній звіт про кургани і городища у Харківському, Валківському та Полтавському повітах, який було надруковано в «Русском историческом сборнике» [17]. У цьому звіті В. В. Пассек майже не дає нових свідoctв, у порівнянні з його статтею, яка вийшла у 1837 р. в «Журнале министерства внутренних дел» і яку ми розглядали. Найбільш важливими моментами в цій статті був заклик до якомога скорішого дослідження археологічних пам'яток, які зникають під плугом (кургани), або використовуються як звичайні глиби каменю (кам'яні баби) [17, с. 228-229], а також складення В. В. Пассеком плану майбутніх робіт. Цей план складався з чотирьох пунктів, які ми наведемо повністю: «1. Положить на карту все известные мне в избранном участке древние укрепления: валы, городища, курганы и урочища, потому что этим сходством могли объясниться связь, взаимное отношение и, некоторым образом, самое назначение насыпей. 2. Разрыть некоторые из курганов и других замечательных насыпей, чтоб по найденным вещам и обычаю погребения сделать заключение о народе, насыпавшем их. 3. Исследовать отношение статуй или каменных баб к курганам и городищам. 4. Вместе с этим трудом предполагал не опускать из вида ничего, что мог бы с пользою сообщить обществу (Товариству истории та старожитностей російських. — В. С.) о древностях Украины в исследованных мною уездах» [17, с. 207-208].

Згідно з цим планом навесні 1839 р. В. В. Пассек розпочав досліджувати археологічні пам'ятки обраних ним повітів Харківської і Полтавської губерній. Перші результати цієї праці було надруковано у газеті «Харьковские губернские ведомости» під заголовками «О древностях Харьковской губернии» та «Очерк Харьковской губернии» [16; 18]. В першій статті В. В. Пассек повідомив про початок та перші результати проведених ним робіт. Зокрема про те, що всі відомі йому городища й кургани Харківського та Валківського повітів нанесено на мапу, декілька курганів розкопано й розпочато дослідження Куколівського городища на р. Мерефа. За свідoctвами В. В. Пассека,

на цьому городищі знаходили найдавнішу мідяну зброю, а також ножі й кинджали, «...принадлежавшие, сколько можно судить по их виду, татарам» [16, с. 116]. Але саме городище дослідник не вважав татарським, бо в статті «Очерк Харьковской губернии» він заявив, що ніяких вірних свідств про татарські укріплення на Харківщині не існує і взагалі всі стародавні городища й кургани з'явилися ще у дотатарські часи [18, с. 170]. В обох згаданих статтях В. В. Пассек відзначав існування на території Харківської губернії городищ (Чугуєв, Царе-Борисів та ін.) і земляних валів, які було споруджено під час правління Івана Грозного, Бориса Годунова та Анни Іоанівни [16, с. 117-118; 18, с. 169]. Крім того, дослідник сповіщав про стародавні речі, які були йому доставлені різними людьми, висловлював їм подяку й закликав харківське дворянство надсилати Товариству історії та старожитностей російських або йому всі речі, які вони знаходять у курганах, чи їх описи та малюнки, що згодом може призвести до створення Національного музею старожитностей [16, с. 117-118].

В. В. Пассек не тільки давав загальний опис курганів та городищ і наносив їх на мапу, але й проводив розкопки курганів у Валківському повіті та Донецького городища, яке, до речі, до нього невірно називали Кагановим. В. В. Пассек був першим, хто назвав це городище Донецьким і пов'язував його з давньоруським містом Донець [19, с. 195-196; 20, с. 329]. Але на сьогоднішній день ми нічого не можемо сказати про методику, якою користувався дослідник під час розкопок, і дуже мало — про їх результати. Є свідчення про те, що під час розкопок курганів у них знаходили кістки, а також «...грубой работы железные вещи и простые глиняные сосуды» [3, с. 264; 21, с. 558]. Трохи більше відомостей ми маємо про розкопки Донецького городища. У всякому разі достовірно відомо, що В. В. Пассек проводив розчистку рову з північної сторони городища. Під час цих робіт ним було знайдено велику кількість фрагментів кераміки та кісток, шматочок листової червоної міді і невеличку глиняну прикрасу з двома подвійними пронизками. На самому городищі було знайдено «...нож или короткий меч с железной рукояткою» [19, с. 197; 20, с. 331].

У жовтні 1839 р. В. В. Пассек виступав з повідомленням про свої дослідження на засіданні Товариства історії та старожитностей у Москві. Крім доповіді, дослідник Харківщини продемонстрував декілька глиняних та металевих речей, а також трьох кам'яних баб, привезених ним до Москви. На тому ж засіданні його було обрано дійсним членом Товариства [2, с. 390; 7, XXV].

Восени 1839 р. В. В. Пассек переїхав до Москви, і з того часу до самої смерті залишався там. Але зацікавленість до археологічних пам'яток Харківщини у нього залишалася. Спираючись на матеріали, зібрані ним під час дослідження Харківської губернії, В. В. Пассек, перебуваючи у Москві, надрукував дві статті: «Границы Южной Руси до нашествия татар» (1840 р.) і «Замечательные городища в Харьковском и Валковском уезде» (1841 р.) [19; 20]. Значну частину першої і переважну частину другої статті присвячено питанню, пов'язаному із назвою Донецького городища, про що вже йшла мова. Дослідник відзначав, що це городище помилково назвав Кагановим М. М. Карамзін і воно увійшло під такою назвою в обіг серед істориків. Спираючись на письмові джерела і на власні дослідження згаданого городища, В. В. Пассек приходив до висновку, що воно у XII ст. було «...Русским укрепленным городом...» Дінцем, куди потрапив після втечі з половецького полону князь Ігор Святославич Сіверський [19, с. 195-197; 20, с. 329, 330-331].

Головним висновком статті «Границы Южной Руси до нашествия татар» було проведення В. В. Пассеком кордону XII ст. між давньою Руссю та половцями, який, на його думку, йшов, починаючи від верхів'їв Дінця, униз по його течії до річок Уди та Мжа; звідти до їх верхів'їв і до верхів'я р. Коломак, потім по течії її до Ворскли, а Ворсклою до Дніпра. У межах Харківщини дослідник виділяв ланцюг, до складу якого входило 14 городищ (у тому числі Хорошевське, Донецьке, Хозарське та ін.). У часи набігів Кримської орди, вважав В. В. Пассек, оборонна лінія проходила приблизно там же і на тих же місцях було побудовано такі городища, як Чугуївське та Царе-Борисове [19, с. 197-199]. У закінченні статті автор висловив надію на те, що есі ці городища привернуть до себе увагу і будуть досліджуватися і у подальшому. В. В. Пассек не мав сумніву у тому, що при «...расчистке рвов наших древних городищ и раскрытии самих городищ найдутся русские монеты, выбитые до прихода татар, и некоторые из наших вещей. Здесь наши запасные музеи» [19, с. 215-216].

До «замечательных городищ в Харьковском и Валковском уездах» В. В. Пассек відносив Хозарське, Куколівське та Донецьке. Він навів дані про зовнішній вигляд цих городищ, їх планування, а також речі, які було на них знайдено, й прийшов до висновку, що Хозарське городище відноситься до найдавніших часів історії. Куколівське городище належало, за його думкою, якщо не до найдавніших, то, принаймні, до старовинних городищ і, можливо,

використовувалося як сторожеве місто за часів існування Донецького городища, тобто у XII ст. [20, с. 329-331].

У зазначених статтях В. В. Пассек робив дуже цікаве зауваження стосовно того, що городища, які не входили до ланцюга городищ, котрі захищали давню Русь від половців, належать до більш давнього часу, мають іншу форму й завжди пов'язані з курганами [19, с. 199; 20, с. 332].

Останній раз, за наявними у нас даними, В. В. Пассек скористався зібраним ним в Україні археологічним матеріалом у 1841 р. У квітні цього року Товариство історії та строжитностей російських одержало листа від секретаря Вашингтонського Національного інституту Маркое, в якому той пропонував налагодити наукові стосунки, щоб познайомити американських вчених з російськими старожитностями, які мають відношення до старожитностей американських. Відгукнувшись на цю пропозицію, Товариство запропонувало В. В. Пассеку «...составить обозрение древних курганов и гробниц, а также вещей, в них находимых, и истуканов, рассеянных по степям полуденных губерний для доставления в Нью-Йорк» [22, с. 21]. Дослідник із задоволенням прийняв цю пропозицію і невдовзі надав зображення цікавих речей, знайдених у курганах та гробницях, а також різні види курганів та гробниць в їх архітектурному побудуванні. Крім того, В. В. Пассек зробив дуже несподіваний, на наш погляд, висновок, що деякі гробниці України за своїм внутрішнім устроєм нагадують єгипетські та мексиканські піраміди [7, с. XXVI; 22, с. 21-22].

Ми вже згадували про те, що головною мрією В. В. Пассека було провести дослідження археологічних пам'яток від Дунаю до Забайкалля. Тому не дивно, що він цікавився не лише археологічними пам'ятками Харківської губернії. Прагнучи до своєї мети, В. В. Пассек зробив декілька подорожей від Дону до Дніпра і від Харкова до Чорного моря, на що витратив не одну тисячу власних грошей [8, с. 72]. Під час цих подорожей він завжди звертав увагу на археологічні пам'ятки тих місць, де перебував. Не зупиняючись докладно на цьому матеріалі, бо це не пов'язано з темою нашого дослідження, зазначимо лише, що В. В. Пассеком було досліджено Золоті ворота у Києві [23], Переяслав та Берислав з їх оточенням [24; 25], а також археологічні пам'ятки різних епох у Криму [26; 27]. Дуже важливою, на наш погляд, для використання в подальшому для археологічних досліджень була праця В. В. Пассека, в якій він повідомляв про писемні джерела, що містили свідчення про фінно-угорські народи, їх звичаї та повір'я [28].

Вадим Васильович Пассек помер 25 жовтня 1842 р. на 34 році життя, так і не дочекавшись втілення в життя своєї основної мрії — вивчення археологічних пам'яток від Дунаю до Забайкалля [3, с. 294].

Підводячи підсумок діяльності В. В. Пассека на археологічній ниві, треба, перш за все, відзначити, що він був перший, хто почав планомірно досліджувати і розкопувати археологічні пам'ятки Харківщини, що не робили як до нього, так і тривалий час після нього. Проводячи таку роботу, він наносив всі відомі йому археологічні пам'ятки на мапу, тобто використовував картографічний метод. Найбільш важливим наслідком його досліджень було те, що про зазначені пам'ятки археології стало більш відомо не лише мешканцям Харківської губернії, а й передовим колам громадськості Російської імперії. Першим, хто дав оцінку діяльності В. В. Пассека в галузі археології на Харківщині, був засновник Харківського університету В. Н. Каразін, до слів якого ми можемо приєднатися й сьогодні: «Спасибо и спасибо Вадиму Васильевичу Пассеку за предприятие исследовать могилы полуденных губерний» [29, с. 127].

Література

1. Замечательные уроженцы и деятели Харьковской губернии // Харьковский сборник. — 1887. — Вып. 1.
2. Срезневский В. И. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому (1837–1839) // Русская старина. — 1893. — Т. 78.
3. Пассек Т. П. Из дальних лет: Воспоминания. — М., 1963. — Т. 2.
4. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Харьков, 1904. — Т. 2.
5. Пассек Т. П. Из дальних лет: Воспоминания. — М., 1963. — Т. 1.
6. Дубовиков А. Н. Воспоминания «Корчевской кузины» Герцена // Пассек Т. П. Из дальних лет: Воспоминания. — М., 1963. — Т. 1.
7. Забелин И. Е. Исторический очерк деятельности Общества истории и древностей российских с 1804 до 1884 год // Забелин И. Е. Список и указатель трудов, исследований и материалов, напечатанных в современных изданиях императорского Общества истории и древностей российских при Московском университете за 1815–1888 годы. — М., 1889.
8. Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1892. — Кн. 5.
9. Отчет Общества истории и древностей российских за 1838 год // Русский исторический сборник. — 1837. — Т. 1. — Кн. 2.
10. Отрывок из письма г. Пассека на имя секретаря Общества об описании курганов // Русский исторический сборник. — 1837. — Т. 1. — Кн. 3.
11. Пассек В. Курганы и городища в Харьковской губернии // ЖМВД. — 1837. — Ч. 25. — № 9.

12. Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб. ; М., 1838—1842. — Кн. 1-5.
13. Пассек В. Киевопечерская обитель // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб, 1838. — Кн. 1.
14. Пассек В. Осетины // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб., 1838. — Кн. 1.
15. Замечания и выписки // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб., 1838. — Кн. 1.
16. Пассек В. В. О древностях Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. — 1839. — № 19.
17. Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. — 1838. — Т. 3. — Кн. 2.
18. Пассек В. Очерк Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. — 1839. — № 26.
19. Пассек В. Границы Южной Руси до нашествия татар // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — М., 1840. — Кн. 2.
20. Пассек В. Замечательные городища в Харьковском и Валковском уездах // Харьковские губернские ведомости. — 1841. — № 37.
21. Срезневский В. И. Вадим Васильевич Пассек и его письма к И. И. Срезневскому (1837—1839) // Русская старина. — 1893. — Т. 79.
22. Протоколы заседаний общества, с 1840 по 1844 год // Русский исторический сборник. — 1843. — Т. 6.
23. Пассек В. Киевские Золотые ворота // Очерки России, издаваемые Пассеком. — СПб., 1840. — Кн. 2.
24. Пассек В. Окрестности Переяславля // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб., 1840. — Кн. 4.
25. В-мъ П-ъ, Бериславль // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб., 1840. — Кн. 2.
26. Пассек В. Отрывки из путешествия по Крыму // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб., 1840. — Кн. 2.
27. Пассек В. Отрывки из путешествия по Крыму // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — СПб., 1840. — Кн. 4.
28. Пассек В. Обычай и поверья финнов // Очерки России, издаваемые В. Пассеком. — М., 1842. — Кн. 5.
29. Каразин В. Н. Дополнение к статье о наших древностях, напечатанной в предыдущем номере // Харьковские губернские ведомости. — 1839. — № 20.

К АНАЛИЗУ СФРАГИСТИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ О ФУНКЦИЯХ КОММЕРКИАРИЕВ В ВИЗАНТИИ VI–IX вв.

Внешнеэкономическая деятельность византийского государства в период перехода от античности к средневековью во многом определялась деятельностью так называемых коммеркиариев (ΚΟΜΜΕΡΚΙΑΡΙΟΙ). Между тем среди специалистов нет единства мнений относительно оценки их роли и значения в административной системе Византии. По этой причине, а также потому, что на примере деятельности коммеркиариев можно проследить общие тенденции государственной политики в области внешнеторговой деятельности Византийской империи, следовало бы попытаться уточнить характер и особенности этой должности.

Впервые коммеркиарии появляются во время правления Анастасия I (491–518). Иоанн Малала пишет, что в 507 г. император отдал должность комита Востока коммеркиарию Прокопию из Антиохии, что послужило новым поводом к очень серьезным беспорядкам [16, р. 396]. Кроме того, ко времени правления Анастасия относится эдикт, в котором упоминаются «коммеркиарии Месопотамии и климатов Палестины» [17, Divis III, р. 24–42, № 20; р. 250–251, № 526]. Несомненно, эти коммеркиарии были преемниками *comes commerciorum*, которые осуществляли общие инспекторские функции над внешней торговлей [13, IV, 40, 2; IV, 63, 6]. Прежде всего они обладали исключительным правом на закупку шелка у иноземцев от имени государства, с чем согласны все исследователи. Однако прочие функции коммеркиариев представляются неясными и толкуются весьма разногласно, равно как и оценка характера этой должности [2, с. 145; 8, с. 19, 21; 22, р. 313; 12, s. 181].

Основным источником, позволяющим прояснить эти вопросы, являются свинцовые печати, которые применялись для опечатывания мешков или свертков с товарами, а также для иных служебных целей. Одна из особенностей этих печатей состоит в том, что на их лицевой стороне имеется изображение императора или императоров. Исследователи по-разному объясняют этот факт. Например, Г. Милле полагал, что подобные изображения наносили на печати для того, чтобы подчеркнуть непосредственную подчиненность коммеркиариев императору [20, р. 306–307]. Лучший современный знаток таможенного дела Византии Э. Антониадис-Бибику ставит под сомнение эту версию, приводя в качестве контрпримера печати дворцовых чи-

новников, которые не были украшены императорскими изображениями [9, р. 170]. Н. Икономидес, предпринявший один из самых значительных анализов печатей коммеркиариев, подтверждает сомнения французской исследовательницы еще одним доводом: в VII–VIII вв. печати экзархов Равенны, которые не входили в общую администрацию империи и подчинялись только императору, тоже не имели императорских изображений [23, р. 36]. Этот же факт противоречит, по мнению американского исследователя, точке зрения Э. Антониадис-Бибику, что причиной нанесения изображения императора на печать являлось стремление привлечь внимание к важности и значению должности коммеркиариев [9, р. 170]. Сам Икономидес высказал оригинальное предположение, что изображения императора на печатях свидетельствовали, подобно аналогичным изображениям на монетах, о гарантии качества товара [23, р. 36]. Однако, как известно, изображение императора на монетах вовсе не исключало плохого качества монеты, что понимали сами византийцы. Качество же шелка, в отличие от монеты, можно определить без особых усилий визуальнo либо на ощупь. Очевидно, причина, по которой императорский лик наносился на печать, кроется не в этом. Более вероятным представляется, что печати коммеркиариев с императорским изображением, подобно монетам (в этом Икономидес прав), подобно печатям управляющих императорскими гостиницами [25, № 129] и пограничным знакам [26, № 20] означали приоритеты византийского государства в той или иной области. Кстати, одна из самых ранних печатей, дошедших до нас, принадлежала Магносу Сирийцу, влиятельному приближенному Юстина II (565–587), который был куратором императорских владений (ΚΟΥΡΑΤΩΡ ΟΙΚΟΣ) [23, р. 37]. Сам по себе этот факт также подтверждает тенденцию, по которой почти вся новая государственная администрация VI–VII вв. первоначально проходила службу в императорских ведомствах.

Анализ всей совокупности сохранившихся печатей коммеркиариев VI–IX вв. бесспорно свидетельствует о том, что характер функций коммеркиариев не оставался неизменным на протяжении четырех столетий, так как печати этого периода тоже подвергались изменениям. Для того чтобы понять суть этих изменений, необходимо подробнее ознакомиться с надписями на печатях, которые обычно составлялись по следующей трехчленной форме: а) имя владельца, его почетный титул и чин (в случае, если он есть); б) коммеркиарий или коммеркиарии, иногда «главный» (ΓΕΝΟΥ) (собственно «общественный») коммеркиарий склада-апофики; в) название города,

провинции, нескольких провинций или фем [2, табл. 58, 7 и др.; 9, р. 225; 25, № 129 и др.]. Прежде всего попытаемся уточнить, что представлял собой склад-апофика. Первое упоминание апофик (ΑΠΟΘΗΚΗ) встречается в конце VI в., возможно в 574–578 гг. [2, с. 157–159] на печати Диомеда, «славного апоэпарха и коммеркиария апофики Тира» [9, р. 225]. Вопрос о характере и предназначении апофики непосредственно связан с проблемой деятельности коммеркиариев и сбором таможенных пошлин. Так, Бюри [10, р. 88], Милле [19, р. 430–439], а вслед за ними Антониадис-Бибику [9, р. 188] полагают, что апофика являлась таможенным складом, где помимо покупаемого шелка и других привозных предметов роскоши хранились собранные тут же таможенные пошлины. Икономидес, напротив, считает, что апофика была лишь «пунктом накопления и перераспределения импортируемого шелка» [23, р. 38]. Однако следует учесть, что после установления Юстинианом системы таможен и разделения октавы на отдельный налог с оборота и таможенные пошлины, сбор налогов коммеркиариями оказался невозможным. В силу этих преобразований внешняя торговля сменила свой характер и переместилась из городов в ограниченное количество пунктов, главным образом в приграничных районах [18, р. 73]. Таким образом, коммеркиарии из городов отправились в места проведения своих торговых сделок с иноземными купцами на границах. Это подтверждается почти полным отсутствием названий городов на печатях коммеркиариев VII–VIII вв., за исключением единичных упоминаний Константинополя, Ираклии, Трапезунда, Кратии Пафлагонской, Прусиады, Корики Киликийского, Тира, Фессалоники и, возможно, Севастополиса, которые были крупными портами и, следовательно, морскими транзитными пунктами. Вместе с тем, маловероятно, что государство взимало таможенную пошлину с иноземцев, не разрешая им ввозить свои товары вглубь страны. Исходя из этого, можно думать, что даже после того как коммеркиарии приблизили свое место деятельности к таможенным пунктам, они вряд ли занимались сбором каких-либо налогов. Необходимо добавить, что термин «апофика» не обязательно обозначал просто склад. Икономидес, изучив все случаи, когда на печати стояло это слово, пришел к заключению, что «апофика» с начала VII в. получила еще и более абстрактное значение административного округа деятельности коммеркиария [3, р. 38–39].

Вопрос об именах коммеркиариев, нанесенных на печати, тоже является спорным. Так, Икономидес выдвигает в связи с ними следу-

ющую теорию: имя на печати указывает на то, что эту должность занимал откупщик; имена на печатях исчезают в 30-х годах VIII в. и появляются печати безликого «императорского бюро коммерции» или «императорского коммеркиона» (ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ), что означало переход должности коммеркиария в руки государственных чиновников [23, р. 41]. Однако изредка на печатях рядом с именем владельца, помимо названия должности коммеркиария, стояло название другой должности. Среди последних встречаются такие, как вестиарий (в 641–668 гг.) [14, р. 18], логофет стратегикона (в 659–668 гг.) [25, № 144; 15, р. 25–26], логофет геникона (в конце VI — первой пол. VII вв.) [21, р. 228, № 3] и с 726/27 по 728/29 гг. [25, № 235]. Получается, что все эти должности тоже отдавались на откуп, что Икономидес, впрочем, и признает [23, р. 46]. Между тем, источники неопровержимо свидетельствуют, что в это время василевсы именно «ставили» на такие посты выбранных ими людей, причем иногда небогатых и незнатных, вплоть до монахов-отшельников [4, с. 365 (685 г.); с. 370 (713 г.)]. К тому же дело было отнюдь не в одной передаче этой должности в руки государственных чиновников. Чтобы решить эту проблему, взглянем на положение, сложившееся во внешней политике империи в тот период. Первое упоминание о ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ появляется на печати 695–697 гг., после которой следует еще две подобные печати конца VII — начала VIII вв. [25, № 152–154, 190]. Как известно, именно в это время после тридцатилетнего мира обострились арабо-византийские отношения и в 691–92 гг. арабы заняли Армению. Поэтому будет логичным предположить, что появление на печатях ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ означало прекращение торговых отношений с арабскими импортерами шелка. Косвенно это подтверждается также исчезновением привычного отпечатка от пеньковой веревки с оборотной стороны печатей, и значит, коммеркиарии перестали опечатывать мешки с товарами своими печатями. Примечательно, что обычное обозначение коммеркиария с именем на печати вновь появилось в первой половине VIII в., а точнее, в первой трети VIII в., и окончательно исчезло после 730/31 г. [25, № 192–197]. Икономидес не пытается объяснить это обстоятельство, констатируя лишь, что идея прямой администрации, видимо, была забыта на несколько лет [23, р. 41]. По нашему мнению, реставрация института обычных коммеркиариев оказалась связана с восстановлением торговых контактов между византийским и арабским государствами. В 717 г. Лев III заключил с арабами семилетнее перемирие, с тем чтобы «купцам обоих государств и областей было разреше-

но сноситься между собой беспрепятственно и безопасно» [3, с. 140]. Арабо-византийские конфликты, вторжения и ответные рейды начались с 726 г., став с этого времени постоянным условием жизни на Востоке. Почти одновременно, а точнее с 728/29 г., снова появляются печати ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ [25, № 155-161]. Более того, после 730/31 г. полностью исчезают печати с упоминанием апофик и провинциальных коммеркиариев [25, № 192-197]. Исходя из вышеизложенного, можно представить следующий ход развития событий: первоначально коммеркиарии занимались своим привычным делом, то есть скупкой ввозимого шелка и складированием его в специальных складах-апофиках, причем имя на печатях вместе с указанием индикта означало принятие на себя коммеркиарием ответственности за совершенные им в данное время от имени государства торговые сделки; в связи с обострением арабо-византийских отношений коммеркиарии теряют монопольные приоритетные функции по покупке метаксы и, судя по своему новому названию, ограничивают свои занятия контролем за местной торговлей; в ходе временного перемирия с арабами государство вновь наделяет коммеркиариев прежними функциями, однако после разрыва этого перемирия и нового ухудшения в арабо-византийских отношениях коммеркиарии прекращают осуществлять торговые операции с арабами, а значит, и опечатывать купленные товары и собирать их в склады-апофики.

Обращает на себя внимание присутствие на печатях рядом с указанием должности коммеркиария и названия других должностей. Напрашивается вывод, что чин коммеркиария и иные названные с ним должности объединялись и выполнялись одним лицом, с чем соглашаются наиболее авторитетные исследователи [9, р. 174; 23, р. 46]. Однако, учитывая хлопотную практику работы коммеркиария, такое «совместительство» вызывает недоумение. К примеру, как можно было заниматься деятельностью коммеркиария в трех провинциях и одновременно с этим контролировать налогообложение всей империи [25, р. 315]? Вероятно, учитывая временность и краткость отправления должности коммеркиария (один-два года) [2, с. 214], император назначал на нее чиновника, не лишая его предыдущей должности. Поэтому а priori можно предположить, что пост коммеркиария был своего рода повинностью для должностных лиц, исполнив которую, они возвращались к исполнению своих прежних обязанностей. Впрочем, не находя подтверждения в источниках, эта точка зрения может быть принята лишь как рабочая гипотеза.

Итак, с 730/31 г. коммеркирии прекратили свою деятельность как правительственные торговцы шелком и сырцом. Скорее всего, после реформы они занимались контролем за торговлей, возможно, вели государственную торговлю особо ценными ремесленными изделиями [23, р. 49] и, главное, контролировали местное шелковое производство [23, р. 43]. Печати ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ господствовали до начала IX в., причем ареал их распространения приходился на внутренние районы империи, а с 755 г. и до начала IX в. ограничился тремя городами (Константинополем, Фессалоникой, Мессемврией) и одной фемой (Фракией) [25, № 182-1187, 203-205, 282]. Икономидес совершенно справедливо связывает это обстоятельство с обострением внешнеполитической ситуации и перенесением «шелкопроизводственной площади» на запад империи [23, р. 49]. Конец VIII — начало IX вв., очевидно, принесли очередные изменения в характере функций коммеркириев. Помимо того, что в этот период мы встречаем последние упоминания о ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ, исчезают также те отличительные признаки печатей коммеркириев, которые можно было видеть на них в VII–VIII вв. Это императорское изображение и индикт, указание времени, в течение которого отправлялась эта должность [23, р. 49]. Последний же всплеск активности коммеркириев подобного типа зафиксирован печатями времени правления Феофила (829–842), а точнее началом 30-х годов IX в. [25, № 285]. Икономидес делает интересное предположение относительно связи подобных изменений с появлением в источниках нового налога, коммеркия (ΚΟΜΜΕΡΚΙΟΝ) [23, р. 49], который, с нашей точки зрения, вначале был только таможенной пошлиной. Странно лишь, что американский византинист относит первое упоминание этого налога не к 785 г., когда о нем впервые упомянуто в «Хронографии» Феофана [24, р. 469-470], а к 800 г. [23, р. 49]. Поскольку именно коммеркирии осуществляли контроль за торговлей, вполне вероятно, что таможенные пошлины также оказались в их компетенции, тем более, что между этими двумя институтами действительно существовало «абсолютное лексикографическое созвучие» [23, р. 43]. Более того, начиная с IX в., на печатях коммеркириев вновь присутствуют названия городов, почти всегда портов, а иногда речных гаваней [23, р. 49; 7, с. 202; 5, с. 190-191, № 3-4; 6, № 117, 118, 25, 25а, 28, 29, 35, 36; 2, с. 202, 37-38, табл. 58, 7]. Это соответствует тому, что начиная с правления Константина VI в источниках чаще появляются сведения о ярмарках, в которых принимали участие приезжие купцы. К этому надо прибавить исчезновение с печатей

императорских изображений, что свидетельствовало об утрате коммеркиариями монополии на ввоз метаксы в империю. Икономидес трактует это обстоятельство, как указание на упразднение монополии на продажу шелка вообще, и полагает, что «государственное вмешательство во внешнюю торговлю исчезло, оставляя свободным поле деятельности для частной инициативы и частных предприятий» [23, р. 50]. Однако не исключено и другое: государство не упразднило монополию на шелкопродажу, а лишь видоизменило ее на новый лад. Ввоз метаксы теперь разрешался иноземным купцам, но продавать ее они должны были в специально отведенных местах и только объединенным в корпорации профессионалам [1. V, 2; VI, 5]. Упразднив основную функцию коммеркиариев, правительство, с одной стороны, либерализовало внешнюю торговлю, но не выпустило ее полностью из-под своего контроля, а с другой стороны, получило возможность взимать с иностранцев таможенные пошлины.

Из всех вышеприведенных скупых свидетельств источников и дискуссионных размышлений складывается, тем не менее, определенная картина развития института коммеркиариев, а вместе с ним и всей внешней торговли империи.

Коммеркиарии появились на рубеже V–VI столетий в результате реформаторской деятельности императора Анастасия. Суть реформы состояла в замене откупщиков *comes commerciorum* государственными чиновниками — коммеркиариями. Скорее всего, уже при Анастасии эти чиновники получили право взимать с иноземных купцов таможенные пошлины. При Юстиниане это перешло от коммеркиариев, которые действовали в городах, к специальным таможенным чиновникам, тогда как коммеркиарии занялись своей основной деятельностью, а именно: покупкой от имени государства ввозимого в города шелка, который они собирали в специальные склады — апофики. Незаконно закупленную у «племен» метаксу они имели право отбирать, а торговца-нарушителя наказывать конфискацией имущества и изгнанием без срока. Вероятно, в начале VII в. коммеркиарии стали осуществлять свои посреднические операции на границах; на их печатях присутствовали чаще всего названия без определенной географической точности, но с указанием обширных территорий. С увеличением числа коммеркиариев, что свидетельствовало о стремлении государства усилить контроль над внешнеэкономическими связями, «общие» коммеркиарии (без детальной топографической привязки) уступили место провинциальным, фемным коммеркиариям. В конце

VII в. в связи с обострением отношений между Византией и арабами, овладевшими к тому времени основными «шелковыми путями», коммеркирии потеряли свою основную функцию, связанную с перепродажей метаксы. С их печатей исчезают имена владельцев, термин «апофика», следы от запечатывания тюков с товарами. После 730/31 г. коммеркирии действовали лишь под эгидой императорского ведомства торговли ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΚΟΜΜΕΡΚΙΩΝ, осуществляя, вероятно, контроль за местным производством шелка, торговлей особо ценными товарами. Начиная с правления Константина VI (780–797), когда иноземным купцам было разрешено ввозить шелк в империю и продавать его напрямую византийским торговцам метаксой и дорогими тканями, коммеркириев окончательно отстранили от монополии на закуп-продажу шелка, но в их компетенции, кроме контроля за торговлей, вновь появилась давняя функция — сбор налогов и пошлин на таможенных. Видимо, именно поэтому в списке чиновников, составленном протоспафарием и атриклинием Филофеем, коммеркирии находятся в штате логофета геникона, то есть «секрете», отвечавшем за раскладку и сбор налогов, причем во второй половине IX в. значение коммеркириев, похоже, снизилось, и они занимали лишь шестое место в иерархии своего ведомства [10, р. 140], будучи контролерами и таможенными чиновниками с инспекторскими функциями.

Литература

1. Византийская книга Эпарха. — М., 1962.
2. Лихачев Н. П. Моливдулы греческого Востока. — М., 1991.
3. Лопарев Хр. Греческие жития святых VIII и IX веков. — Пг., 1914.
4. Никифора патриарха Константинопольского краткая история со времени после царствования Маврикия / Пер. Е. Э. Липшиц // ВВ. — 1950. — Т. 3.
5. Смычков К. Д. Несколько неизданных печатей Херсона // ВВ. — 1969. — Т. 50.
6. Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. — Л., 1983.
7. Соколова И. В. Византийские печати VI — первой половины IX в. из Херсонеса // ВВ. — 1991. — Т. 52.
8. Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес // МИА. — 1950. — № 17.
9. Antoniadis-Bibicou H. Recherches sur les douanes a Byzance. — Paris, 1963.
10. Bury I. B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century. — London, 1911.
11. Bury I. B. History of the Eastern Roman Empire (802–867). — 1912.
12. Claude D. Die byzantinische Stadt im 6 Jaherhundert. München, 1969.
13. Corpus juris civilis. Vol. 2: Codex Justinianus / Rec. P. Krüger. — Bero-
lini, 1895.

14. Guiland R. Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Les patrices de la premier moitie du VIIe siecle // Melanges C. Amanta. — Athenes, 1960.
15. Guiland R. Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Les logothetes // Rev. des etudes byz. — 1971. — Т. 29.
16. Joann Malalas Chronographia. — Bonnae, 1831.
17. Littmann E., Magie D., Stuart D. R. Greek and Latin Inscriptions in Syria, publications of Princeton University Archaeological Expeditions to Syria in 1904–1905. — Leyden, 1910.
18. Lopez R. S. The role of trade in the economic readjustment of Byzantium in the Seventh Century // Dumbarton Oaks Papers. — 1954. — 13.
19. Millet G. Apothecarios // Byz. Zeitschrift. — 1929–1930. — Bd. 30.
20. Millet G. Les sceaux des commerciaires byzantins // Melanges E. Schlumberger. — Paris, 1924. — Vol. 2.
21. Morrison C., Seibt W. Sceaux de commerciaires byzantins du VIIe siecle trouve a Carthage // Revue numismatique. — Paris, 1982. — Т. 24. — 6 ser.
22. Oikonomides N. Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles. — Paris, 1972.
23. Oikonomides N. Silk trade and production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century // Dumbarton Oaks Papers. — 1986. — № 40.
24. Theopanes Chronographia. — Bonnae, 1838.
25. Zacz G., Vegliery A. Byzantine Lead Seals. — Basel, 1972. — Vol. 1. — Part 1.
26. Zepos J. D., Zepos P. J. Jus Graeco-Romanum. Editio altera lucius ope expressa. — Aachen, 1962. — Vol. 1.

Е. А. Бакуменко

ОСНОВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ЗЕМСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ РОССИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX — НАЧАЛА XX вв.

В исторической литературе в последние годы все больше внимания уделяется вопросам самоуправления и демократизации общества. В этой связи особый интерес представляет история земств, созданных в 1864 г. правительством «...для заведывания делами, относящимися к местным хозяйственным пользам и нуждам каждой губернии и каждого уезда» [21, с. 1], поскольку дает исследователю срез экономической и социально-культурной жизни России рубежа веков.

Комплекс источников по данной теме весьма разнообразен и в зависимости от критериев классификации их можно разделить на разные группы. К опубликованным документам и материалам относятся: зако-

нодательные документы, регулировавшие деятельность земств, журналы заседаний уездных и губернских земских собраний и доклады управ, протоколы работы комиссий по земским вопросам, сборники материалов по различным направлениям их деятельности и статистические материалы, периодика, мемуарная литература. Огромное количество документов не было опубликовано и отложилось в архивах.

Основными законодательными актами по истории земства являются Положения 1864 и 1890 гг. Они определяли права земств, круг их обязанностей. Сравнение указанных положений позволяет судить о политике правительства по отношению к органам местного самоуправления. Если положение 1864 г. предоставляло местной администрации лишь некоторое право наблюдения за деятельностью земств [23, с. 3], то пункт 5-й положения 1890 г. прямо указывал, что «Губернатор имеет надзор за правильностью и законностью действий земских учреждений» [24, с. 3]. В положении 1890 г. четко отражено стремление правительства ограничить свободу деятельности земств. Так, пункт 8-й гласит: «Для обсуждения, в подлежащих случаях, правильности и законности постановлений земских учреждений... образуются... губернские по земским делам присутствия. Присутствия эти состоят из губернского предводителя дворянства, вице-губернатора, управителя казенной палатой, прокурора окружного суда и *одного* (выделено мной. — Е. Б.) члена от губернского земского собрания» [24, с. 4]. Важным моментом является то, что эти положения не были чем-то неизменным. Они влекли за собой целый ряд дополнений, распоряжений и разъяснений. За период с 1868 по 1877 гг. было издано 10 томов «Сборника правительственных распоряжений до земского хозяйства относящихся» [29]. Кроме того, принимались правительственные инструкции по отдельным направлениям земской деятельности. Так, в 1877 г. была принята инструкция по земской школе, значительно сокращавшая права земств, а положение 1890 г. повлекло за собой ряд реакционных инструкций, ограничивающих деятельность земской статистики и ставившей ее под контроль государственных оценочных комиссий [21].

Одними из наиболее многочисленных опубликованных документов являются журналы заседаний земских собраний и доклады земских управ. По своему содержанию они дополняют друг друга, так как предложения, выдвигаемые управами, утверждались собраниями, и наоборот, постановления собраний проводились в жизнь управами, которые об этом потом отчитывались. Среди них можно выделить два вида: 1) материалы, приуроченные к очередным ежегод-

ным земским собраниям — они охватывали все основные направления деятельности земства [6]; 2) тематические доклады на внеочередных земских собраниях, посвященные какому-либо определенному направлению деятельности [11].

Заседания земских собраний были ежегодными. Следовательно, и журналы, и сборники докладов тоже издавались за каждую сессию и содержали протоколы заседаний, списки гласных. В них публиковались выступления на сессиях, решения собраний [10]. Кроме того, управы к каждой сессии готовили отчеты и доклады, где давалась общая характеристика губерний или уездов [7, с. 7]. Эти отчеты и доклады прилагались к журналам. Особая их ценность состоит в том, что по ним можно проследить внутреннюю жизнь земства. Если доклады, как правило, просто отражали ту или иную проблему, то в журналах приводится ее обсуждение. К тому же не каждый доклад управы собрание утверждало, а значит, при изучении результатов деятельности земств журналы имеют большое значение. Анализ показывает, что не по каждому вопросу земцы были единодушны. Так, например, вопрос о постройке новой земской больницы в г. Сумы обсуждался в течение трех лет [11, с. 2]. Следует также помнить, что многие журналы печатались с купюрами, поэтому их следует сличать с архивными материалами, в частности, со стенограммами собраний и черновыми материалами.

И доклады, и журналы освещали вопросы практической деятельности земств. Поэтому их анализ позволяет выделить те направления работы, которые земства считали наиболее важными для местного населения. Так, особое внимание уделялось народной медицине: «....все более острую нужду ощущает население в сельских врачах, во многих районах вакансии участковых врачей остаются незаполненными в течение целого ряда лет» [4, с. 15]. Из документов мы видим, что среди многочисленных обязанностей земских врачей одной из самых важных была борьба с эпидемиями инфекционных заболеваний. На это указывали доклады Санкт-Петербургского, Харьковского, Костромского и др. земств [5; 7]. Управы в докладах и журналах неоднократно отражали свою деятельность в области строительства лечебных барачков, бактериологических лабораторий, расширения персонала больниц [6, с. 43]. В значительной степени разрешение этих проблем зависело от финансирования, ведь земским врачам для работы необходимо было специальное оборудование, инвентарь, препараты. О том, как решались эти вопросы, мы узнаем из журналов заседаний земских собраний [10; с. 12].

В журналах и докладах исследователь обнаружит сведения о том, как заботились земства о санитарном благополучии районов, обеспечении уездов медперсоналом, устройстве богаделен и домов для инвалидов [6, с. 98].

Большое внимание уделялось в журналах и докладах вопросам народного образования. Именно они первыми в широких масштабах начали заботиться о грамотности сельского населения. Изучая сметы земств, публиковавшиеся в журналах, мы можем отметить, что расходы на образование год от года возрастали, ежегодно открывались новые школы. Особенно ярко это отражено в докладах Саратовского и Харьковского земств [8, 9].

Материалы докладов и журналов ряда земств свидетельствуют, что на земские средства строились не только новые школы, но и переоборудовались старые, печатались школьные учебные программы, приобретались учебники, наглядные пособия, школьный инвентарь [8, с. 43]. Судя по опубликованным материалам, земства заботились не только о начальном образовании, но и проводили мероприятия по созданию системы среднего профессионального обучения [9, с. 12]. Подобные документы отражают также заботу земств об образовательном уровне сотрудников. В ряде докладов и журналов освещался вопрос о создании педагогических училищ и курсов [9, с. 15].

Доклады Харьковской губернской управы доказывают, что большое внимание земства уделяли проблеме внешкольного образования: «...народные чтения и библиотеки — единственное средство распространения просвещения среди той части населения, которая лишена уже возможности посещать школы» [9, с. 12]. Кроме того, в докладах по народному образованию имеется обширный материал, касающийся благоустройства школ и пансионатов, специальных школ для слепых детей и т. д. [5, с. 13].

В докладах земств содержится обширный материал и о такой отрасли их деятельности, как сбор статистических сведений. Без статистических данных по каждой отрасли хозяйства, земства не могли плодотворно работать. Из докладов по статистике исследователь может узнать о методах проведения исследований [6, с. 48]. Кроме того, статистические доклады и отчеты касаются каждого из направлений деятельности земств, а значит, по ним можно судить о количестве больниц и школ, качестве дорог, почтовой службы и т. д. [9, с. 12].

Медицина, образование, статистика — основные, но далеко не единственные направления деятельности земских организаций. В докладах и журналах нашла отражение работа земств в области

дорожного дела: постройки новых дорог, мостов и ремонт старых [5, д. № 14]. Очень активной, судя по документам, была деятельность земств по взаимному страхованию, именно по их инициативе была застрахована большая часть городского и сельского имущества. В докладах часто ставится вопрос о выплате страховки тому или иному крестьянину за пожар или падеж скота [7, с. 80]. Не менее обширна, судя по журналам и докладам, была их деятельность в области экономической помощи населению: снабжение продовольствием в случае неурожая, распространение улучшенных сортов семян и пород скота [7, с. 15].

Отдельно необходимо выделить ту группу опубликованных источников, которая была прямым результатом практической деятельности земств. Это прежде всего статистические данные. Они базировались на материалах переписей, специальных исследований, проведенных земствами.

Материалы земской статистики публиковались в разнообразных изданиях по губерниям, часто отдельными выпусками по уездам. В этих публикациях нашли отражение особенности двух типов земской статистики — московского и черниговского. Для каждого из них был характерен свой тип издания. Для земств московского типа это, как правило, были «Статистические сборники» или «Материалы для описания...». Они отражали деятельность земств по изучению экономического состояния волостей и уездов. В «Сборниках» есть данные о числе жителей, ценах на продукты, налогах, пошлинах, выдаче паспортов крестьянам и т. д. [30, с. 26]. Исследователю, изучающему экономико-бюджетную историю России, не менее важными окажутся земские «Материалы для оценки...» той или иной губернии. Там есть данные об оценке земствами заводов, фабрик, земель, частных имений [17, с. 102]. Некоторые земства издавали так называемые «Земские календари». Особенностью их было то, что они подавали сведения по каждой из отраслей деятельности в виде таблиц [13]. Иногда земские статистики публиковали материалы, касающиеся какого-то определенного мероприятия, например, «Итоги переписи скота» или «Итоги некоторых совещаний по вопросам земской статистики» [16].

Но наиболее интересны в этом аспекте итоги земских подворных переписей по губерниям и уездам. Они явились наиболее ярким примером широкомасштабности земской статистической деятельности. Кажется, не было ни одной особенности сельской жизни, которую не затронули бы подворные переписи [19]. Земства подводили итоги своей статистической деятельности и тогда появлялись специальные

справочники — «Издания земств 34-х губерний по общей оценочной статистике...» [15]. Конечно, у этих данных были и свои недостатки, как например, увлечение цифрами в ущерб анализу, разнородность исследований, но, несмотря на это, их значение трудно переоценить.

В одном ряду по значимости со статистическими изданиями земств стоят и публикации по медицине и образованию. Необходимо особо выделить отчеты врачебных участков, содержащие итоги деятельности земской медицины в отдельных уездах и медико-санитарные обзоры по губерниям, дающие полную картину деятельности сети медицинских организаций земства [22].

Для изучения истории земства важное значение имеют и другие опубликованные документы. Это труды различных комиссий по вопросам земства [31].

Важные материалы содержит периодическая печать. К моменту введения земств количество периодических изданий значительно возросло. Периодику, отражающую историю земства, можно разделить на общероссийскую и местную. По характеру общероссийскую прессу традиционно делят на разночинно-демократическую («Современник», «Отечественные записки», «Русское богатство», «Дело»), либерально-буржуазную («Русский вестник», «Вестник Европы», «Русская мысль») и реакционную («Гражданин», «Московские ведомости»). Информационная ценность этих изданий заключается прежде всего в том, что они отражают ту ситуацию, в которой пришлось работать земствам, отношение общественности к ним. К примеру такие органы как «Отечественные записки», «Русское богатство», «Дело», критикуя недостатки земств, тем не менее являлись защитниками самой идеи земства, призывали их расширять свою деятельность [28]. Органы либерального толка занимались восхвалением земства, подчас забывая о тех трудностях и недостатках, которые имели место [1; 24]. Органы же подобные «Московским ведомостям» стали яркими врагами земства, как только поняли, что оно в своей деятельности намерено выйти за узкие рамки, отведенные им правительством [20; 3]. Поэтому, анализируя последние две группы периодики, необходимо учитывать их субъективизм, который объясняется тем, что в либеральных органах в основном сотрудничали сами земцы, притом наименее радикальные, а в «Московских ведомостях», «Гражданине» — представители проправительственных кругов.

Отдельно следует выделить информационную ценность такого печатного издания как «Земство». Несмотря на то, что издавался он очень недолго (1881–1883 гг.), тем не менее, благодаря своему ре-

дактору В. Ю. Скалону в полной мере отразил картину земской жизни со всеми ее достоинствами и недостатками [14].

Из земских изданий очень важны также «Земские ежегодники», которые по инициативе Вольного Экономического общества стали первым периодическим органом, объединившим все земства. Здесь публиковались постановления всех земств по годам, что делает возможным проведение сравнительного анализа деятельности земских учреждений России [12]. Также следует упомянуть «Труды» Вольного Экономического общества, где печатались статьи ведущих земских исследователей, посвященные проблемам методики и опыту исследований по статистике, народному образованию и т. д.

Издавалась и земская периодика по направлениям: «Земская медицинская газета», «Земский врач», «Наша школа», «Статистический листок».

Кроме того, земства на местах издавали целый ряд периодических изданий, отражающих особенности земской жизни в отдельных губерниях. Таковы «Земский листок Черниговской губернии», «Полтавская земская газета» и т. д. [25]. Наиболее распространенной местной газетой были «Губернские ведомости», издававшиеся в каждой губернии. Публикации земства в местных газетах можно разделить на несколько групп: это статьи по текущим проблемам, юбилейные публикации и материалы земских собраний.

Повседневные материалы касались организации и основных вопросов деятельности земства. Давались обзоры земской жизни по уездам, освещалось финансовое положение губерний, сводки расходов земства [32, 1881, 26 янв.]. Иногда выносились на обсуждение на страницы губернских ведомостей спорные вопросы о методах и способах проведения различных земских исследований, о наиболее удобных путях организации земств [32, 1888, 25 февр.], рассматривались взаимоотношения земств с городским самоуправлением. Обширный материал посвящали «Губернские ведомости» общественным мероприятиям земств — выставкам, открытиям музеев и т. д. [32, 1896, 19 окт.].

Юбилейные публикации, как правило, посвящались подведению итогов в той или иной области деятельности земства, как например, статистика, медицина или народное образование [32, 1885, 9 янв.].

Наиболее частыми были публикации материалов уездных и губернских земских собраний. Можно проследить эволюцию проблем, поднимавшихся в разное время земствами. Публиковались как материалы очередных, так и чрезвычайных собраний. Так, в 1892 г. в Харькове целый ряд публикаций был посвящен вопросу о предуп-

реждении холерной эпидемии, этому вопросу были посвящены материалы трех экстренных собраний [32, 1892, 11 июня, 11 сент., 8 дек.].

Важна для изучения истории земства мемуарная литература. Мемуары содержат значительное число фактов и деталей, событий, свидетелями и участниками которых были сами земцы. Зачастую детали эти не были отражены в официальных источниках. Они показывают, как воспринимались земствами те или иные события политической и социально-экономической жизни страны. В мемуарах содержатся неоценимые сведения об укладе повседневной жизни земства, системе взаимоотношений между земствами. Конечно, необходимо учитывать их субъективизм. Особенно интересны для исследователя мемуары крупнейших деятелей земского движения — В. Ю. Скалона, И. И. Петрункевича, которые, помимо материалов о земской хозяйственной деятельности, содержат сведения и о либеральном земском движении [40]. Большой информационной ценностью обладают воспоминания С. Н. Блеклова, в доступной форме рисующие повседневную деятельность земских статистиков [36], и С. И. Мицкевича, повествующие о деятельности земских врачей [39], воспоминания бывшего главы Черниговской губернской управы В. М. Хижнякова, рассказывающие обо всем комплексе деятельности земств [41], и др.

Значительный объем информации содержат архивные материалы. Делопроизводственная документация сосредоточена как в центральных, так и в областных архивах. Так, в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ) находятся документы о подготовке земской реформы [35, ф. 908]. Поскольку по положению о губернских и уездных земских учреждениях ряд решений земств должен был утверждаться высшей администрацией, то там же содержатся материалы о кадровом составе земств, резолюции об утверждении тех или иных земских инициатив. Ряд фондов содержит материалы о земском либеральном движении [35, ф. 102, 112, 124]. Материалы, отражающие историю земств, хранятся в соответствующих фондах областных государственных архивов. При этом их количество и качество зависят от того, какому направлению деятельности земства той или иной губернии уделяли больше внимания. Например, в Государственном архиве Черниговской области хранятся протоколы заседаний, доклады управ, переписка по поводу строительства, содержания школ, больниц, дорог. Такие же материалы есть в госархивах Харьковской, Полтавской, Херсонской областей. Отдельно остановимся на материалах, содержащихся в Государственном архиве Харьковской области. Документы, отражающие

деятельность земств, хранятся здесь в нескольких фондах. Наиболее важным является фонд № 304 — «Харьковская губернская земская управа». Исследователь может здесь ознакомиться с административными документами, касающимися земства (указы Сената, циркуляры МВД Харьковскому губернатору), они дают картину взаимодействия различных органов власти [34, ф. 304, оп. 1]. В этом фонде хранятся документы так называемой протокольной формы — журналы и стенограммы очередных сессий земских собраний. Кроме того, здесь собраны сведения по земскому хозяйству, распределенные по отделам [34, ф. 304, оп. 1]. В целом они посвящены тем же проблемам, что и опубликованные материалы. Но есть и такие документы, которые не публиковались, например, переписка о выдаче земствами займов и сведения уездных управ о состоянии хлебозапасных магазинов и цен на сельскохозяйственную продукцию. Особенно ценны предварительные, черновые материалы земств, на основе которых затем составлялись журналы. К сожалению, их почти не осталось. Поэтому приходится сличать стенограммы, рукописные варианты журналов и докладов для получения более достоверных сведений. Находятся здесь и неопубликованные материалы различных съездов земских деятелей [34, ф. 302, оп. 1]. Можно обнаружить и переписку земств с другими организациями и юридическими лицами. Здесь содержатся предписания и запросы губернатора по сбору данных об урожае, выполнении повинностей, организации и работе опытных станций, мелиоративных работах, планах севооборота. В отделе здравоохранения исследователь может ознакомиться с ежемесячными данными о больных и отчетами врачей [34, ф. 304, оп. 1]. Словом, данный фонд отражает все разнообразие практической деятельности земств.

Имеются отдельные фонды уездных земских управ [34, ф. 306-308]. Есть ряд фондов, непосредственно к земству не относящихся, но содержащих интересующие нас документы. Прежде всего это фонд № 3 — «Канцелярия Харьковского губернатора» — содержащий документы, отражающие систему взаимоотношений земств с администрацией (земство отсылало губернатору отчеты о своей деятельности, а губернатор посылал в земство запросы по тем или иным проблемам) [20, ф. 3].

Таким образом, в процессе деятельности земств отложилось большое количество разнообразных документов и материалов, наглядно отражающих особенности земской жизни и являющихся неисчерпаемым источником сведений об общественной жизни России того времени.

Литература

1. Вестник Европы. 1870–1901.
2. Голос. 1880–1890.
3. Гражданин. 1877–1905.
4. Доклады Вологодской губернской земской управы губернскому земскому собранию. — Вологда, 1906. — 100 с.
5. Доклады Костромской губернской земской управы губернскому земскому собранию. — Кострома, 1914. — 17 с.
6. Доклады Подольской губернской земской управы губернскому земскому собранию. — Киев, 1909. — 219 с.
7. Доклады Санкт-Петербургской губернской земской управы губернскому земскому собранию. — СПб., 1884. — 428 с.
8. Доклады Саратовской губернской земской управы губернскому земскому собранию. — Саратов, 1908. — 169 с.
9. Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию. — Харьков, 1910. — 135 с.
10. Журнал экстренного Волчанского уездного земского собрания 21 июня 1909 г. — Волчанск, 1909. — 27 с.
11. Журнал заседания Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии от 17 мая 1913 г. — Сумы, 1913. — 85 с.
12. Земский ежегодник. 1887–1901.
13. Земский календарь по сельскохозяйственной статистике Харьковской губернии. — Харьков, 1914. — 518 с.
14. Земство. 1881–1883.
15. Издания земств 34-х губерний по общей и оценочной статистике, вышедшие с 1864 по 1911 г. — СПб., 1911. — 42 с.
16. Итоги переписи скота у сельского крестьянского населения Киевской губернии в 1912 г. — Киев, 1914. — 171 с.
17. Материалы для оценки земель Харьковской губернии. — Харьков, 1906. — 179 с.
18. Материалы к статистико-экономическому описанию Харьковского уезда. — Харьков, 1886. — 78 с.
19. Материалы подворной переписи Подольской губернии. — Киев, 1906. — 217 с.
20. Московские ведомости. 1865–1890.
21. Инструкция о деятельности губернских оценочных комиссий. — СПб., 1893.
22. Отчет о деятельности межуездных участков Харьковского губернского земства за 1904–1905 гг. — Харьков, 1906. — 39 с.
23. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. — СПб., 1864.
24. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. — СПб., 1890.
25. Полтавская земская газета. 1889.
26. Русская мысль. 1876–1905.
27. Русские ведомости. 1865–1888.
28. Русское богатство. 1881–1905.

29. Сборник правительственных распоряжений, до земского хозяйства относящихся. В 10 томах. — СПб., 1868–1887.
30. Сборник статистических сведений по Харьковской губернии. — Харьков, 1900. — 314 с.
31. Труды комиссии по вопросам земской статистики. — СПб., 1914. — 328 с.
32. Харьковские губернские ведомости. 1881–1897.
33. Черниговский земский листок. 1879–1880.
34. ГАХО.
35. ГАРФ.
36. Блеклов С. Н. За фактами и цифрами. — Ростов-на-Дону, 1924. — 316 с.
37. Веселовский Б. История земства за 40 лет. — СПб., 1911. — Т. 1. — 450 с.
38. Довгопол В. М., Литвіненко М. А., Лях Р. Д. Джерелознавство історії Української РСР. — Київ, 1986. — 238 с.
39. Мицкевич С. И. Записки врача-общественника. — М., 1969. — 238 с.
40. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. — Прага, 1934.
41. Хижняков В. М. Воспоминания общественного деятеля. — Пг., 1916. — 251 с.

О. О. Рябокобила

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ (1880–1925 рр.)

При вивченні краєзнавчих проблем з історії Харківщини особливий інтерес становлять архівні матеріали. Адже пізнати правду минулого можна лише шляхом вивчення документальної спадщини, бо саме документи архівів можуть дати відповідь на нез'ясовані і суперечливі питання з історії краю.

В дореволюційний період архівну справу в губернії не було налагоджено, бо потрібні фінансові дотації уряд не був у змозі дати.

Виникнення і становлення архівної справи на Харківщині пов'язані з діяльністю Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ). В 1880 р. при ХІФТ було відкрито історичний архів. Ініціатива створення архіву належала знавцеві місцевої старовини та етнографії П. С. Єфименку, який звернув увагу на матеріали з історії Лівобережної України, що зберігалися в Чернігівському архіві губернського правління. Він порушив питання про необхідність перенесення архівних справ колишньої Малоросійської колегії та інших

адміністративно-політичних установ Лівобережжя XVII–XVIII ст. з Чернігова, де документи псувалися і ставали непридатними для користування, до Харкова — під догляд Харківського історико-філологічного товариства, очолюваного тоді вченим-мовознавцем О. О. Потебнею.

Таким чином, ХІФТ одержало близько 30 тисяч архівних справ, які містили цінні для краєзнавчих досліджень документальні першоджерела з історії Слобожанщини, Лівобережжя, України в цілому [3, с. 216].

Пізніше архів багато разів поповнювався новими придбаннями. У 1886 році Історичному архіву з архіву Харківського губернського правління було передано частину документів XVIII століття. У 1887 році до нього було перевезено документи Малоросійської колегії з Полтавського архіву, де містилася частина відомого Румянцевського опису Малоросії. Документи губернського правління склали основу нового відділу Історичного архіву — Слобідсько-Українського. У 1899 році до цього відділу надійшли і інші справи губернського правління та губернаторської канцелярії, досліджені Д. І. Багалієм, Д. П. Міллером, Є. М. Івановим.

У 1890 році за ініціативою Д. І. Багалія було засновано третє відділення архіву — так званий Харківський відділ, — що складався з рукописів та паперів місцевих наукових діячів: проф. М. Н. Петрова, І. В. Платонова, Т. Ф. Степанова, В. І. Циха та ін.

Взагалі архів поповнювався шляхом надходження справ губернського управління, земства, місцевої управи та інших урядових установ. Куплені були лише Чугуївське листування XVII століття та «Екстракт о Слободских полках», що вважався загубленим [2, с. 645].

Отже, історичний архів при ХІФТ став сховищем найважливіших краєзнавчих документів з історії Лівобережної України і Слобожанщини XVIII–XIX ст.

Щоб пристосувати архівні фонди для наукового використання, ще в 1883 році було утворено комісію для їх розбору. Опис складали П. С. Дубова (ветеринарний лікар), архіварі О. Д. Твердохлібов, Н. Н. Бокай, М. М. Плохинський, Є. М. Іванов. Головну роль в комісії відігравав Д. І. Багалій, якого за пропозицією ХІФТ і затвердженням ради професорів університету було обрано в 1884 р. завідуючим архівом. На жаль, комісія не завершила розбір архівних фондів, бо вона незабаром розпалася. За підтримкою ХІФТ Дмитру Івановичу у 1886 році пощастило одержати згоду університету видавати щороку субсидію на утримання постійного архіварита (50 карбованців на місяць без права на пенсію) [8, с. 13].

З 1897 року посаду вченого архіварита займав діяльний помічник Д. І. Багалія Євген Михайлович Іванов. Він дбав про поповнення архівних фондів матеріалами краєзнавчого значення, про опис та збереження джерел з історії Слобожанщини, зібрав чимало архівних документів з соціально-економічних питань періоду Гетьманщини.

З часу існування Історичного архіву проводилось наукове вивчення його матеріалів. Тут працювали як місцеві дослідники (в основному члени ХІФТ), так і з інших регіонів держави (П. П. Короленко, Є. Н. Альбовський, П. П. Головинський та ін.). Внаслідок цієї важливої праці вийшов ряд статей та монографій краєзнавчої тематики.

На доручення «Предварительного Комитета» в справі влаштування XII Археологічного з'їзду в Харкові Є. М. Іванов у 1900–1901 роках зробив археологічну подорож до Ізюмського, Куп'янського, Валківського повітів Харківської губернії для збирання відомостей про повітові архіви урядових установ та приватні архівні зібрання. Внаслідок цієї подорожі до Історичного архіву було перевезено родинні архіви Пассека, Малиновського, Самборського та ін. До 1907 року, працюючи секретарем Комітету редакторів ювілейних видань Харківського університету, Є. М. Іванов обстежив весь архів університету та попечителя Харківського учбового округу і склав систематичний покажчик архівних матеріалів для біографічного словника професорів, нарисів історії кафедр та учбово-допоміжних установ університету [8, с. 14].

Завдяки періодичним виданням ХІФТ було започатковано публікацію архівних джерел з історії Харківщини, документів з історії України. Паралельно продовжувалось поповнення фондів архіву. Під час революції 1905–1907 років та у подальшому Є. М. Іванов збирав прокламації, листівки та брошури тогочасних видавництв, матеріали партійних організацій. Зростала і кількість джерел краєзнавчої тематики. На початку 1913 року у Слобідсько-Українському відділі архіву налічувалося 20206 справ [4, с. 88–100].

У 1915 році розпочала діяльність Харківська вчена архівна комісія (ХВАК). Головне завдання ХВАК — пошук і наукове опрацювання документів, а також «разыскание, описание и объяснение всяких других памятников старины» [7, с. 108]. Але архівна робота аналогічних комісій по Україні вже пішла на спад. Царська Росія відлічувала останні роки свого існування. Світова війна, а потім революційні події негативно позначилися і на діяльності ХВАК. Невдовзі губернські вчені комісії взагалі припинили своє існування [7, с. 112].

Подальший розвиток архівної справи в Україні, особливо на Харківщині, відбувався в складних умовах. Україна, ослаблена першою світовою війною, переживала тяжкі наслідки розрухи, гострої нестачі найнеобхіднішого. Революційні події 1917 р., напружена боротьба різних політичних сил за владу втягли у круговерть протиборства сотні тисяч людей, порушили нормальне життя. Прагнення більшовиків встановити свою владу в багатьох місцях наштовхнулося на рішучий опір сил, виразниками яких виступили українські партії, утворена ними Центральна Рада, Гетьманський уряд, Директорія. Понад три роки на території країни точилися жорстокі бої, посилювалася розруха, гіршало становище широких мас трудящих.

З іншого боку, більшовики почали втілювати в життя висунуті лозунги, демократичні гасла і заяви. Одним із перших заходів Радянської влади на Україні було перетворення архівів колишніх урядових установ, громадських організацій і приватних підприємств в загальнонародну власність, а саме передача їх у відання відповідних органів Радянської влади. Організуючи охорону і зберігання архівних документів, уряд Радянської України вже в тих складних умовах використовував їх в інтересах революції. Насамперед, це публікації документів закритої в Харкові газети «Нова Громада» в органі Центрвиконкому Всеукраїнської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів «Віснику Української Народної Республіки», фальсифікація свідчень про контрреволюційне обличчя українських «буржуазно-націоналістичних верховодів» та керованих ними організацій; про існування у Харкові керованого Центральною Радою «контрреволюційного осередку «Військової Ради» [5, 12].

Події, що відбувалися протягом 1918–1919 років на Харківщині, негативно позначилися на збереженні місцевої історико-культурної спадщини і, зокрема, архівних джерел. Жодна влада в період громадянської війни не вживала практичних заходів щодо охорони і збереження архівних документів. Це, в свою чергу, збільшує наукове значення праць членів ХІФТ, бо практичний матеріал багатьох документів з історії Слобожанщини, на основі яких вони писали свої дослідження, вже втрачено.

Із встановленням влади більшовиків починається робота в галузі державного, господарського і культурного будівництва. Створюються більш сприятливі умови для налагодження місцевої архівної та крезнавчої справи. В цей період у Харкові в складі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) Наркомосвіти УСРР (НКО УСРР) було організовано архівно-

бібліотечну секцію — першу Всеукраїнську установу з керівництва архівною справою [9, с. 2425]. Частина членів колишнього ХІФТ (Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, В. О. Барвинський, Є. М. Іванов та ін.) включилася у співпрацю з Радянською владою, віддаючи свої знання організації і діяльності краєзнавчих і архівних установ.

Архівний відділ, в якому працювали харківські науковці, повинен був виробити загальні основи архівної політики в Україні, централізувати архівну справу, створити губернські архіви, розробити теорію і практику архівного будівництва, здійснювати експертизу архівних фондів.

Багато вчених України включилися в роботу з охорони історико-культурної спадщини. Тому не випадково, що саме співробітники новоствореної кафедри історії української культури при Харківському інституті народної освіти (ХІНО) — Д. І. Багалій, В. О. Барвинський, В. І. Веретенников, Є. М. Іванов, В. О. Романовський та ін. — стали активними учасниками створення краєзнавчої та архівної централізованої системи.

Так, Д. І. Багалій очолював у 1921–1923 роках Центральне Архівне Управління України. Працюючи на посаді заступника голови Укрцентрархіву, він фактично був його керівником. Професор В. І. Веретенников у 1921–1924 роках очолював відділ архівознавства. В. О. Барвинський довгий час працював інструктором-інспектором Укрцентрархіву, а з 1924 по 1927 роки він очолював відділ архівознавства. На посаді завідуючого секретаріатом ЦАУ у 1921–1927 роках працювала О. Г. Водолажченко. На більшості штатних посад Харківського центрального історичного архіву (до 1920 року весь штат складався з Є. М. Іванова та служника) працювали співробітники кафедри історії української культури: Є. М. Іванов — директор, потім завідучий відділом історії Слобожанщини, а з 1922 року — голова архіву, О. Г. Водолажченко, М. М. Тихонов, О. Д. Багалій-Татарінова та ін. [13, арк. 7].

Становище архіву після громадянської війни було складним, тому неможна обминути діяльність краєзнавчих об'єднань на терені археографії та архівного будівництва. Особливого значення на початку 1920-х років набула польова археографія, коли у численних націоналізованих маєтках, монастирях та церквах опинилися під загрозою знищення унікальні документи. Харківські архівознавці та місцеві краєзнавці брали активну участь у комплектуванні архівів та обробці зібраних фондів. Серед працівників повітових копмісів було багато ентузіастів, які, не зважаючи на всі труднощі, намагалися врятувати цінні історичні джерела.

В умовах нестачі паперу окремі радянські установи і організації самовільно використовували для власних потреб архівні матеріали, які, на їх думку, не становили наукової або практичної цінності, використовуючи такі документи як сировину для паперових фабрик.

У зв'язку з цим в лютому 1920 р. уповноважений з відбудови паперової промисловості в Україні порушив перед Всеукраїнським Революційним комітетом питання про використання паперової макулатури. В результаті Всеукрревком 7 лютого 1920 року видав постанову «Про використання радянських, колишніх державних, громадських та приватних архівів» [9, с. 32]. Було утворено Особливу комісію при Всеукрревкомі, яка розробила тимчасові правила розбору і утилізації архівних матеріалів. Деякий час діяльність комісії проходила лише на території Харківської губернії, внаслідок чого трест «Головбум» (виник у 1920 році) виробляв свою продукцію протягом майже трьох років за рахунок місцевих архівів. Під час утилькампаній було принесено великі жертви архівними матеріалами і працею архівних робітників. У цій сумнозвісній кампанії по вилученню з архівів документів вимушені були брати участь відомі науковці: Д. І. Багалій, О. Г. Водолажченко, Є. М. Іванов, В. О. Романовський та інші [15, арк. 3].

У березні 1920 року Раднарком УСРР підтвердив функції комісії й поширив її діяльність на всю територію України (була перейменована в Особливу Всеукраїнську архівну комісію) [9, с. 37]. Але припинення масової незаконної утилізації та крадіжок архівних документів відбулося лише у 1923 році після підписання договорів з «Утильбором» та Управлінням НКВС.

З іншого боку, в першій половині 1920 років було проведено велику організаторську роботу з налагодження архівної справи на Україні. Зокрема, на Харківщині за період 1921–1924 рр. було затверджено штати губернських архівних управлінь, організовано щорічні двотижневі курси для архівних працівників, гуртки з архівознавства.

Силами місцевих науковців було розроблено положення ЦАУ про роботу відділів архівознавства, інструкції по обробці, зберіганню та використанню архівних матеріалів. Для контролю роботи Харківських губернських архівних управлінь та архівів В. О. Барвинський, В. І. Веретенников, О. Г. Водолажченко та ін. здійснювали інспекційні поїздки. Пізніше інструкторсько-інспекторську роботу було запроваджено як одну з основних з виявлення, концентрації, розробки та опису архівних матеріалів установ, організацій і приватних осіб на периферії. В цій справі брала участь мережа так званих

архівних кореспондентів, завдання яких полягало у виявленні місцевого архівного матеріалу [16, арк. 6].

Основна увага Укрцентрархіву в цей час приділялася питанню концентрації документів у сховищах державних архівів. Завдяки діяльності Д. І. Багалія, В. О. Барвинського, Є. М. Іванова та ін. було створено спеціальну комісію з виявлення за межами республіки та повернення архівних матеріалів, які відклалися в процесі діяльності установ та організацій України. В результаті діяльності цієї комісії за рішенням Центрархіву РСФРР протягом 1923 року на Україну було передано фонди нотаріальних архівів Харкова, частина фонду Харківського окружного суду та інші документи з історії Слобожанщини XVIII–XIX ст. На початку 1924 року з Москви до Харкова було надіслано документи з історії громадянської війни на Україні за 1918–1919 роки [17].

У 1923 році при Українському архівному управлінні за ініціативою В. І. Веретеннікова у приміщенні Харківського Центрального історичного архіву було організовано бібліотеку-лабораторію. Нею було розроблено основи науково-технічного будівництва спеціалізованих бібліотек. Досвід її діяльності було покладено в основу кабінету архівознавства при ЦАУ. Кабінет вважався «установою науководослідного характеру в галузі наукової розробки питань архівознавства», що розробляв проблеми методики зберігання документів, теорії і практики опису архівних матеріалів, принципи централізації архівних фондів, питання підготовки та підвищення кваліфікації кадрів архівних працівників, різноманітні проблеми музейного будівництва та екскурсійної справи в Україні [4, с. 96]. В його роботі брали участь краєзнавці Харківщини М. В. Горбань, І. Ф. Єрофеев, В. Г. Ганцова-Классен та ін. Отже двадцять років відкрили нові можливості для плідного розвитку як архівознавства, так і історичного краєзнавства на Харківщині. Найбільший внесок місцеві товариства зробили у справу розшуку та обробки архівних матеріалів. Співробітники кафедр історії української культури та окремі краєзнавці брали активну участь у створенні централізованої архівної системи в Україні в першій половині двадцятих років.

Заходи радянської влади поліпшували умови розвитку архівної і краєзнавчої справи: більш-менш вільний вибір краєзнавчої дослідницької тематики, форм і методів роботи. Це поширювало краєзнавчий рух і сприяло становленню історичних архівів.

На жаль, були і негативні наслідки цього періоду: масове знищення цінних джерел з історії нашого краю; заідеологізованість

суспільства; зайвий партійний контроль над краєзнавчими, архівними, науково-дослідними установами. Таким чином, вульгарно-класовий підхід і недооцінка дожовтневої спадщини, бюрократична централізація дослідницьких установ нанесли великі збитки джерельній базі з історії Харківщини.

Література

1. Акад. Д. І. Багалій // Архівна справа. — 1928. — Кн. 5-6. — С. 5-10.
2. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1912.
3. Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). — Харьков, 1906.
4. Барвинський В., Єфимовський В. Всеукраїнський Центральний архів стародавніх актів у Харкові // Архів Радянської України. — 1932. — № 6. — С. 88-100.
5. Вісник УНР. — 1918. — 3 (16) січня.
6. Водотика Г. С. Громадські об'єднання вчених у системі суспільнознавчих досліджень України в 1920-і роки // Історія і теорія історичної науки та освіти. — Харків, 1995. — Вип. 1. — С. 34-43.
7. Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні // КС. — 1990. — № 3. — С. 195-112.
8. Іванов Є. М. // Архівна справа. — 1928. — Кн. 5-6. — С. 10-16.
9. Митюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917–1973). — Київ, 1975.
10. Сарбей В. Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (до 100-річчя заснування і початку діяльності) // УІЖ. — 1977. — № 12. — С. 99-103.
11. Сарбей В. Г., Санцевич А. В. Історична наука в системі АН УРСР // УІЖ. — 1969. — № 12. — С. 36-39.
12. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. — 202, оп. 1, спр. № 30, арк. 20.
13. ДАХО. — Ф. Р. — 203, оп. 1, спр. № 2339, арк. 11.
14. ДАХО. — Ф. Р. — 845, оп. 3, спр. № 44, арк. 3.
15. ДАХО. — Ф. Р. — 203, оп. 1, спр. № 49, арк. 1-10 об.
16. ДАХО. — Ф. Р. — 203, оп. 1, спр. № 3349, арк. 2-36 об.
17. Хроніка // Червоний шлях: 1924–1925 рр.

Д. А. ВАЛУЕВ ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РОССИИ И СЛАВЯНОФИЛЬСКАЯ ИДЕЯ

Несмотря на раннюю смерть (в 25 лет) Дмитрий Александрович Валуев (в середине XIX в. его фамилия писалась «Волуев») оставил заметный след в российской историографии. Он был не только одарен талантом к познанию истории, но и чрезвычайно трудолюбив, даже по меркам того времени. Д. А. Валуев — ровесник С. М. Соловьева (род. в 1820 г.), еще до выхода последнего на широкое историческое поприще успел сделать, вопреки своему болезненному состоянию, столь много, что и спустя полтора столетия его исследование по истории местничества не потеряло своего научного значения (см. [5]), а в то время оно признавалось «едва ли не самым лучшим и строгим исследованием частного, но весьма важного факта, какое когда-либо было сделано в нашей исторической науке» [8, с. 402].

Если к этому добавить валуевские розыскания и собирание им редких источников, его издательскую деятельность (достаточно вспомнить «Библиотеку для воспитания»), другие его начинания и замыслы, то нельзя не посотовать на то, что о таком, по всеобщему признанию, замечательном человеке написано совсем немного, да и то главным образом в прошлом столетии. Сразу же после кончины Д. А. Валуева в 1845 г. появились воспоминания С. П. Шевырева и А. С. Хомякова, краткая биография, написанная, по всей вероятности, В. А. Пановым [2; 4; 8, с. 394-404]. Спустя десятилетия упомянули о безвременно ушедшем историке Н. П. Барсуков и Д. Н. Свербеев [1; 3].

В советских же историографических трудах, носящих обобщающий характер, Д. А. Валуев даже не упоминается, о чем не мог не посотовать А. Н. Цамутали, специально остановившийся на анализе «Валуевского сборника» [9, с. 34-40]. Однако его вывод о том, что именно Д. А. Валуев первым изложил славянофильскую концепцию русской истории [9, с. 40] и проявил себя как историк «в гораздо большей степени», чем К. С. Аксаков и Ю. Ф. Самарин, остался не обоснованным и не подкрепленным ни самим А. Н. Цамутали, ни впоследствии кем-либо другим. Таким образом, начало справедливого восстановления доброй памяти Д. А. Валуева произошло за счет уничтожения его друзей без всякого к тому основания.

Учитывая, что в историографии наблюдается «своеобразное «сборное начало» в подходе к славянофилам, когда взгляды одного из

них отождествляются со взглядами другого, а славянофильство в целом делается ответственным за все высказывания лиц, причастных к славянофильскому кружку» [10, с. 81], нам необходимо вернуться к проверке сделанного А. Н. Цамутали заключения. Ибо слабое представление о концептуальных воззрениях Д. А. Валуева, разноречивость в оценке такого сложного общественного явления как славянофильство, не могут не исказить и общее понимание русской общественной мысли XIX в.

В данной статье предпринимается попытка исследования основных положений воззрений Д. А. Валуева на историю России (оставляя за пределами рассмотрения в деталях историю местничества), а также выяснения их сродства славянофильской идее исторического развития России, которую до середины 1840-х годов разрабатывал прежде всего и главным образом А.-С. Хомяков. К сожалению, до сих пор остается неизвестной судьба архива Д. А. Валуева [11, с. 253], а потому вышеназванные мемуарные и другие материалы, но, в первую очередь, сами опубликованные его исторические работы, являются ценнейшими, незаменимыми источниками.

Д. А. Валуев изложил свои воззрения в двух капитальных, им же подготовленных трудах, вышедших из печати в 1845 г.: в «Синбирском сборнике» (в историографии он называется «Симбирским») и «Сборнике исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных» [6; 7]. Задумывались они как многотомные издания, материала собранного и обработанного хватало и на следующие тома, но, в связи со смертью издателя, они так и не вышли в свет. Второй сборник в историографической традиции получил название «Валуевского». В нем вдохновителю и руководителю издания принадлежало «Предисловие» и 5 самых различных по тематике статей и материалов, в которых он излагает свое понимание русской истории.

В «Валуевском сборнике» приняли участие не только те, кого принято относить в той или иной степени к славянофильствующим, но и Т. Н. Грановский, К. Д. Кавелин, являвшиеся их страстными оппонентами. Именно в приложении к статье последнего «Юридический быт Силезии и Лужи и введение в эти земли немецких колонистов» Д. А. Валуев подчеркивает, что славяне «искони» были оседлыми земледельцами и жили «в больших и вольных общинах», а «Россия до-варяжская была тем же, что и с варягами» [6, с. 51, 52]. В XI–XII вв. Русь была покрыта «одною сетью мелких и больших общин, городов и волостей» и общины эти были исконные, родовые [6, с. 52].

Но главные положения были высказаны в «Предисловии», где излагалась целая концепция исторического развития России, совершенно обойденная в историографии. А потому мы и остановимся на ней с максимальной подробностью. К тому же вышеназванные сборники ни разу не переиздавались, став библиографической редкостью.

Только Россия и Норвегия, полагает Д. А. Валуев, были единственными в Европе государствами, которые основаны не завоеванием. Запад «принял в себя наследие древнего человечества», там, на римской почве не было выбора. Все дурное и хорошее полуязыческого римского мира было впитано. На своем пути Запад достиг важных результатов. Но окончить свое дело — «провести свое просвещение к его последним общественным и умственным итогам может только сам Запад, довершая назначенный ему круг жизни» [6, с. 4]. Россия продолжать «дело Запада» не может, да он и не нуждается в «помощниках и продолжателях». И сама Россия «не призвана и не прошена» в продолжатели. Она в этом деле лишняя. Но она не лишняя в общей экономике человечества», здесь-то разные народы одинаково необходимы.

Дополнение к этим своеобразным размышлениям мы находим в «Симбирском сборнике», во «Введении к Разрядной книге» 1550–1605 гг., где Д. А. Валуев предполагает, что, может быть, русской жизни досталась в удел «слишком ранняя для человечества задача»: когда каждое лицо общества делается живым, но «страдательным органом общественной обязанности»; в таком обществе места для личности «не было и быть не могло» [7, с. 128]. Бессильная осуществить «стройное и гармоническое целое и оправдать на себе начала высшего порядка, которые лежали на ней», Россия (в смысле ее «общественности») «высказалась миру одними бессвязными опытами внутренней общественной силы, которая начинала оживать и сохнуть, прежде чем успела дозреть до своих живых плодов и живых охран для будущего общества» [7, с. 128].

Итак, Россия дотатарская осталась в степени «живого, но не дозрелого организма». Она не успела выработать «в полноте и определенности» ни одно из лежащих в ней начал. Затем она была остановлена в своем живом развитии монголами и Литвою. Древнее русское общество осталось на «каком-то среднем пути, усеянном болезненными, незрелыми явлениями, исполненными внутренних противоречий и бессвязных стремлений» [7, с. 129]. Но такое состояние свидетельствует о том, что здесь есть внутренняя созидательная сила — залог для будущего. Ибо для русского народа существовало одно нравственное мерило человека. Но Россия еще не дозрела до живых

нравственных связей общества и «не могла допустить в себя исторического деятеля личности» [7, с. 131]. Местничество же обрекало общество на «китайскую неподвижность».

Придя к такому выводу, Д. А. Валуев не мог не остановиться на рассмотрении роли Петра I. Но, так как он несколько не унижал Запад и не идеализировал древнюю Русь, то и в оценке Петра I ему не было необходимости прибегать к резким отрицательным оценкам.

В статье «Славянское и православное население Австрии» Д. А. Валуев подчеркивает громадную роль Петра I, как реформатора, который «могуществом воли и мысли» покорил Россию «наперекор своему народу и всему прошедшему славянской семьи — понятию государства во всей его исключительной строгости» [6, с. 254]. Да, он «заковал старую, привольную Русь в строгое и тяжелое здание государства», но «новая государственная Россия взошла грозною тучею на небосклоне Европы» [6, с. 254]. И потому Петр I «великий деятель истории», «великий вождь», что понял: «лишь таким полным торжеством государственного начала мог его народ навсегда упрочить за собою то вещественное могущество и то место среди других народов, которые были необходимы для спокойного и свободного развития его внутренних, духовных сил; и вместе навсегда упрочить будущность всей великой семьи, которой дотоле всюду и во все века окончательно доставались на долю одни страдания, унижение и рабство» [6, с. 254].

«Дело Петрово» Д. А. Валуев рассматривает не иначе как «государственный подвиг»: от «неосторожного удара великого вожды» «народная древняя Русь» «проснулась от долгого сна в могучем теле новой государственной России» [6, с. 254].

Эта тема находит продолжение в «Предисловии» к «Сборнику исторических и статистических сведений...». Здесь автор подчеркивает, что до Петра I Россия оставалась в «тесной исключительности своего быта» и вследствие этого государство не могло развить не только своих вещественных, но и духовных сил [6, с. 1]. А потому едва ли была возможность когда-либо прийти к «своей полной и сознательной жизни, иначе как через знакомство с Западом и его умственным достоянием». Но для того чтобы Россия могла понять этот Запад, ей было необходимо хотя бы на время перенести в себя некоторые явления и формы. Это делалось и раньше: Россия стала усваивать многие плоды просвещения еще с середины XVI в. Постепенно еще в течение одного-двух столетий достижения Запада были усвоены. Петр I совершил это за жизнь одного поколения и это дало

«блестящую историю России». Полтора века употребила Россия на то, чтобы узнать этот Запад, учиться у него, «пересаживать в себя» его общественные и умственные явления и формы. Сюда были направлены все силы государства и все сочувствия общества. Но Россия получала западное просвещение не как наследница, она имела право свободного выбора: Запад ничего не мог произвольно навязать — ни дурного, ни хорошего. И если Россия дурно воспользовалась плодами, то виновата она сама, ибо хотя за полтора столетия и научилась многому, но все иностранное заимствовали без разбору. Теперь отречься от Запада, значит отречься от себя.

С первым десятилетием XIX в. для России, считал Д. А. Валуев, закончился ее государственный подвиг. Довершив его на Западе, «успокоив и умирив взволнованную Европу», государство обратило свои силы на самого себя и на своих забытых единоверцев. Ибо с падения Константинополя Россия в течение трех столетий оставалась единственным православным государством на земле. Теперь она стала и во главе тех народов, которые недавно даже не хотели знать о ее существовании. Теперь время подумать и о том, чтобы самим из себя выработать внутренние начала своей нравственной и умственной жизни, приняв на себя и всю ответственность в ней, умея дать отчет и себе, и другим — «и связать ее со своим народным прошедшим и будущим, а не довольствоваться — в пустоте своей внутренней жизни — одними убеждениями, взятыми напрокат...» [6, с. 5].

Д. А. Валуев обращал внимание, что в принятом просвещении надо видеть «не вывод из чужой жизни», а науку, опыт и материал для нашего будущего, которое еще наше и нас призывает на самостоятельное участие в мировом деле человечества, в новых, может быть, образах мысли и жизни, и новых, еще нетронутых и свежих силах» [6, с. 5].

Он с оптимизмом утверждал, что Россия «еще не пережила и не узнала в самой себе десятой доли тех духовных и вещественных богатств, которые заключены в ее духе или рассеяны на ее неизмеримом пространстве» [6, с. 5-6]. А потому исключительное поклонение всему западному и презрение ко всему русскому должно смениться употреблением очищенного чужого материала на развитие собственных сил для будущего человечества. Для этого есть все основания. Россия уберегла себя от всякой исключительности, ее положение самое выгодное: русский может рассматривать всякие общественные явления «как нечто ему совершенно внешнее — как естествоиспытатель рассматривает явления вещественной природы» [6, с. 9].

Итак, «смирненное учение окончилось», приходит к выводу Д. А. Валуев, свежие силы «новопришедшего в историю народа и все глубокие тайники его внутреннего, еще неосознанного духа, скрытая мысль и поэзия его быта и не даром прожитого им прошедшего... отзовутся в мыслящих представителях, знакомых с просвещением прочаго мира, — тогда всякий добросовестный труд в области науки принесет ей в дань не букву и не мертвый набор фактов, а свое живое слово и свежую силу, которая даст ей новое движение, и оплодотворит ее почву, где она оскудела» [6, с. 10].

Но теперь иные требования, и передовые русские середины XIX в. начали понимать цену того, что утрачено, а потому необходимо «восполнить по-возможности преступную утрату, собрать, воскресить, хотя на бумаге, все еще уцелевшее и сделать его общедоступным каждому; такова святая, на нас лежащая обязанность перед будущими поколениями и перед нашим прошедшим, которое с каждым днем все далее уходит от нас и безвозвратно теряется» [6, с. 15].

По Д.А. Валуеву, Россия начала сбрасывать с себя «западную исключительность и оковы французских и немецких идей» [6, с. 16]. Приходит время более зрелого и самостоятельного мышления. И Д. А. Валуев задачу науки, в первую очередь исторической, видит в том, чтобы «пишущую, читающую романы и играющую в карты Россию, познакомить с Россиею, которая на нее трудится и работает, и доселе остается почти тою же, какою застал ее Петр Великий, во всех преданиях и условиях прошедшего, уже давно забытого и утраченного ее другою половиною» [6, с. 17]. Но этого мало. Россия не узнает себя во всей полноте, если не узнает всего родного по вере и крови в других краях.

Поэтому и выливается неслучайный интерес Д. А. Валуева в статью «Историческая наука славянского мира в последнее пятилетие», которая должна была иметь продолжение. Он убежден, что России нужна не просто своя историческая наука, но наука русская и православная (под православным же и русским Д. А. Валуев понимал русского православного «Великой ли, Малой, или Белой России»). Именно такая наука расскажет и о самих себе, и о единоверцах, и о самом Западе, расскажет совершенно по-иному. Ибо западное мышление не может выйти из своей тесной сферы, не отказавшись от самого себя. Русская наука может быть более беспристрастной: «русский может знать и вместе оставаться вне своего знания — такова бесспорная выгода его положения, правда, ничем не заслуженная» [6, с. 260].

А. С. Хомяков, И. В. Киреевский, К. С. и И. С. Аксаковы, С. М. Соловьев

Вера и духовные убеждения людей, считал Д. А. Валув, разделяют человечество на великие исторические массы; или соединяют государства и народы в одну общую судьбу. Для него важна именно эта связь веры. Он искренно полагал, что приходит время более зрелого и самостоятельного мышления: Россия умела «отказаться от своего прошедшего и поставить себя вне своей народности», это была ее заслуга (превосходство даже, но и бессилие) перед другими народами, но и вина перед собою [6, с. 259].

Такова схема исторического развития России у Д. А. Валуева. По сути дела он выделяет следующие этапы российской истории: I — допетровский; II — государственный подвиг, начатый Петром Великим и окончившийся в первое двадцатилетие XIX века; с этого момента начинается III этап. На II этапе Россия решала задачу «узнать Запад», его уроки и плоды. С этой задачей она справилась. До этого Россия пребывала в «тесной исключительности» к «своей полной и сознательной жизни» не через себя, а только через Запад. Но понять — не иначе как перенести в себя чужие явления и формы.

Итак, то, что недозрело и не дало больших и ярких результатов, еще может дать их, обогатившись опытом других. Но уроки других только тогда достигают результатов, когда пробудят в ученике его собственные силы, на которых он построит самостоятельную жизнь и сознательное мышление [6, с. 3]. Историк понимает, что разные народы «одинаково необходимы», а потому пусть будущие поколения Запада сами выносят приговор своей истории. России же следует сказать «спасибо» своему учителю и выйти на самостоятельное поприще, со своими духовными и вещественными богатствами, отбросив чуждое принятое. Он уверен: «Свежие силы новопришедшего в историю народа, и все глубокие тайники его внутреннего, еще неосознанного духа, скрытая мысль и поэзия его быта и недаром прожитого им прошедшего» дадут свой плод [6, с. 10].

Д. А. Валуев практически не останавливается на роли варягов, на принятии христианства. Но это не значит, что он недооценивает значение веры, религии. Любопытно его понимание просвещения. Он считает, что «история религиозных убеждений есть вместе итог всей истории Запада» [6, с. 2]. С одной стороны, за просвещение он принимает общее, неопределенное, традиционное значение — «вещественные улучшения в быту, усовершенствования науки, художеств и видимое благоустройство общества» [6, с. 2].

Но если понимать просвещение как «совокупное умственное и нравственное движение, которое должно соединять народы в единство

братолюбивой жизни и осуществлять в обществе чистую мысль христианства, во сколько она осуществима в человеке», то Д. А. Валуев сомневается: кого можно назвать более просвещенною — Россию XV–XVI вв. или современную ей католическую и протестантскую Европу.

Интересно решал Д. А. Валуев и соотношение права и веры. Право для него «есть высшее условие и цель всей жизни и стремлений общества», «высшее условие всей гражданской жизни человека в обществе» [6, с. 14, 19]. Но «вера и народное исповедание есть высшее условие и конечный пункт всей жизни и возможного развития не только самого общества и человека во всей его полноте и как члена семьи, куда не достигает внешний закон, и наконец, как духовного существа, принадлежащего своему нравственному миру, куда не достигает никакая вещественная сила» [6, с. 19].

Таким образом, мы убеждаемся в том, что Д. А. Валуев решал не только конкретные исторические проблемы, тщательно исследовал источники, но имел и довольно серьезные теоретические построения. Он исходил из понимания (общего не только для славянофильского кружка) о завоевании как об одном из важных факторов европейской истории и отсутствии одного в России. Отмечал он и отсутствие в ней и другого фактора — наследия римского мира. Но вот четкого и убедительного различия в третьем факторе — в различии духовных основ, собственно православия и западных исповеданий (как это сделали впоследствии И. В. Киреевский, Ф. И. Тютчев, А. С. Хомяков, Ю. Ф. Самарин) — Д. А. Валуев все же еще не делает. Указано им, но осталось не развитым положение об общине. К тому же они называются «родовыми», а полемика с С. М. Соловьевым и другими защитниками родового быта станет вскоре одним из существенных факторов в развитии славянофильской идеи.

Д. А. Валуев выражает и сходную с И. В. Киреевским мысль: отречься от Запада и разлучиться с приобретениями уже нельзя; нужно использовать лучшие плоды и устранить вредное, возрождая внутренние неистраченные и непроявившиеся силы.

Оценка Д. А. Валуевым «дела Петрова» выглядит чрезвычайно положительной не только по сравнению с убийственными по сути словами А. С. Хомякова более позднего времени, но и поэтическими упражнениями К. С. Аксакова середины 1840-х гг.

Через два года после появления «Сборников» Д. А. Валуева славянофильскую концепцию русской истории изложит Ю. Ф. Самарин и акценты окажутся расставленными уже в других местах. И еще не раз в течение почти полутора десятилетий это будут делать

А. С. Хомяков, И. В. Киреевский, К. С. и И. С. Аксаковы. Славянофильская идея исторического развития России будет становиться все более основательной, аргументированной, подкрепленной как с богословской, историософской, так и с конкретно-исторической стороны. Каждый из творцов этой идеи внес свой неповторимый вклад, как внес его на самых первых стадиях и Д. А. Валуев, имевший, как мы убедились, особое видение исторического пути России.

Литература

1. Барсуков Н. П. Жизнь и труды М. Н. Погодина. — СПб., 1894. — Т. 7.
2. Биография Д. А. Валуева // Татевский сборник. — СПб., 1899.
3. Записки Д. Н. Свербеева. — М., 1899. — Т. 1.
4. Московские ведомости. — 1845. — № 156.
5. Разрядная книга 1559–1605 гг. — М., 1974.
6. Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных / Изд. Д. А. Валуева. — М., 1845. — Т. 1.
7. Симбирский сборник, Историческая часть / Изд. Д. А. Валуева. — М., 1845. — Т. 1.
8. Хомяков А. С. Сочинения в 8 т. — М., 1900. — Т. 3.
9. Цамутали А. Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века. — Л., 1977.
10. Цимбаев Н. И. Из истории славянофильской политической мысли. К. С. Аксаков в 1848 году // Вестн. Моск. ун-та. Серия IX: История. — 1976. — № 5.
11. Цимбаев Н. И. Славянофильство. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века. — М., 1986.

В. І. Бутенко, Н. В. Лапчинська

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ: М. ЛОЗИНСЬКИЙ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ ст. ТА В РЕВОЛЮЦІЇ 1918-1919 рр. В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1992 р. рішенням парламенту і уряду України було започатковано роботу з підготовки унікального видання — науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», що має повернути Україні безпідставно забуті імена державних діячів, видатних представників науки і культури, сотень тисяч робітників і селян, підданих неза-

конним політичним репресіям і стертих у табірний пил. «Справа» М. Лозинського, члена Української Національної Ради і уряду ЗУНР, делегата від ЗУНР на Паризькій мирній конференції в 1919 р., видатного діяча національно-визвольного руху в західноукраїнських землях перших двох десятиліть ХХ ст., а згодом, з 1927 р., наукового працівника вищої школи в Радянській Україні — одна з них.

На хвилі кампанії боротьби з націоналізмом, і українським націоналізмом зокрема, коли наголошувалося про «засміченість рядів працівників освіти націоналістичними, класово-ворожими елементами», М. Лозинського, як і більшість реємігрантів, було заарештовано. Його звинуватили в участі у неіснуючій в СРСР контрреволюційній Українській військовій організації (УВО). Рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 23 вересня 1933 р. він був покараний на 10 років концтаборів і опинився на Соловках. 9 жовтня 1937 р., без будь-яких додаткових матеріалів, особливою трійкою УНКВС Ленінградської області М. Лозинський разом з іншими 134 «українськими буржуазними націоналістами», засудженими на різні терміни за «контрреволюційну, націоналістичну, шпигунську та терористичну діяльність в Україні», був приречений до вищої міри покарання — розстрілу; вирок було виконано 3 листопада 1937 р. Репресивний механізм тоталітарної системи працював на високих обертах... М. Лозинського було повністю реабілітовано в 1957 р.

Особова архівно-слідча справа М. Лозинського, що зберігалася під грифом «цілком таємно» у відомчому архіві Харківського обласного управління ДПУ — НКВС — УДБ, є багатим джерелом для вивчення політичних, культурологічних проблем суспільно-політичного життя в західноукраїнських землях, в Україні, питань міжнародних відносин декількох десятиліть ХХ ст. П'ять томів цієї справи, поруч з опублікованими працями М. Лозинського, що були в нашому розпорядженні, і склали основу даної публікації. Історіографія досліджуваного питання відсутня повністю.

Свою громадсько-політичну діяльність М. Лозинський почав у 1897 р., друкуючи статті в українській пресі — в газеті «Гасло», органі революційної української партії (РУП), в соціал-демократичних виданнях за кордоном, зокрема, в російському соціал-демократичному журналі «Жизнь» (Лондон-Женева), в швейцарській соціал-демократичній газеті.

Політичні погляди М. Лозинського формувалися під впливом українського радикалізму М. Драгоманова, І. Франка, ідей марксизму, анархо-комунізму. Він був особисто знайомий з І. Франком,

М. Грушевським, М. Коцюбинським, С. Петлюрою та багатьма іншими відомими політичними діячами в Україні. «Не вступаючи в жодну політичну партію, намагався впливати на український національний рух в радикальному напрямку», — так пише М. Лозинський про цей час [9, т. 5, арк. 42]. М. Лозинський працював співробітником львівської щоденної газети «Діло» (1900-1914), кореспондентом київської щоденної газети «Рада», з 1904 до 1912 р. його роботи систематично друкував «Літературно-Науковий Вісник» (Львів-Київ), — видання наукового товариства ім. Шевченка, очолюване М. Грушевським. Коли 1907 р. «Літературно-Науковий Вісник» було перенесено до Києва, то Грушевський включив його ім'я між тих, що «при їх більшій участі журнал видається».

Проблематика його праць цього періоду в основному була присвячена питанням українського національного руху, обороні прав українського народу на західноукраїнських землях. Можна з певністю сказати, що науково-публіцистична діяльність М. Лозинського, до речі, невідома сучасній науковій громадськості в Україні, займала помітне місце в часі, коли в західноукраїнських землях «дедалі більше активізувалось суспільно-політичне життя і розгортався національно-визвольний рух» [8, с. 418]. І. Крип'якевич, директор Інституту суспільних наук АН УРСР, в довідці про факти життя і діяльності М. Лозинського, поданій до органів КДБ 30.01.1957 р. з приводу посмертної реабілітації останнього, викладаючи відомі йому факти діяльності за весь період громадсько-політичного життя М. Лозинського, назвав п'ятнадцять окремих видань його праць цього періоду, з 1902 по 1914 рр. Серед них — «Тарас Шевченко, його життя і значення» (Львів, 1902); «Життєпис Драгоманова» (Вінніпег, 1907); «Польський і руський революційний рух і Україна» (Київ, 1907; Львів, 1908); «Сорок літ діяльності «Просвіти» (Львів, 1908); «Українство і москвофільство серед українського народу в Галичині» (Львів, 1909); «Духовенство і національна культура» (Львів, 1912) та інші [9, т. 4, арк. 149].

Під час імперіалістичної війни центром українського політичного життя став Відень, куди масово виїхали політичні діячі, українська інтелігенція з західноукраїнських земель. Відень і Берлін остаточно домовилися створити Польську державу, яка мала стати їх політичним сателітом (5 листопада 1916 р. цісар Франц Йосиф і кайзер Вільгельм II формально проголосили її), пообіцявши Польщі найширшу автономію, що означало видачу українців на поталу полякам. Отже, ця домовленість мала місце за два роки перед проголо-

шенням Української держави на західних землях; вона стала причиною кризи, а слідом за нею української політичної орієнтації. Зокрема, 30 травня 1917 р. голова українського парламентського представництва в австро-угорському парламенті Є. Петрушевич, який повів політичну орієнтацію на власні сили, зробив у парламенті заяву, що землі колишнього Галицько-Волинського князівства є українськими землями, тому ніяким чином не можуть увійти до складу Польської держави проти волі українського народу, бо це буде явним насиллям над принципом самовизначення народів.

В цих умовах згуртування української громадськості навколо ідеї незалежності і самостійного розвитку західноукраїнських земель, як і пошуки прихильників прав українського народу серед світової громадськості і урядів, стали актуальним для суспільно-політичного життя в Західній Україні і мали велике історичне значення в подальшому. Тому з належною увагою і об'єктивністю маємо оцінити науково-публіцистичний доробок М. Лозинського цього часу, в якому є п'ятнадцять окремих видань праць, написаних українською, німецькою, французькою мовами [9, т. 4, арк. 149-151], які, на жаль, також невідомі навіть вузькому колу фахівців — спеціалістів з проблем українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. Передусім, це такі роботи, як «Утворення коронного краю в Австрії» (Відень, 1915); «Українське національне питання в творах Драгоманова» (Відень, 1915); «Війна і польська думка» (Львів, 1916); «Українська Галичина — окремий коронний край» (Львів, 1916); «Галичина в житті України» (Відень, 1916) та інші [9, т. 4, арк. 149-151].

Публіцистична діяльність М. Лозинського за створення єдиної соборної самостійної Української держави викликала вороже ставлення до нього полонофільських сил. Серед них виділялась невелика християнська соціальна партія. Її лідери Олександр Барвінський та Анатоль Вахнянин зі своїм зятем Студинським в органі партії «Руслан» розпочали проти М. Лозинського публікації, на що він боляче реагував. Додамо до сказаного ще одне важливе, на наш погляд, зауваження. Тематика багатьох з вищеназваних робіт перегукується з тими, що опубліковані М. Лозинським в радянській Україні, по переїзді сюди в 1927 р., в часописах «Червоний шлях», «Червоне право», «Україна» [див. 3–6], а тому ми маємо можливість дати, хоч і опосередковану, їх оцінку, принаймні, зробити висновок про їх ідейну спрямованість, аргументацію автора, що відстоював в них або ідею широкої автономії західноукраїнських земель, в межах Австро-Угорщини, або ж самостійного державного існування. Це мало

великий вплив на піднесення національно-визвольного руху і зробило М. Лозинського відомою фігурою в національно-демократичному русі Галичини з досить високим громадсько-політичним рейтингом, що підтвердили події кінця 1918-1919 рр.

Ідея створення Української держави в Східній Галичині, Буковині, в Закарпатській Україні кристалізувалася двома шляхами: суспільно-політичною думкою, що бачимо на прикладі громадсько-публіцистичної діяльності М. Лозинського, внесок якого в неї формування впродовж кінця XIX — початку XX ст. був величезним, та практичними кроками лідерів українського національного руху в західноукраїнських землях, що активізувалися наприкінці 1917 р.

Так, у жовтні 1917 р. деякі українські галицькі лідери створили організацію, метою якої було підготувати злуку Галичини з Східною Україною, оскільки в австрійсько-польських колах постійно продовжувала циркулювати думка, що галицькі землі мають залишатися в складі нової Польщі, яка ввійде до Австро-Угорщини як третій рівноправний партнер. У грудні 1917 р. українське парламентське представництво заявило в австрійському парламенті, що Східна Галичина або в цілості буде в складі Австро-Угорщини як окремий коронний край, або приєднається до Української Народної Республіки і що це останнє відповідає найвищому ідеалові української нації [7, с. 172]. Після схвалення австро-угорським урядом 4 вересня 1918 р. «Чотирнадцяти пунктів Вільсона» в дусі права самовизначення народів як основи своєї національної політики, українське парламентське представництво, протестуючи проти наміру уряду отримати прихильність поляків ціною приєднання українського населення Галичини і Холмщини до майбутньої Польщі (в федерації з Австрією, самостійність якої вже була визнана Англією, Францією, Італією, США) в заявах урядові від 4 і 9 жовтня 1918 р. накреслило, що «наша дорога не веде до Варшави, але до Києва, а як хтось хоче злучити нас з поляками, то хіба по наших трупах» [7, с. 174]. На жаль, ми не можемо посилатися з приводу цих і подальших революційних подій в західноукраїнських землях на свідчення і аналітичні судження М. Лозинського, викладені ним в його багатотомній монографії «Українська революція: розвідки і матеріали: Галичина в рр. 1918-1920» (Відень, 1922), як це робить, наприклад, Т. Гунчак [2, с. 156-161] та інші діаспорні автори, оскільки цієї праці нема в Україні. Можна висловити припущення, що М. Лозинський її привіз свого часу, переїхавши в Україну, зі своїм «політичним архівом», але її спіткала доля більшої частини його архіву, який, за визнанням М. Лозинського, йому просто не віддали [9, т. 5;

застава 1918 р. В них взяв участь французький офіцер Вілем, що був

арк. 39]. Можливо, праця була в числі інших конфіскованих при обшуку під час арешту матеріалів. «При обшуку, — написав Михайло Михайлович в одній з заяв, — були забрані екземпляри моїх праць, що вийшли окремими виданнями» [9, т. 5, арк. 45].

Загроза повного розпаду Австро-Угорщини спонукала імператора Карла видати 16 жовтня 1918 р. маніфест про перебудову імперії на федералістських засадах. Першим кроком у цій реформі стало утворення національних рад з депутатів парламенту — представників окремих народів, що входили до Австро-Угорської імперії. 18-19 жовтня у Львові зібралася Конституційна комісія, що прийняла назву «Українська Національна Рада». Як визначає І. Нагаєвський, ще до скликання 18 жовтня 1918 р. Конституційної комісії у Львові діяв Народний Комітет, до якого входили К. Левицький, І. Кивелюк, В. Панейко, М. Лозинський, В. Охримович, С. Баран та ін. [7, с. 177].

З допомогою матеріалів М. Лозинського, що містяться в його слідчій справі, у нас є можливість більш повно охарактеризувати склад Української Національної Ради. Т. Гунчак не називає складу Української Національної Ради [2, с. 157]. І. Нагаєвський та інші автори говорять, що до неї увійшли українські члени австрійського парламенту у Відні, члени палати панів, українські послы галицького та буковинського сеймів та делегати від кожної політичної партії [7, с. 175; 1, с. 314]. М. Лозинський пише, що до членів Ради не запросили «так звану москвофільську партію», а окрім того, не згодившись з текстом Маніфесту Ради, не увійшла до неї українська соціал-демократична партія [9, т. 2, арк. 304-305]. Хоча пізніше, 1 листопада, після усунення австрійської адміністрації та зайняття Львова українськими загонами австрійської армії, засвідчує М. Лозинський, вона взяла участь в діяльності Української Національної Ради.

До складу Української Національної Ради 1 листопада було кооптовано і М. Лозинського як активного громадсько-політичного діяча західноукраїнських земель. Після проголошення 13 листопада 1918 р. Західно-Української Народної Республіки Національна Рада стала її вищим законодавчим органом. Виконавчим органом ЗУНР став Державний секретаріат.

М. М. Лозинський засвідчує свою участь у цих подіях в багатьох матеріалах своєї «справи». В автобіографічній довідці, прикладеній до заяви на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Ягоди, він пише: «Восени 1918 р. я брав участь в утворенні Західно-Української Народної Республіки, був членом Української Національної Ради,

входив до складу уряду (як товариш Державного секретаря іноземних справ)» [9, т. 2, арк. 305].

З державотворчих актів Української Національної Ради треба відзначити: 1) Маніфест 18 жовтня 1918 р. про утворення Західно-Української держави; 2) тимчасовий основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії 13 листопада 1918 р. (артикул 1 основного Закону надавав новоутвореній державі назву: «Західно-Українська Народна Республіка», що об'єднувала всі українські етнічні території, які були в складі Австрії — Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття); 3) ухвалу про злуку ЗУНР з УНР 3 січня 1919 р., прийняту Трудовим Конгресом в УНР 22 січня 1919 р. [3, с. 1089]. М. Лозинський пізніше, в 1928 р., проживаючи уже в УСРР, в роботі «В десятиріччя Галицької революції (Галичина, Антанта і Радянський Союз)» напише, що, «оцінюючи державне об'єднання українських земель, треба мати на увазі, що передвоєнний український національний розвиток Галичини був тісно зв'язаний з передреволюційним українським рухом у Росії. Через те перший етап будови української державності і на українських землях Австро-Угорщини зв'язав себе з тією формою української державності на Великій Україні, що її висунули представники українського національного руху передреволюційної доби в формі Центральної Ради, а потім Директорії УНР» [3, с. 1089].

Активно розпочате державотворення було перервано нападом польських бойовиків на українські збройні частини у Львові. Бої між українськими і польськими формуваннями у місті точилися три тижні. Особливо постраждало єврейське населення через погроми. Чоловіків убивали, жінок, дітей залишали в палаючих хатах, а тих, хто намагався їх врятувати, стріляли вартові, що блокували вулиці. Крамниці грабували, божниці руйнували [7, с. 196].

Одночасно поляки запропонували українській владі мирні переговори. Головою делегації ЗУНР для ведення переговорів з польською стороною було призначено М. Лозинського, який залишив історії спогади очевидця у вигляді власноручних зізнань в слідчій камері спецкорпусу ДПУ УСРР від 12 травня 1933 року. Слідчий секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Соколов, прилучаючи ці записки до слідчої справи як протокол допиту, переслідував, звичайно, зовсім іншу мету, однак записки М. Лозинського від цього не втратили своєї цінності.

М. Лозинський пише, що переговори велись з перервою з 2 по 22 листопада 1918 р. В них взяв участь французький офіцер Вілем, що вів

розвідницьку роботу у Києві. Він виступив, за словами Лозинського, з яскравою промовою на захист польської сторони [9, т. 2, арк. 304]. І. Нагаєвський називає цього француза Віллейм і стверджує, що його запросили з Ясс [7, с. 197]. Розповідаючи про діяльність М. Лозинського, І. Нагаєвський переповідає його лист-протест до Ю. Пілсудського від 15 грудня 1918 р. Безкомпромісність голови української делегації спричинилась до того, що поляки добились його заміни на доктора С. Томашівського [7, с. 196].

В ніч на 22 листопада 1918 р. українські загони разом з урядом залишили Львів. Лозинський через хворобу не міг виїхати і вимушений був переховуватися до приїзду антантівської комісії під головуванням французького генерала Бартелемі.

26 лютого 1919 р. у Львові відбулося спільне засідання української і польської делегацій та Комісії Антанти. Остання запропонувала проект договору, за яким Львів та Дрогобич (приблизно третина території Галичини і нафтові промисли) повинні відійти полякам. Польща та ЗУНР за цим проектом укладали лише воєнне перемир'я. Вирішення політичної долі ЗУНР Антанта залишала за собою, зовсім не беручи до уваги акту возз'єднання Західно-Української Народної Республіки з УНР в єдину соборну державу. Українська делегація вимушена була взяти перерву для консультацій і виїхала в Ходорів, де в ставці українського війська перебували голова Української Національної Ради Є. Петрушевич, голова Державного секретаріату С. Голубович і голова Директорії УНР С. Петлюра. М. Лозинський знову увійшов до складу української делегації.

Комісія Антанти 27 лютого 1919 р. також приїхала в Ходорів. Антантівський проект перемир'я було відхилено. Українська сторона відновила воєнні дії, в результаті її успішного наступу на Городок поляки ладні були евакуюватись з Львова. Втримати позиції їм допомогла Комісія Антанти, яка наполягала на продовженні перемир'я. Тим часом польські війська підвезли підкріплення і амуніцію і протягом 10-18 березня 1919 р. УГА втратила наступальну ініціативу.

10 березня 1919 р. М. Лозинського було призначено товаришем (заступником) державного секретаря іноземних справ ЗУНР. У відсутність В. Панейка, державного секретаря іноземних справ ЗУНР, який відправився на Паризьку мирну конференцію, він фактично вів закордонні справи ЗУНР. На початку квітня, пригадує М. Лозинський, у Ходорів надійшла телеграма Найвищої Ради Мирної конференції за підписом Вільсона про те, що українці з поляками повинні укласти «завіщення зброї» на фактичній лінії фронту і вис-

лати своїх делегатів до Парижа для ведення подальших переговорів про перемир'я за посередництвом Антанти [9, т. 2, арк. 306]. Уряд ЗУНР направив до Парижа для участі в переговорах у складі об'єднаної делегації УНР М. Лозинського і Д. Вітовського (державний секретар військових справ). Вони везли з собою документи про дійсний стан справ. У перших числах травня 1919 р. об'єднана делегація УНР вступила в нелегкий переговорний процес. Перед викладенням перипетій переговорів Михайло Лозинський дав характеристику співвідношення сил в українській делегації. Головою делегації був Г. Сидоренко, делегат від Директорії, його заступником — державний секретар іноземних справ уряду ЗУНР В. Панейко, відповідальним секретарем — П. Дідушок. Делегація не була монолітним колективом. В ній діяло кілька різнонаправлених сил. Принцип її утворення як об'єднаної — від урядів УНР та ЗУНР — не відігравав домінуючої ролі в розбіжностях між членами делегації. Так, за словами М. Лозинського, В. Панейко і професор С. Томашівський (радник) наполягали на тому, щоб мати голос при вирішенні загальноукраїнських проблем, а питання, пов'язані з ЗУНР, розглядати без узгодження з придніпрянцями. Тому новоприбулі делегати від уряду ЗУНР, відомі своїми поглядами на Українську державу як соборну, були зустріті ними вороже [9, т. 2, арк. 309]. До того ж члени об'єднаної української делегації поділялись, незалежно від того, яким урядом вони були направлені, на самостійників і федералістів. Більшість делегації (на чолі цієї групи стояв голова делегації Г. Сидоренко) була за самостійну українську державу. В. Панейко, А. Марголін та О. Шульгин готували ґрунт для офіційних переговорів з російськими білогвардійцями (Маклаков-Савинков) про федеративний зв'язок між Росією та Україною [9, т. 2, арк. 308].

Найвища Рада Мирної конференції ще на початку квітня 1919 р. утворила окрему комісію для ведення переговорів і укладення польсько-українського перемир'я. Очолив комісію англійський генерал Бота. Комісією було вироблено новий проект перемир'я, який відрізнявся від попереднього лише тим, що Дрогобич з нафтою залишався на українському боці від демаркаційної «лінії Боти». Для узгодження позицій комісія скликала наради окремо з українською і окремо з польською делегаціями. 13 травня українці підтримали проект, але на цей раз його відхилила польська делегація. Безуспішною переломити хід переговорів видалась і спроба М. Грушевського, який з'явився в Парижі наприкінці травня 1919р. М. Лозинсь-

кий розповідає, як, оцінивши протиріччя, що роздирали українську делегацію, М. Грушевський вирішив утворити громадський «Комітет незалежної України» з метою впливу на перебіг переговорів і запропонував М. Лозинському, як стійкому прибічнику української соборної держави, увійти до його складу. Головою Комітету став М. Грушевський, заступником голови — М. Лозинський, секретарем — Ф. Савченко. Серед членів Комітету М. Лозинський згадує есера Д. Ісаєвича [9, т. 2, арк. 315]. За словами М. Лозинського, Михайло Грушевський заявив, що не треба зв'язувати справи української державності з Директорією.

8 червня 1919 р. на українсько-польському фронті сталися значні зміни. З метою відібрання нафтових районів Прикарпаття у поляків УГА здійснила так званий Чортківський прорив. Зайнявши Чортків і значну кількість сіл і містечок, УГА погнала поляків у напрямку Львова. Однак обставини на інших фронтах і брак резервів та набоїв не дозволили розвинути успіх наступу. До того ж, делегація С. Петлюри 16 червня уклала у Варшаві угоду про утворення демаркаційної «лінії Дельвіга» (Тернопіль — Острів по річці Серет і до Незвиська на Дністрі). 25 червня 1919 р. Польща отримала від Антанти дозвіл продовжити військові операції до р. Збруч. У липні 1919 р. вона вже повністю окупувала Східну Галичину.

Ця угода дуже зашкодила українській делегації в Парижі. Серед подробиць перебування у Парижі М. Лозинський згадує участь представників делегації УНР в засіданні Найвищої Ради в резиденції президента США В. Вільсона 20 червня 1919 р. у присутності В. Вільсона, Д. Ллойд-Джорджа, Ж. Клемансо. Італію представляв міністр іноземних справ С. Сонніно. Від делегації УНР в цьому засіданні взяли участь Г. Сидоренко, В. Панейко, М. Лозинський і Д. Вітовський [9, т. 2, арк. 310].

Наступного дня, як розповідає М. Лозинський, відбувся прийом української делегації у Ж. Клемансо. Він запропонував спробувати домовитись з росіянами, натякаючи, що Антанта хоче створити федеративну Росію. Про С. Петлюру, за словами М. Лозинського, Ж. Клемансо висловився, що він, власне кажучи, більшовик [9, т. 2, арк. 312].

Революційні події в західноукраїнських землях закінчилися. Таким чином, «справа» М. М. Лозинського та його праці, як втрачені для нас, так і ті, що збереглися, дозволяють зробити висновок про непересічне значення його особи в історичних подіях в західноукраїнських землях перших двох десятиліть ХХ ст. Як публіцист

він гуртував громадскість навколо ідеї самостійності і державності українських земель. Значним є його внесок як активного учасника революції 1918-1919 рр. в Галичині у державотворчий процес в ЗУНР. Нарешті, десятки його праць з проблем національно-визвольного руху і революційних подій в західноукраїнських землях мають спонукати нас оцінити його і як історика тих подій.

Література

1. Верстюк В., Дзюба В., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — Київ, 1995.
2. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. — Київ, 1993.
3. Лозинський М. В десятиріччя Галицької революції (Галичина, Антанта і Радянський Союз) // Червоне право. — 1928. — № 23.
4. Лозинський М. З польсько-радянських відносин // Червоний шлях. — 1929. — № 8-9.
5. Лозинський М. Міжнародна охорона національних меншостей і Ліга Націй // Червоний шлях. — 1929. — № 5-6.
6. Лозинський М. Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки ХІХ і ХХ ст. // Червоний шлях. — 1928. — № 2.
7. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — Київ, 1993.
8. Рибалка І. К. Історія України. Ч. 2. — Харків, 1997.
9. Архів УСБУ по Харківській області, № 013030 (справа М. М. Лозинського), тт. 1-5.

Д. В. Колоней

ИЗ ИСТОРИИ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В КОНЦЕ ХІХ — НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА (Харьковское музыкальное училище)

Заметным явлением в культурной жизни Украины прошлого века стало открытие в ряде городов отделений Императорского Русского музыкального общества (РМО), основанного в 1859 году, и музыкальных классов при них. Так, уже в 1863 году отделение РМО создается в Киеве, в 1871 — в Харькове, в 1884 — в Одессе [1, с. 796]. Успешная деятельность музыкальных классов способствовала реорга-

низации их в музыкальные училища с дальнейшим преобразованием в консерватории: в Киеве и Одессе — в 1913 г., в Харькове — в мае 1917 г.

Харьковское отделение РМО и музыкальные классы возглавил Илья Ильич Слатин (1845-1931), педагог, пианист, просветитель, общественный деятель [2, с. 535]. Созданное с целью «содействовать распространению музыкального образования» и «способствовать развитию всех отраслей музыкального искусства» [3, с. 2], Харьковское отделение РМО успешно справлялось с этими задачами. Своим просветительским духом оно отвечало словам Д. В. Стасова: «Сделать хорошую музыку доступной большим массам публики» [1, с. 795].

И. И. Слатин приглашал на работу специалистов высокой квалификации. В музыкальных классах преподавали А. И. Горовиц, А. Ф. Бенш, Р. В. Реника и др. Городские власти с пониманием относились к учреждению нового музыкального заведения, о чем свидетельствуют выдаваемые Харьковской городской управой субсидии в размере 1000 руб. в год [4, с. 20; 5, с. 16].

Желающих обучаться в музыкальных классах было предостаточно. Дирекция, заботясь о повышении качества преподавания, в 1878-1879 учебном году сделала ряд преобразований. Музыкальные классы были разделены на два отдела: специальный и общий. Специальный отдел назначался для лиц, поступающих в классы с целью углубленного изучения музыки. Общий отдел был предназначен для любителей музыки, желающих получить правильные начала и усовершенствоваться в этом искусстве. Была выработана программа преподавания в обоих отделах. Кроме этих двух отделов в музыкальные классы принимались и вольнослушатели для изучения только одного из специальных предметов [4, с. 5].

О значительных успехах в деле профессионального образования свидетельствуют положительные отзывы Николая Рубинштейна, выступившего с благотворительным концертом в пользу Харьковского филиала РМО в 1874 году [6], одобрение деятельности музыкальных классов Антоном Рубинштейном в 1880 году и его рекомендации «по преобразованию музыкальных классов в специальное музыкальное училище» [5, с. 5]. В течение 1882-1883 учебного года шли подготовительные работы по организации училища [7, с. 6] и в 1883 году училище было открыто [2, с. 335]. С самого своего основания оно пользовалось авторитетом, это позволяло надеяться, что вскоре, по словам И.И. Слатина, «город сделается единственным музыкальным центром всего юга» [8, с. 34]. О работе училища высоко отзывался, прослушав его учащихся, Антон Рубинштейн: «услышанное превзошло все ожидания» [9].

Рассмотрим, как изменялось количество учащихся в течение ряда лет. Если в 1875-1876 уч. году в музыкальных классах занималось 76 учащихся, то в следующем учебном году их было уже 99 [10, с. 5]. В 1883 году число обучающихся по девяти специальностям достигло 140 человек, а в 1886-1887 уч. году оно увеличилось до 222 человека. Наиболее популярным инструментом было фортепиано (сравним: в 1883-1884 уч. году на виолончели занималось 7 человек, на скрипке — 11, пением — 18, на фортепиано — 102 человека). По специальности фортепиано ежегодная прогрессия в рассматриваемых хронологических рамках (1883-1884, 1884-1885, 1885-1886, 1886-1887 уч. годы) выразилась следующим образом: 102-118-126-128. Анализируя количество учеников по классу пения в эти же годы, замечаем возрастание их числа более чем в два раза: 18-24-33-41, почти то же — по классу скрипки: 11-18-19-21. По классу виолончели выявляется не столь стремительный количественный рост: 7-6-8-10 ввиду специфичности самого инструмента. С 1884-1885 уч. года устоялось количество теоретиков (по три человека ежегодно до 1886-1887 уч. года). В 1886-1887 уч. году были уже полностью укомплектованы классы духовых деревянных и медных инструментов, в которых обучалось 14 учеников. Научные классы в 1886-1887 уч. году посещало 60 учащихся — на 47 больше, чем в первый год существования училища [8, с. 35].

Остановимся на некоторых данных отчетов музыкального училища начала XX века.

В 1900-1901 уч. году в I полугодии обучалось 270 чел., во II полугодии — 245 [11, с. 36];

в 1906-1907 уч. году соответственно 330-331 чел. [12, с. 51];

в 1911-1912 уч. году всего обучалось 446 чел. [8, с. 35];

в 1913-1914 уч. году в I полугодии 451 чел., во II полугодии — 445 [13, с. 60];

в 1915-1916 уч. году соответственно 542—512 чел. [14, с. 48]

в 1916-1917 уч. году всего обучалось 600 чел. [8, с. 35].

Рекордное количество учащихся в 1916-1917 уч. году свидетельствовало о престиже учебного заведения, о естественном желании приобщиться к искусству, об определенном уровне развития культуры в городе. Но такое увеличение числа воспитанников в рамках училища осложнялось рядом причин, среди которых следует назвать дефицит учебных аудиторий (первоначально помещение по ул. Екатерининской, 30, было рассчитано на 300 человек) [8, с. 35].

Рассмотрим динамику количественного роста учащихся по специальности фортепиано на протяжении 15 лет (1900-1916). В 1900-1901 уч. году в фортепианном классе обучалось: в I полугодии 182 чел., во II — 165 чел. (Уменьшение числа учащихся к концу года имело, очевидно, объективные причины.) У старших преподавателей в I полугодии обучалось 108 человек, у младших — 74 чел., во II полугодии соответственно 93 и 72 чел.

В 1906-1907 уч. году обучалось 468 человек (в классах старших преподавателей в I полугодии на 29 человек больше, чем в классах младших преподавателей), во II полугодии — на 35 человек больше. Всего по полугодиям 237 и 231 чел.

В 1911-1912 уч. году число пианистов достигло 303 чел.

В 1913-1914 уч. году на фортепиано обучалось в I полугодии 307 чел., во II — 302 чел., причем в этом году в I полугодии у младших преподавателей обучалось на 25 человек больше, чем у старших (166 — 141 чел.), во II полугодии — на 30 человек больше, чем у старших (166 — 136).

В 1915-1916 уч. году в I полугодии обучалось 341 чел. (у младших преподавателей 194 чел; у старших — 147), во II полугодии — 335 чел. (у младших — 191 чел., у старших — 144). Это объясняется тем, что с 1913-1914 уч. года увеличилось число младших преподавателей из числа бывших воспитанников [15, с. 857]. Тенденция к увеличению числа учащихся заметна и на оркестровом отделе. В 1900-1901 уч. году в I полугодии занимались 75 человек, во II — 68. В 1915-1916 уч. году соответственно 138 и 123 чел. В музыкальном училище воспитывались оркестранты всех специальностей: струнные инструменты — скрипка, альт, виолончель, контрабас; деревянные духовые — валторна, труба, тромбон. Столь обширный оркестровый отдел был необходим, так как служил базой для пополнения большого симфонического оркестра.

Среди избравших своей специальностью теорию музыки (заметьте, что история музыки в те годы еще не преподавалась) в 1900-1901 уч. году их было соответственно по полугодиям 4-4 чел., в 1906-1907 уч. году столько же, в 1913-1914 уч. году 6-8 чел., в 1915-1916 уч. году 9-7 чел.

Посещавших только обязательные предметы было немного: в 1906-1907 уч. году 4-4 чел., в 1913-1914 уч. году 3-5 чел., в 1915-1916 уч. году 6-4 чел.

Обязательное фортепиано, которому обучались ученики, осваивающие как специальность другие инструменты, постигали в 1906-

1907 уч. году 25-27 чел., в 1913-1914 уч. году 55-56 чел., в 1915-1916 уч. году 58-53 чел.

Наряду с музыкально-художественными классами созданы были «еще и общеобразовательные с четырехлетним прогимназическим курсом» [15, с. 856]. Известно, что в 1900-1901 уч. году преподавали «16 лиц в художественных классах и 9 в научных» [2, с. 35]. Посещали научные классы в I полугодии 66 человек, во II — 59 (в первом классе — 24-23, во втором — 14-13, третьем — 19-16 и четвертом — 9-7).

Интересные подробные данные представлены в отчетах относительно платы учащихся. Вопрос этот представляется первостепенной важности и ему уделяется достаточно внимания.

Как известно, еще в музыкальных классах в 1880-1881 уч. году была введена система комплектных и некомплектных учащихся. До этого 15% учащихся учились бесплатно. «Дирекция приняла предложение директора музыкальных классов об установлении комплекта учащихся по примеру существующих музыкальных заведений с платой за право учиться 75 руб. в год. Для всех сверхкомплектных плата возвышена до 100 руб., для вольнослушателей — 120 руб. Подобная разность в плате за право учения ведет к уравниванию затраты на каждого ученика в отдельности, простирающейся свыше 100 руб. в год. В комплект зачисляются преимущественно лица, посвящающие себя специально делу изучения музыкального искусства и уже заявившие в течение прежних лет своих занятий в музыкальных классах свои успехи и прилежание. Вторичною целью при установлении комплекта имелось развитие соревнования между учащимися и более серьезного отношения к изучаемому искусству» [16, с. 6-7].

Эта же система сохранилась и в музыкальном училище.

В 1900-1901 уч. году плата составляла для комплектных учащихся (70 чел.) 100 руб. в год, для сверхкомплектных (73 чел.) — 150 руб. Вольнослушатели подразделялись на тех: а) кто совмещает учение в музыкальном училище с другими учебными заведениями и б) кто платит только за обязательные предметы. Первые (42 чел.) платили 100 руб., вторые (32 чел.) — 20 руб. в год [11, с. 36].

В 1915-1916 уч. году комплектные учащиеся платили по 120 (37 чел.) и 110 руб. (50 чел.) в год; вольнослушатели (16 чел.) — по 150 руб.; совмещавшие с другими учебными заведениями (110 чел.) — по 110 руб.; только за обязательные предметы (38 чел. — по 20) [14, с. 48].

Сравнивая плату за обучение, отметим тенденцию к ее повышению в группах комплектных учащихся и вольнослушателей.

Группы со временем количественно изменялись. Комплектная группа увеличилась всего на 15 человек: 70-56-75-85. Это объяснимо: они задумывались как «ограничители» постоянно разрастающейся массы желающих учиться.

Зато очень выросла группа сверхкомплектных учащихся — почти на 100 человек: 73-86-133-172.

Вольнослушатели, не совмещающие с учебой в другом заведении, были немногочисленны: 0-8-18-16.

В то же время чрезвычайно популярным, судя по данным, стало совмещение обучения музыке с учебой в других учебных заведениях: 42-79-102-110[11-14].

Тех, кто хотел заниматься только обязательными предметами, было приблизительно около 35 человек: 32-35-28-36. Таким образом, среди групп учащихся обращает на себя внимание бурный рост числа сверхкомплектных и вольнослушателей-совместителей.

Определенное число учащихся получало образование благодаря вложению средств различных обществ и частных лиц, учреждавших стипендии. Общество попечения о нуждавшихся учащихся в музыкальном училище проявляло о них заботу и содержало на свои средства 14-9-10-8 чел. В 1906-1907 уч. году на стипендии Харьковского Купеческого общества получало образование 5 чел. (плата по 150 руб. в год), в 1913-1914 — 7 чел., в 1915-1916 уч. году — 2 чел. На средства Харьковского отделения Азовско-Донского коммерческого банка в 1913-1914 уч. году учился 1 чел. (плата 100 руб. в год), то же — в 1915-1916 уч. году. Увеличивается количество учащихся-стипендиатов. Часть учеников занималась бесплатно на средства, отпускаемые училищем: 31-38-60-53 чел.; на средства города: 6-6-6-4 чел.; на средства преподавателей: 0-5-4-8 чел. [11, с. 36; 12, с. 51; 13, с. 60; 14, с. 48].

Кто же были эти люди, поступающие в музыкальное училище, чтобы получить образование? Некоторые окончили или учились в университете, технологическом институте, институте благородных девиц, в епархиальном училище, в ремесленных, коммерческих училищах, гимназиях, на педагогических курсах или были подготовлены домашними учителями.

В училище получали музыкальное образование следующие категории молодых людей:

- с законченным высшим образованием: 4-6-14-8 чел.
- с неполным высшим образованием, совмещающие учебу в двух учебных заведениях: 3-10-13-29 чел.

— с законченным училищным и гимназическим образованием: 64-118-187-203 чел.

— с неполным училищным и гимназическим образованием, совмещающие учебу в двух учебных заведениях: 49-95-115-142 чел.

В этих данных заметна тенденция к увеличению числа уже вполне образованных людей, обратившихся к музыке или получающих это музыкальное образование параллельно с другим.

Чрезвычайно интересно проследить, чьи дети учились в музыкальном училище (сословия и вероисповедание).

В 1906-1907 уч. году самой многочисленной была группа детей мещан (118), затем — дворян (84), купцов (52), крестьян (38), чиновников (27), духовных лиц (16), личных и потомственных граждан (15), иностранных подданных (5), казаков (3) [12, с. 53].

В 1913-1914 уч. году — детей мещан 171, дворян 101, купцов 57, крестьян 57, чиновников 34, личных и потомственных граждан 31, духовных 22, иностранных подданных 9, казаков 4 [13, с. 61].

В 1915-1916 уч. году — детей мещан 256, дворян 88, крестьян 62, почетных граждан 59, купцов 54, чиновников 32, духовных 26, иностранных подданных 9, казаков 3 [14, с. 50]. Возглавляют наш список мещане и дворяне, далее следуют группы купцов, крестьян, чиновников. Следует отметить, что постоянно увеличивается численность мещан, а также что к 1916 году третьей по численности становится группа крестьян, оставляя позади почетных граждан и купцов. Это свидетельствует о возрастающей культуре данного сословия.

В отношении вероисповедания самой многочисленной группой были учащиеся-христиане: 214-288-381-357. Некоторое снижение числа христиан в 1915-1916 уч. году происходит за счет увеличения числа иудеев: 72-69-104-227. Имеются сведения о караимах: 2-1-1-5 [11, с. 37; 12, с. 53; 13, с. 61; 14, с. 50].

Проанализируем возраст учащихся в процентном отношении. Можно выделить несколько возрастных групп: 9-16 лет, 16-21 год, 21-27 лет, свыше 27 лет. Учитывая общее число обучающихся

Возраст, лет	1906-1907		1913-1914		1915-1916	
	%	чел.	%	чел.	%	чел.
9-16	26,81	96	22,02	107	24,45	144
16-21	42,74	153	38,68	188	45,16	266
21-27	25,18	93	31,28	152	23,26	137
свыше 27	4,47	16	8,02	39	7,13	12

и количество учащихся, принадлежащих определенной возрастной группе, найдем процентное соотношение.

Можно утверждать, что в разные годы преобладающим был возраст от 16 до 21 года, хотя возрастные категории «до и после» этой группы приблизительно одинаковые. Заметно спадает активность «ученичества» к тридцати годам [12, с. 53; 13, с. 61; 14, с. 50].

Мы рассмотрели состав учащихся Харьковского музыкального училища в 1900-1901, 1906-1907, 1913-1914, 1915-1916 учебных годах. Можно сделать вывод, что наиболее распространенным «типом» ученика мог быть учащийся в возрасте до 21 года, христианин, из мещан, получающий свое образование параллельно с музыкальным, возможно, сверхкомплектно.

Литература

1. Музыкальная энциклопедия в 6 т. — М., 1978. — Т. 4.
2. Митці України. — Київ, 1992. — 846 с.
3. Устав Императорского Русского музыкального общества. — СПб., 1873. — 19 с.
4. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1878-1879. — Харьков, 1879. — 36 с.
5. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1879-1880. — Харьков, 1880. — 34 с.
6. Харьковские губернские ведомости. — 1873-1875.
7. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1882-1883. — Харьков, 1884. — 36 с.
8. Кононова Е. В. Из истории Харьковского института искусств // Харьк. ин-т искусств им. И. П. Котляревского. 1917-1992. — Харьков, 1992. — с. 18-40.
9. Харьковские губернские ведомости. — 1892-1894.
10. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1876-1877. — Харьков, 1877. — 28 с.
11. Отчет Харьковского отделения Императорского русского музыкального общества за 1900-1901. — Харьков. — 80 с.
12. Отчет Харьковского отделения Императорского русского музыкального общества за 1906-1907. — Харьков, 1907. — 111 с.
13. Отчет Харьковского отделения Императорского русского музыкального общества за 1913-1914. — Харьков, 1914. — 135 с.
14. Отчет Харьковского отделения Императорского русского музыкального общества за 1915-1916. — Харьков, 1917. — 131 с.
15. Багалеи Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1912. — Т. 2.
16. Отчет Дирекции Харьковского отделения Русского музыкального общества за 1880-1881. — Харьков, 1881. — 35 с.

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Проблема вивчення історії мистецтва у Харківському університеті охоплює широке коло питань, тісно пов'язаних з розвитком культури на Слобожанщині.

Питання вивчення та викладання історії мистецтва, створення університетського музею, як результат культурної діяльності викладачів та необхідної і обов'язкової бази для вивчення мистецтва, складання і розвиток мистецькознавчого напрямку в науці ще потребують додаткових досліджень.

Деякі аспекти цих питань розглядалися вченими Є. Редіним, М. Сумцовим, О. Білецьким, А. Півненко, С. Побожием, Л. Соколюк та ін.

Організація художньо-мистецької освіти в Харківському університеті турбувала багатьох викладачів з моменту заснування цього навчального закладу. Це добре підтверджують документи, що стосуються підготовки статутів університету, пропозицій щодо утворення кафедр, підготовки і затвердження навчальних курсів і програм, культурної діяльності окремих вчених. Уже в першому Статуті університету зазначалося, що одним із відділів університету повинна була стати місцева академія мистецтв [1, с. 8].

В період заснування університету ще не могло йти мови про введення курсів з історії мистецтва через відсутність навчальної бази та спеціалістів. На першому етапі історії існування Харківського університету в навчальні плани вводяться такі предмети, як малювання, графіка, архітектура, в процесі вивчення яких студенти отримували і знання з історії мистецтв. Але ці знання частіше використовувалися в тій мірі, як це було необхідно для опанування практичною стороною цих видів мистецтва.

Для розвитку художніх ремесел в університет із Петербургу були виписані майстри, які повинні були виконувати різні художні роботи по університету і одночасно навчати студентів [2, с. 1]. Саме викладачі так званих «витончених» мистецтв були одними з перших, хто своєю діяльністю створював умови для розвитку мистецтв і художньої освіти у стінах університету.

Цікаво, що на посаду викладачів малювання запрошували живописців і графіків, які пройшли до цього серйозну художню школу.

Перший учитель живопису, Я. М. Матес, був запрошений В. Н. Каразіним. Він чудово володів технікою малюнка і викладав для студентів малюнок і гравірування [3, с. 4]. Одночасно з ним до університету прибув і гравер А. Ф. Шепфлін, який викладав ландшафтний малюнок [4, с. 153].

З 1815 по 1835 роки в університеті працював викладачем малювання і гравірування Ф. П. Репнін, який отримав художню освіту в Петербурзькій Академії мистецтв [3, с. 6]. А з 1844 по 1859 роки цей предмет викладав також вихованець Академії С. П. Чіріков [4, с. 5].

Другу групу спеціалістів, які впливали на художню освіту, склали викладачі архітектури. В процесі вивчення курсів з архітектури студентів знайомили з деякими питаннями історії культури, а отримані художні знання впливали на розвиток художніх інтересів у студентської молоді. І хоча випускники університету не ставали архітекторами, але, володіючи отриманими знаннями, вони уміло користувалися ними в своїй практичній діяльності. Архітектуру викладали добре підготовлені спеціалісти. Зокрема, це професор архітектури А. А. Тон, викладання якого ні в чому не відрізнялося від методики, яку використовували в Петербурзькій Академії мистецтв [5, с. 5]. У 1852 р. на кафедрі архітектури був призначений Михайло Павлович Львов. Він читав курси з історії архітектури, теорії будівельного мистецтва, вів курс загальної теорії і історії мистецтв [3, с. 27].

Неодноразово під час перегляду навчальних планів ставилися питання про важливість вивчення історії мистецтв більш широкою аудиторією.

У 1834 р. попечитель університету Ю. А. Головкін пропонував відкрити у складі словесного факультету кафедру естетики і історії мистецтв [6, с. 6]. Але ця пропозиція не була затверджена. З пропозицією читати курс історії і теорії мистецтв при історико-філологічному факультеті у 1859 р. виступив професор цього факультету Олександр Петрович Рославський-Петровський.

У 1864 р. за новим Статутом у складі історико-філологічного факультету затверджується кафедра історії і теорії мистецтва. І хоча проблема відкриття кафедри історії і теорії мистецтва з об'єктивних причин вирішувалась протягом багатьох років, деякі викладачі історико-філологічного факультету цікавились питаннями історії мистецтва, готували спеціальні курси, дбали про поповнення і упорядкування музейної колекції.

Кафедра словесності на 1820 р. призначає курс естетики [7, с. 24]. Багато уваги питанням розвитку мистецтва приділяв професор

класичних мов та старожитностей А. Й. Валицький. У 1846 р. він читав і вів практичні заняття в кабінеті красних мистецтв по археології давнього мистецтва [8, с. 10]. Д. І. Каченовський, маючи глибокий особистий інтерес до історії мистецтва, багато уваги приділяв Музею Красних мистецтв, займався дослідженням італійського мистецтва, вивченням та впорядкуванням колекції, багато часу проводив в бесідах із студентами [9, с. XXVI].

Із затвердженням кафедри історії і теорії мистецтв перед історико-філологічним факультетом постала проблема іншого характеру – наявність спеціалістів-мистецтвознавців. Тридцять років не знаходилося кандидата і кафедра залишалась вакантною. Але, незважаючи на це, викладачі інших спеціальностей готували окремі курси з історії мистецтва і читали їх студентам.

Багато уваги вивченню і пропаганді мистецтва приділяв професор Олександр Іванович Кирпичніков. Його спеціальністю була література, але, досліджуючи питання літератури, він вивчав і історію мистецтва [10, с. 3]. У першій половині 80-х років XIX ст. вчений підготував і прочитав декілька курсів з історії мистецтва [11, с. 83].

У 1882-83 академічному році Кирпичніков читав курс лекцій «Література і мистецтво в перші століття християнства» та «Історія італійського мистецтва в епоху Відродження» [3, с. 1]. На наступний 1883-84 навчальний рік Олександр Іванович підготував новий курс «Історія російського мистецтва». На той час проблеми історії вітчизняного мистецтва були малорозроблені. Пам'ятники мистецтва були ще недостатньо вивчені, тому Кирпичніков будує цей курс на основі висвітлення окремих яскравих моментів історії російського і українського мистецтва.

Діяльність О. І. Кирпичнікова вплинула і на розвиток художніх інтересів його учня, одного з кращих представників харківської професури, Миколи Федоровича Сумцова.

Займаючи посаду професора кафедри російської мови і літератури, він цікавився і проблемами розвитку мистецтва та культури. І хоча М. Ф. Сумцову належить не дуже велика кількість праць, присвячених питанням історії мистецтва, проблеми, які він в них підіймав, були дуже важливими, а їх постановка залишається актуальною і сьогодні.

Найзначнішою науковою працею М. Ф. Сумцова з мистецтва стало його фундаментальне дослідження «Леонардо да Вінчі» [12]. Про те, наскільки серйозно Сумцов цікавився творчістю цього славетного представника епохи Відродження, свідчить кількість статей, які вчений написав в процесі підготовки своєї праці.

Проникаючи в коло мистецькознавчих інтересів Сумцова, можна прослідкувати декілька напрямків вивчення ним питань розвитку мистецтва. Це історія мистецтва в епоху Відродження, питання розвитку сучасного вітчизняного мистецтва, розвиток мистецтва на Слобожанщині.

Не останнє значення для вивчення і розповсюдження знань з мистецтва мають його статті, присвячені вченим, котрі приклали чимало зусиль для розвитку мистецтва в університеті. Зокрема, важливі його роботи, що присвячені характеристиці діяльності Є. К. Редіна, Д. І. Каченовського, Є. І. Білецького, його спогади про свого вчителя О. І. Кирпичнікова.

У 1884 р. для випускників університету вводяться державні екзаменаційні комісії. Згідно з програмою цих екзаменів студентам необхідно було мати знання з історії грецького і давньоримського, християнського мистецтва [3, с. 72].

У зв'язку з цим для підготовки студентів-філологів до державних екзаменів читання лекцій з історії мистецтв було доручено професору давньогрецької літератури О. М. Деревицькому [13, с. 213]. У 1888 р. він читає загальний курс з історії мистецтва. З 1891 року від студентів вимагалось мати більш глибокі знання з історії давньосхідного та античного мистецтва. Професор Деревицький підготував і читав наступні курси: «Теорія мистецтва», «Історія християнського мистецтва», «Історія італійського живопису XV-XVI ст.», «Історія стилів» [13, с. 213-214].

В 1893 р. на кафедру історії і теорії мистецтв Харківського університету призначається мистецтвознавець Єгор Кузьмич Редін. З цього часу ми можемо говорити про розвиток мистецькознавчої школи в університеті. Із студентських років Редін глибоко вивчав християнський фресковий і мозаїчний живопис. Першу його наукову працю було присвячено дослідженню художніх пам'яток Києво-Софіївського собору [14]. Його особливо цікавило зародження і розвиток давньохристиянського мистецтва. Найбільше в цьому напрямку він працював над дослідженням візантійської епохи [15, с. 168]. Вчений на основі особистих досліджень численних пам'яток давньохристиянського та вітчизняного мистецтва показав, який вплив воно мало на розвиток мистецтва багатьох країн. Результатом цих досліджень була праця «Мозаїки Равеннських церков» [16].

Редін своєю діяльністю здобув славу досвідченого візантієзнавця і прекрасного знавця історії мистецтв. Він займався вивченням давньоруської мініатюри, помітний внесок зробив у справу вивчення і збереження місцевих старожитностей та творів мистецтва.

Курси, які вів Є. К. Редін з історії мистецтва, охоплювали різноманітні питання. Глибокі за змістом лекції з історії мистецтва можна умовно розділити на дві групи. Першу складали курси лекцій з історії мистецтва давнього Сходу: мистецтво Єгипту, Асирії, Фінікії, Іудеї, Персії, а також Греції і Риму. Друга стосувалась історії християнського мистецтва і в свою чергу поділялась на два періоди: давньохристиянський і візантійський [18, с. 2]. «Історія візантійського мистецтва» був одним із найулюбленіших курсів з тих, що він читав перед студентами. З особливим захопленням в процесі читання цього курсу Редін зупинявся на історії візантійської мозаїки та мініатюри [19, с. 31].

Спадкоємцем Є. К. Редіна на кафедрі історії і теорії мистецтв став Федір Іванович Шміт. За своїм фаховим спрямуванням він був візантієзнавцем. Ці наукові інтереси Шміта давали змогу продовжувати і розвивати в стінах Харківського університету візантиністику.

В 90-х рр. XIX ст. вчений займався вивченням середньовічного болгарського мистецтва. Але головний його науковий інтерес зосередився навколо питань середньовічного візантійського мистецтва. Досліджуючи і оцінюючи конкретні пам'ятники, він розглядав їх у контексті розвитку візантійського мистецтва і його впливу на культуру інших країн. Ф. І. Шміт мав винятковий талант лектора. Його лекції з історії мистецтва користувалися великою популярністю. Вони були присвячені найрізноманітнішим темам історії мистецтва: давнього Близького Сходу, Балканських країн, Візантії, Росії, України [20, с. 259].

Цікаво, що харківська аудиторія вимагала не стільки історії, скільки теорії мистецтва. Тому вчений багато працює над теоретичними проблемами і присвячує їм цілий ряд наукових праць [21].

Таким чином, якщо прослідкувати всю історію вирішення питання викладання історії та теорії мистецтва в Харківському університеті в XIX — на початку XX ст., усвідомлюєш, наскільки складно воно вирішувалось на протязі майже всього періоду. Це в першу чергу було викликано відсутністю довгий час спеціалістів.

Питання вивчення історії мистецтва охоплює набагато більше коло питань, а не лише проблему організації викладання цього предмету. Для повноцінного читання курсу з історії мистецтва та проведення практичних занять необхідна була навчальна база. Її роль у XIX ст. спочатку виконував мюнц-кабінет, а потім утворений на основі цієї колекції Музей красних мистецтв. Повноцінне використання колекції університетського музею в навчальному процесі та просвітницькій діяльності університету поставило проблему наукового дослідження

експонатів музею. Цими дослідженнями займалися викладачі університету, які мали глибокий інтерес до історії мистецтва. Очолювали цю роботу представники історико-філологічного факультету.

Значну роль в розвитку та вивченні мистецтв зіграла і наукова та практична діяльність науково-культурної організації університету — історико-філологічного товариства [22, с. 2]. Отже, питання викладання історії мистецтва в Харківському університеті потребує багатостороннього вивчення і висвітлення.

Література

1. Багалей Д. И. Харьковские университетские торжества за первые годы существования университета. — Харьков, 1894.
2. Редин Е. К. Музей изящных искусств и древностей. — Харьков, 1904.
3. Редин Е. К. Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. — Харьков, 1905.
4. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Харьков, 1894. — Т. 1.
5. Обзорение преподаваемых наук в Императорском Харьковском университете на 1838/39 учебный год. — Харьков, 1838.
6. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). — Харьков, 1908.
7. Редин Е. К. Харьков как центр художественного образования юга России. — Харьков, 1894.
8. Обзорение преподаваемых предметов в Императорском Харьковском университете на 1845/46 учебный год. — Харьков, 1845.
9. Сумцов Н. Ф. Художественные интересы Д. И. Каченовского // Сб. ХИФО. — Харьков, 1905. — Т. 16.
10. Сумцов Н. Ф. Памяти профессора Александра Ивановича Кирпичникова. — Харьков, 1903.
11. Шепелевич Л. Александр Иванович Кирпичников // ЖМНП. — 1903.
12. Сумцов Н. Ф. Леонардо да Винчи. — Харьков, 1905.
13. Редин Е. К. Биографические заметки в юбилейном издании университета «Биографический словарь профессоров и преподавателей Харьковского университета». — Харьков, 1903. — Т. 1.
14. Редин Е. К. Древние памятники искусства Киева. — Харьков, 1899.
15. Белецкий А. Егор Кузьмич Редин как историк византийского искусства // Сб. ХИФО, 1913. — Т. 19.
16. Редин Е. К. Мозаики Равеннских церквей. — Харьков, 1909.
17. Сумцов Н. Ф. Памяти профессора Харьковского университета Егора Кузьмича Редина // Сб. ХИФО. Харьков, 1913. — Т. 19.
18. Сумцов Н. Ф. Человек золотого сердца. — Харьков, 1909.
19. Побожий С. И. Егор Кузьмич Редин // Образотворче мистецтво. — 1988. — № 2.

20. Прокофьев В. Н. Федор Иванович Шмит (1877-1941) и его теория прогрессивного циклического развития искусства // Советское искусствознание. — М., 1981.
21. Шмит Ф. И. Искусство: Основные проблемы теории и истории. — Л., 1925.
Шмит Ф. И. Предмет и границы социологического искусства. — Л., 1928.
22. Редин Е. К. Историко-филологическое общество за 25 лет существования. — Харьков, 1902.

В. В. Сичова

АНАЛІЗ ТАКТИЧНИХ ВІДМІННОСТЕЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ НА ВИБОРАХ ТА В РОБОТІ IV ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ (1912-1914 рр.)

У зв'язку з демократизацією нашого суспільства з особливою гостротою постає питання про необхідність придбання досвіду парламентаризму, запобігання порушень народовладдя. Вивчення досвіду першої парламентської установи в Росії — Державної думи — дозволить врахувати позитивні моменти з метою уникнути помилок у справі створення правової держави.

Одним з найважливіших засобів виховання та просвіти мас Росії на початку XX століття була робота політичних партій у Думі. Результативність агітації та пропаганди на широкі маси, сила опозиції, зокрема революційно-демократичної, залежали від правильно обраної тактики.

Думській тактиці революційно-демократичної опозиції присвячено багато робіт та статей у 40-80-х рр. [20-22; 24; 24, 25]. Однак, взаємодії партій усередині революційно-демократичного табору у 1912-1914 рр. у повному обсязі не привертала уваги, мабуть, з-за звуженого уявлення про революційно-демократичну опозицію. Вивчення питання політики «лівого блоку» не просунулось далі рівня науки середини 60-х рр. До того ж в цій літературі було перебільшено вплив більшовиків на маси, їх авторитет серед різних категорій населення; однозначно позитивно розглядалась роль В. І. Леніна у керівництві соціал-демократичною фракцією, необ'єктивно висвітлювалась роль меншовиків у IV Думі.

В цій статті здійснено спробу інакше глянути на доцільність та наслідки тактики депутатів-більшовиків у IV Державній думі та роль меншовиків як соціал-демократів.

Для написання статті автор використав стенографічні звіти засідань IV Державної думи, надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду, матеріали Російського історичного архіву у Санкт-Петербурзі, спогади членів соціал-демократичної фракції Думи, видатних діячів різних партій, періодичний друк 1912-1914 рр., де мова йде про суперечності в соціал-демократичній фракції, причини та наслідки її розколу.

Для порівняння тактики революційно-демократичної опозиції (більшовиків, меншовиків та трудовиків) та ліберальної опозиції слід звернутися до їх виборчих платформ у період виборів до IV Думи.

Виборчу кампанію більшовики проводили під гаслами, що були висунуті на Празькій конференції (січень 1912 р.). Пояснюючи безнадійність «конституційних реформ», вони вимагали повалення самодержавства та встановлення демократичної республіки: «Партія іде в Думу не для того, щоб грати там у реформи... а для того, щоб з думської трибуни закликати маси до боротьби, готувати армію свідомих борців нової російської революції» [10, т. 21, с. 181]. На виборах вони виступали з революційними гаслами самостійно, бо резолюція Празької конференції зобов'язувала партійні організації не допускати узгоджень з іншими партіями (більш за те, навіть з меншовиками) у робітничій курії. У другій міській та селянській куріях такі узгодження були можливі при перебалотировках з дрібнобуржуазними партіями та трудовиками проти лібералів та чорносотенців. В губерніях, де було забезпечено обрання партійного кандидата, виборці зобов'язані були під страхом бойкоту та партійного суду за зраду знімати свої кандидатури на його користь (Москва, Кострома, Володимир, Харків, Катеринослав) [8, т. 1, с. 274; 10, т. 17, с. 346 17, № 24, с. 27].

Меншовики, виконуючи рішення Віденської конференції (серпень 1912 р.), робили головний натиск у своїй пропаганді на єдність дій соціал-демократів у виборчій кампанії. Вони бажали перевести революційну енергію мас у русло легальної боротьби за реформи, але розуміли, що за російських обставин неможливо обійтися тільки легальною ареною [18, 1912, 29 листоп.]. Були випадки, коли меншовики-інтелігенти підтримували кадетів для одержання більшості в новій Думі, не погоджуючись з висуненням у депутати Державної думи кандидатури робітника (Одеса) [17, № 24; 25, с. 48, 49].

Трудовики також звернулись до кадетів з пропозицією спілкування, хоча офіційно висловились за узгодження дій в першу чергу з соціал-демократами [17, № 23, с. 11].

Меншовиків та трудовиків об'єднувало визнання особливої ролі парламентаризму. Більшовики підпорядковували класовій боротьбі пролетаріату парламентську роботу, вважали позадумську діяльність визначальною, в революції боролися більш за все, із слів В. І. Леніна, проти «парламентського кретинізму» [10, т. 15, с. 361, т. 47, с. 115 24, с. 75]. Більшовики протиставляли себе не тільки трудовикам, але й меншовикам, ведучи боротьбу на передвиборчих зборах виключно проти останніх. Так, кандидатура М. К. Муранова, «непримиреного ворога ліквідаторів», була визначена на нелегальних зборах виборців, хоча по Харківській губернії були і більш гідні представники [10, т. 23, с. 8 22, с. 42]. За О. Бадаєва, що балотувався до Думи, голосувала поміщицько-буржуазна більшість губернського з'їзду у зв'язку з відомостями про заборону йому партійною організацією висуватися до Державної думи, а також, із слів губернатора, як за лише одного без минулого, та, як видно, мало розвинутого і мало подаючого надії на ораторські виступи в Думі, отже і менш небезпечного» [14, ф. 1327, оп. 2, спр. 225, арк. 39; спр. 252, арк. 221, 223, 233, 235, 244].

Отже, тактика більшовиків у передвиборчій кампанії аж ніяк не сприяла виборам найбільш гідних кандидатів. Більше того, така тактика заважала затвердженню кандидатів від більшовиків та тих, що їх підтримували. Так, двоє (А. Ф. Бур'янов, В. І. Хаустов) з трьох меншовиків-робітників, які заявили про підтримку більшовицької виборчої платформи, пройшли за списками «у доповнення установленого розкладом кількості членів Думи» [14, ф. 1278, оп. 8, спр. 77, арк. 6, 12, 13, спр. 86, арк. 6, 8]. А один (І. М. Туляков) в члени Думи попав зовсім випадково, «завдяки кадетам» [14, ф. 1327, оп. 1, спр. 33а, арк. 218].

М. Р. Шагов був обраний з п'яти претендентів як найбільш поміркований, який виступав за законне та мирне відстоювання робітничих інтересів [10, т. 3, с. 485; 14, ф. 1327, оп. 1, спр. 36а, арк. 174]. Більшість виборців підтримувала Г. І. Петровського та Ф. М. Самойлова, на думку відповідно Катеринославського та Володимирського губернаторів, з-за близькості їх за переконаннями до соціалістів-революціонерів [11, т. 3, с. 485 16, 1913, 14 листоп.; 8, с. 77; 18, 1912, 23, 28 листоп.; 14, ф. 1327, оп. 2, спр. 200, арк. 102 оп. 1, спр. 33а, арк. 59, 184]. Лише Р. Маліновський був в змозі дозволи-

ти собі відкриті виступи з неурізними гаслами (демократичної республіки, конфіскації поміщицької землі), публічні заяви про свою приналежність до соціал-демократичної партії та хвастощі покараннями, які він зазнав за свої переконання. Цю визивну поведінку можна з'ясувати підтримкою кандидатури Маліновського московською охранкою, яка допомогла йому продовжити необхідний для виборів шестимісячний безперервний стаж роботи, затаїла його судимості [14, ф. 1327, оп. 2, спр. 252, арк. 54, 60; 11, т. 3, с. 280-284].

Тактика меншовиків принесла їм перемогу на Кавказі (3 чол.), де, як і в інших національних окраїнах, вибори відбувались складніше, ніж в центральних районах країни [14, ф. 1327, оп. 1, спр. 336, арк. 260, 261, 275].

Проте, більшовики затверджували, що саме їх підтримувала основна маса робітників під час виборів. На доказ приводились підсумки виборів, зокрема, по робітничій курії, у ленінській інтерпретації (цим грішив правдистський друк, а потім і радянська література). В. І. Ленін показав, ніби шість більшовиків були обрані з 1 млн. 144 тис. робітників 1 млн. 8 тис. виборців (що складало 88,2% робітників), а сімка меншовиків — тільки 136 тис. виборців (11,8% робітників). Так, в першому випадку Ленін враховував не виборців, а кількість робітників цих промислових губерній, а в другому — не враховував виборців деяких губерній по робітничій курії, не кажучи вже про міську та селянську курії [10, т. 24, с. 97 т. 22, с. 341-342; 16, 1913, 18 жовт., 9 листоп.; 20, с. 184].

Слід відзначити, що в робітничій курії мали право участі у виборах 750 тис. чол., які обирали 150 виборців (за законом від 3.06.1907 р.). Але не всі виборці в губерніях, де були обрані депутатами більшовики, були більшовиками. А обрання по робітничій курії всіх 6 депутатів-більшовиків та 4 (з Є. Ягелло) депутатів-меншовиків не дає підстав говорити про значну перевагу представництва перших та безпідставність дій других, ніби перебуваючих у меншості. Тим більше, що серед меншовиків 3 (М. Чхеїдзе, М. Скобелєв, І. Маньков) були обрані по 2-й міській курії [14, ф. 1327, оп. 1, спр. 336]. А тут соціал-демократи отримали перемогу у 32 із 53 міст, де вони висували свої кандидатури, в тому числі із 24 виборців українських губерній 21 (87%) приєднувалися до них чи співчували їм [22, арк. 44, 45; 25, с. 49].

На думку автора, меншовики користувались, мабуть, більшою популярністю, ніж більшовики, особливо серед кваліфікованих робітників, мешканців міст, навіть селян (А. Чхенкелі — від сільських сходів).

Тактика більшовиків, які протиставляли себе меншовикам, приводила не до кращих результатів у ході виборів, а тим більше не сприяла зміцненню революційно-демократичної опозиції. Однак для ЦК РСДРП більшовиків головним було проведення до Думи не стільки яскравої індивідуальності, скільки представника партії: «Виборець голосує не за особу, а саме за партію, за її програму» [16, 1913, 31 жовт.].

На противагу установленій в радянській історіографії думці про розкольну тактику меншовиків [22, с. 49, 54, 131; 24], можна стверджувати, що справжня причина розколу соціал-демократичної фракції IV Державної думи була в непримиренності більшовиків не тільки до супротивника, але й навіть до прихильника, в їх прагненні діяти окремо, а якщо в єдності, то тільки під більшовицькими гаслами, а також у ленінському стилі керівництва. Називаючи більшовиків непримиренними, член ЦК партії кадетів О. О. Корнілов відзначав, що вся їх ідеологія, яка побудована на ґрунті загостреної та свідомо загострюваної ними міжкласової ворожнечі, ускладнювала всякі узгодження не тільки з буржуазними партіями та групами, але й з прихильниками [19, с. 21].

Продовжуючи дотримуватися сектантської, а не лівоблокістської тактики, неповноважний ленінський ЦК (бо Празька конференція не була всеросійською) прагнув створити окрему від соціал-демократичної фракцію Думи та підпорядкувати її партії. Ленін проголошував, що «фракція — не генеральний штаб, а, швидше, загін сурмачів в одному випадку та розвідників — в іншому» [10, т. 17, с. 298; т. 15, с. 323; т. 19, с. 25]. До того ж, ленінський максималізм та сектантство пояснювались аж ніяк не «інтелектуальною вузькістю», не породженням гуртківщини, як спочатку вважав І. Церетелі [13, кн. 1, с. 11]. Суть більшовизму Ю. Мартов бачив у «лише одному непідробленому інтересі до революції», та до такої («справжньої»), де влада буде захоплена більшовиками» [13, кн. 1, с. 242].

Звідси відсутність у більшовиків політичної гнучкості, проведення ними тактики лівішої за лівоблокістську (за словами М. Чхеїдзе, «лівіше за здоровий глузд» [11, т. 3, с. 495]) в період існування єдиної соціал-демократичної фракції (листоп. 1912 — жовт. 1913) та після розколу до арешту більшовицької фракції (жовт. 1913 — листоп. 1914). Початком її можна вважати звинувачення більшовиками у «безприкладній нахабності» ліквідаторів, які у листопаді 1912 р. прийняли до фракції депутата Є. Ягелло з правом дорадчого голосу і вирішального з питань думської роботи [20, с. 185]. Ягелло

був обраний від блоку між ППС-лівийцями, Бундом та єврейською буржуазією та належав до соціал-демократичної партії Польщі та Литви [14, ф. 1327, оп. 1, спр. 336, арк. 180, 188, 190]. Меншовики вважали його соціал-демократом «чистісенського виду», бо дві партії з блоку, що його висунув, мали марксистську програму та входили до робітничого інтернаціоналу. Однак більшовики зарахували Є. Ягелло до сил, що виступали на виборах проти соціал-демократії [10, т. 48, с. 118] та обурювалися з приводу «зібрання різношерстних елементів у соціал-демократії» [16, 1913, 26 жовт.]. За це варшавський орган єврейської буржуазії «Еженедельное обозрение» характеризував більшовиків «радикалами, вмючими дрібні миттєві відмінності в тактиці роздути до розмірів принципових розбіжностей», «нездатних на творчу роботу та які у своєму осліпленні не рахуються ні з чим» [16, 1913, 30 жовт.].

Більшовицькі звинувачення меншовиків у насильному внесенні у грудні 1912 р. в декларацію соціал-демократичної фракції пункту про культурно-національну автономію на протигагу програмному про право на самовизначення також виявились безпідставними. Декларацію соціал-демократичної фракції з думської трибуни проголосив Р. Маліновський — депутат-більшовик [4, сесія 1, 1913; 1, с. 71, 74; 11, т. 3, с. 488].

Розбіжності у ставленні до неурізаних гасел, мабуть, найбільш повно розкрили суть «непримиренних» та в невеликій мірі залежали від відмінностей у психології, зумовлених соціальним станом, освітнім рівнем та ін. Не перебільшуючи цих факторів, не можна не відзначити, що всі депутати-більшовики були робітниками. Серед меншовиків, крім чотирьох (з Є. Ягелло) робітників, були бухгалтер (І. Маньков), купець II гільдії (М. Скобелев), журналіст-літератор (М. Чхеїдзе), письменник-публіцист (А. Чхенкелі) [5, стб. 71-265; 14, ф. 1278, оп. 8]. Троє з меншовиків мали середню освіту (М. Скобелев, М. Чхеїдзе, А. Чхенкелі) [14, ф. 1327, оп. 1, спр. 336, арк. 260, 261, 275]. Серед більшовиків не було жодної людини, яка б мала середню освіту [5, стб. 71-265]. Прагнення виступати з неурізаними гаслами пояснювалось постійним керівництвом з боку В. І. Леніна, для якого класові цінності були пріоритетними.

Більш складна та вдумлива, за словами кадетів, позиція депутатів-інтелігентів пояснювалась обережністю та далекоглядністю меншовиків [16, 1913, 22, 29 жовт.]. М. С. Чхеїдзе підкреслював, що меншовики завжди мали на увазі так звані «неурізані гасла», але висунен-

ня їх вважали небезпечними, бо це могло бути багатим на неприємності для всієї фракції [11, т. 3, с. 487]. З приводу проголошеної у Думі 11.03.1914 р. промови М. Чхеїдзе про необхідність республіканського ладу, було навіть збуджено проти нього уголовну справу [14, ф. 1278, оп. 9, спр. 876, арк. 9].

Кадети (П. Мілюков) та трудовики (О. Керенський) теж виступали з не менш, а іноді й більш гострою критикою на адресу уряду, але в межах парламентських методів боротьби.

Більшовики часто, на думку Ф. Дана, «штовхали Думу виключно на шлях ефектних, але врешті-решт політично дуже дешевих демонстрацій» [6, с. 29], а не на шлях революційного парламентаризму.

Сектантська тактика більшовиків мала місце і щодо роботи у думських комісіях, хоча радянська література [20-22, 24], заснована на однобічних «правдистських» джерелах, стверджує, що меншовики «не пускали» більшовиків до них. Непідготовлені до законодавчої діяльності, більшовики голосно заявляли, що ідуть у Думу не для так званого «органічного законодавства» на підставі закону 3 червня, а для просвіти та агітації мас. Але вони вимагали для себе місця у комісіях та ремствували на те, що з 26 комісій вони працювали у 7, в той час як меншовики — в 13 [16, 1913, 12 лист.; 1, с. 182]. Більшовики звинувачували меншовиків у розкольних діях. У № 15 «За правду» (1913 р.) більшовики писали, що участь у комісіях важлива для тих, хто посланий до Думи для висвітлення перед народом справжнього стану справ у країні. Однак М. Муранов на протязі 2-ї сесії не відвідав жодного з 20 засідань комісії із справ православної церкви. Він не був присутній навіть в комісії з робітничого питання при обговоренні запиту про робітничі лікарняні каси («Северная рабочая газета», 1914, 31 січ.). Рідко відвідував засідання комісії про народне здоров'я М. Шагов, комісії про запити — О. Бадаєв [14, 1278, оп. 5, спр. 482, 433, 595]. Навіть у такій важливій комісії, як бюджетна, у своєму роді «маленькій думі», «недопущення» до якої більшовики вважали однією з причин розколу соціал-демократичної фракції, Р. Маліновський відвідав 6 з 56 засідань на протязі 1-ї сесії [14, ф. 1278, оп. 5, арк. 324]. Після його відмови на користь Г. Петровського останній був замінений меншовиками на М. Скобелева, який спеціально займався бюджетними опитами. Тоді більшовики знову звинуватили меншовиків у розкольних діях [16, 1913, 20, 22 жовт.; 12, с. 10]. В той же час члени меншовистської сімки нерегулярно, але набагато активніше

за більшовиків працювали у комісіях: А. Чхенкелі — у 6, М. Скобелев — у 5, І. Маньков — у 4, М. Чхеїдзе — у 3 [22, с. 56]. Найбільш систематично працювали у комісіях трудовики (О. Керенський, В. Вершинін, В. Дзюбинський).

Таким чином, робота в Державній думі полягала не тільки у проголошенні палких промов з трибуни, а в незримій масам законодавчій діяльності в комісіях, на що більшовики звертали мало уваги. Що стосується виступів, то тут велись суперечки, за словами М. Чхеїдзе, «не стільки із бажання виступити (цього важко домогтися було і в III Думі, де більш було підготовленої інтелігенції), скільки із прагнення доказати перевагу однієї групи над іншою» [11, с. 490]. Безпідставність цих суперечок очевидна, якщо врахувати, що тексти виступів з усіх найважливіших питань депутатам-більшовикам писали В. Ленін, М. Бухарін, ряд членів закордонного бюро ЦК. Це не приховували ні О. Бадаєв, ні М. Бухарін, ні інші [10, т. 25, с. 64-72; т. 23, с. 125-132, 260-277; 3, т. 2, с. 340; 2, с. 211; 19, с. 120-121]. Та й робітничі депутати були недосвідченими ораторами (за винятком Р. Маліновського), яких часто головуючий Думи позбавляв слова за читання з паперу. Їх легко можна було збити з теми. Іноді більшовики пропонували замінити оратора із них на більш компетентного (із меншовиків) з деяких питань, про що забували, звинувачуючи після цього сімку в заболотуванні виступів більшовиків. Так, у випадку з ленським запитом Г. Петровський запропонував замінити Р. Маліновського І. Туляковим (16, 27 жовт. 1913 р.).

Отже, проводячи тактику «лівіше за здоровий глузд», більшовики ускладнювали роботу фракції непотрібними суперечками, затягуючи засідання фракції часом до сьомої години ранку, відсуваючи на другий план суть питань, нерідко вони подавали до думських комісій однотипні запити, за першість внесення яких вели непотрібні змагання [14, ф. 1278, оп. 5, спр. 959, арк. 1, 5; 11, т. 3, с. 490]. Цим вони дискредитували депутатів перед громадською думкою та IV Державною думою.

І все ж, за словами Г. Петровського, в думській діяльності політичних розходжень між більшовиками та меншовиками не було [15, 1914, 18 трав., 29 черв.]. Так, вони часто однаково голосували «проти» бюджету, кредитів уряду, вносили однотипні запити, були солідарні в учиненні обструкції члену уряду. М. Шагов відзначав, що депутати усіма засобами намагались налагодити роботу з сімкою, вважаючи це за необхідне, в той час як закордонні представники, мотивуючи перерахованими вище «звинуваченнями», визнали неба-

жовий текст, який мали на увазі так звані «звинувачення», але висунені

жаним та неможливим збереження єдності фракції [10, т. 48, с. 143, 145; 22, с. 50, 80; 23, с. 54].

Хитання з боку депутатів-більшовиків, які вважали можливим збереження єдності, змусили В. І. Леніна відкласти питання про створення окремої фракції навіть на Краківській нараді, яка відзначила помилки робітничих депутатів [10, т. 1, с. 297-298]. Проте, в результаті ленінського тиску [1, с. 104; 20, с. 194; 22, с. 12], чотири депутати-більшовики (Г. Петровський, М. Шагов, О. Бадаєв, Ф. Самойлов) відмовились у лютому 1913 р. від співробітництва в меншовицькому «Луче» [18, 1913, 22 лют.]. Не пройшли безслідно і дві зустрічі депутатів з Леніним до відкриття та після Поронінської наради [20, с. 193; 22, с. 129]. Не випадково меншовики, отримавши на початку другої сесії «ультимативну заяву» шістки про рівноправність двох частин фракції, вказували, що більшовики у жовтні 1913 р. без будь-якої причини змінили свою думку про тактику соціал-демократії [16, 1913, 17 жовт.]. Не дивно, що текст заяви був написаний В. І. Леніним [19, т. 24, с. 83]. Категорична відмова меншовиків від імені соціал-демократичної фракції (24 жовтня 1913 р.) працювати на федеративних засадах в силу рівноправ'я кожного з депутатів, а не частин фракції, стала приводом для «вимушеного» створення РСД Робітничої фракції 29 жовтня 1913 р. [16, 1913, 24, 26, 29 жовт.; 12, с. 6-9]. І 19.11.1913 р. на засіданні ЦК за ініціативою В. Леніна було прийнято резолюцію про конституювання шістки більшовиків в окрему фракцію [22, с. 132-134, 135]. Меншовики вважали шістку депутатів «іграшкою в руках безпринципних авантюристів, політичних перевертнів» [16, 1913, 22 жовт.], людьми, хоч і милими, не зараженими отрутою фракційності, але, на жаль, слабкими та такими, що піддаються впливу» [16, 1913, 19 лист.].

Навіть після виходу з сімки у січні 1914 р. А. Бур'янова для урівняння чисельності обох соціал-демократичних фракцій об'єднання їх було неможливе. На думку Г. Плеханова, це ставало через «фракційних політиканів, невинуватих сектантів, які розуміли об'єднання не на підставі визнання програми та статуту, а як одностудство, і наполягали на виключенні з фракції осіб, що проявляли «опортуністичні тенденції», використовували дисципліну як знаряддя досягнення фракційних цілей» [15, 1914, 18 трав., 21 черв.; 22, с. 147; 15, с. 53]. Не дивлячись на негативний результат — розкол соціал-демократичної фракції, — більшовики продовжували проводити ту ж тактику.

Тактика «лівіше за здоровий глузд» найбільш яскраво проявилась у голосуванні більшовиків «проти пропозиції кадетів про введення 7-годинного робітничого дня по відомству пошти та телеграфу, ніби з метою додержання програмного пункту про 8-годинний робочий день [11, т. 3, с. 495]. Логічним її завершенням був арешт депутатів-більшовиків у листопаді 1914 р. та заслання їх до Туруханського краю за висунення гасла поразки свого уряду в імперіалістичній війні (який І. Церетелі називав «націоналізмом навиворіт») та соціалістичної революції [13, кн. 1, с. 6]. «Величезна більшість робітників» втратила своє представництво у Думі через небажання більшовиків якщо не «урізати» гасла, то хоча б діяти більш обережно.

Таким чином, під тиском В. Леніна, який покладався не на партію «парламентської роботи, а на партію «революційних дій», стався розкол у соціал-демократичній фракції IV Думи, що ускладнив можливість спільних дій не тільки з меншовиками, але й з трудовиками (як більш поміркованими). Це послаблювало єдиний фронт революційно-демократичної опозиції. Більш того, міжфракційні розлади заступали у російському парламенті політичну перспективу [11, т. 6, с. 291; т. 7, с. 147].

З одного боку, намагаючись діяти самостійно, виступаючи з трибуни IV Державної думи (71 виступ за дві сесії), подавши 41 запит до уряду, більшовицька фракція сприяла розхитуванню засад самодержавства. Але, з другого боку, тактика «лівіше за здоровий глузд» була тактикою втрачених можливостей виробки узгоджень за суттєвими питаннями з представниками опозиційних режиму партій у Думі (наприклад, з прогресивним блоком, який меншовики та трудовики таємно підтримували); руйнуючою єдиний фронт революційно-демократичної опозиції. В умовах війни, економічного спаду, політичної кризи, назріваючої національної катастрофи необхідно було використовувати засоби парламентської боротьби, революційного парламентаризму, які привели б до «централізації революції» та відкриття шляху до широкої демократизації. Однак більшовики і після перемоги Лютневої революції використовували свою тактику щодо соціалістичних партій Тимчасового уряду для узурпації влади, виявляючи нестерпність до інакшого мислення, ігноруючи інтереси широкої демократії.

Література

1. Бадаев А. Большевики в Государственной думе: Воспоминания. — М., 1954.
2. Бухарин Н. Письма // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 4.
3. Воспоминания о Ленине: В 5 т. — М., 1969. — Т. 2.

4. Государственная дума. Созыв 4. Сессии 1, 2. Стенограф. отчеты. — СПб., 1912-1914.
5. Государственная дума. Созыв 4. Указатель к стенограф. отчетам. Сессия 2. — СПб., 1914.
6. Дан Ф. Социал-демократия и Государственная дума. — СПб.
7. Из переписки ЦК РСДРП с местными большевистскими организациями (1912-1914) // Вопросы истории КПСС. — 1966. — № 11.
8. КПСС в резолюциях, решениях съездов и пленумов ЦК. — 1982. — Т. 1.
9. Корнилов А. А. Парламентский блок. — М., 1915.
10. Ленин В. И. Полн. собр. соч. — 5-е изд.
11. Падение царского режима: Стенограф. отчет допросов Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства. — Л., 1925.
12. Письмо депутатов Российской социал-демократической рабочей фракции. — СПб., 1913.
13. Церетели И. Воспоминания о Февральской революции. — Париж, 1963.
14. РГИА, ф. 1278, 1327.
15. Единство. — СПб., 1914.
16. Правда. За правду. — СПб., 1913.
17. Звезда, 1912. — М., 1933. — Вып. 6, 7.
18. Луч. — СПб., 1912.
19. Глазунов М. М., Митрофанов Б. Перед особым присутствием. — М., 1980.
20. Зайчиков Г. И. Думская тактика большевиков (1905-1917). — М., 1975.
21. Калинычев Ф. И. Из деятельности рабочих депутатов Государственной думы // Вопросы истории КПСС. — 1960. — № 4
22. Кочетов Ю. И. Деятельность большевистской фракции IV Государственной думы (1912-1914) // Учен. зап. Перм. гос. пед. ин-та. Каф. ист. КПСС. — Пермь, 1972. — Т. 89.
23. Липкин А. Накануне процесса большевистской фракции IV Государственной думы: К истории провокации в России // Каторга и ссылка. — М., 1927. — № 1 (30).
24. Цехновичер Л. Я. К истории левоблокистской тактики большевиков // Учен. зап. Курского пед. ин-та. — Курск, 1970. — Т. 58.
25. Черменский Е. К. К истории думской тактики партии большевиков (1905-1914) // Вопросы истории КПСС. — 1981. — № 10.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОКУРЖНИХ СТРАХОВИХ ТОВАРИСТВ НА УКРАЇНІ (1912-1916 рр.)

Законами від 23 червня 1912 р. в Російській імперії вводилось державне соціальне страхування робітників у випадках їх каліцтва або хвороби. Внаслідок цих законодавчих актів вносилися певні зміни в економічне та правове становище значної частини промислових робітників. Кількість останніх, що підпадали під дію страхових законів, лише по українських губерніях становила 540 тисяч чоловік [11, ф. 23, оп. 29, спр. 87, арк. 192]. До прийняття законів 1912 р. травмований на виробництві робітник також мав право на одержання грошової компенсації за рахунок промисловця. Згідно з попередніми законами кожен окремий фабрикант повинен був сам розраховуватись з робітниками чи страхувати їх в приватних страхових або взаємних страхових товариствах. Однак у випадках банкрутства або фінансової неспроможності промисловця грошова допомога потерпілому звичайно ж не надавалась.

З метою запобігання таким ситуаціям у відповідності до законів від 23 червня 1912 року повинні були створюватися так звані окружні страхові товариства з числа власників промислових закладів, що сплачували туди відповідні внески. Тепер вже кошти потерпілим починали надходити з фінансово надійних страхових товариств. Щоправда, у перші 13 тижнів з моменту одержання травми робітник отримував гроші за рахунок лікарняної каси, після зазначеного терміну аж до його повного одужання чи смерті допомогу надавали окружні страхові товариства.

Незважаючи на очевидне значення, проблема появи та функціонування окружних страхових товариств на Україні фактично випала з поля зору науковців.

Існують лише дві невеличкі статті загальноросійського характеру, автори яких так чи інакше торкалися питань, пов'язаних з місцевими товариствами. Перша з них, Б. Г. Данського, з'явилась у 1925 році та була присвячена діям уряду й промисловців при створенні страхових товариств [1]. Друга, написана Л. М. Івановим, опублікована зовсім недавно. У роботі йде мова про втілення страхових законів у життя по всій імперії, у тому числі побіжно згадується діяльність Київського та Одеського страхових товариств [3].

Таким чином, природно постає потреба більш детально зупинитися на питаннях, пов'язаних з існуванням таких товариств на Україні.

Початком створення цих страхових установ промисловців можна вважати з'їзд представників товариств взаємного страхування, який зібрався у травні 1912 року, тобто напередодні остаточного прийняття урядом страхових законів. На цьому з'їзді представники уряду оголосили схему організаційних робіт по введенню страхування від нещасних випадків.

Вся територія держави, на яку поширювалась дія страхових законів, поділялась на страхові округи, у кожній з яких повинні були діяти страхові товариства. На території України створювались такі товариства — Київське (губернії Київська, Волинська, Чернігівська та Полтавська), Одеське (Херсонська, Подільська, Таврійська та Бесарабська губернії) та Харківське (до нього входили окрім 4 російських губерній також Катеринославська та Харківська). У кожній страховій окрузі планувалось організувати спеціальні комітети з числа місцевих промисловців для укладання статутів окружних страхових товариств. Для координації роботи цих комітетів було створено центральний комітет по введенню страхування [1, арк. 80-83, 93; 10, арк. 38-40].

Робота місцевих комітетів в округах розпочалася влітку 1912 р., одразу після прийняття страхових законів. Оскільки з самого початку створювати страхові товариства передбачалось не за галузевим, а за територіальним принципом, найбільш консолідовані групи промисловців на Україні виступили за створення власних страхових товариств.

Зокрема, у Києві місцевий комітет, що діяв при правлінні Всеросійського товариства цукрозаводчиків, звернувся до уряду з вимогою об'єднати власників цукрових заводів країни в одне страхове товариство, або, принаймні, дозволити їм приєднуватися до Київського окружного страхового товариства [9, 1913, № 1, арк. 33-34]. У свою чергу у Харкові гірничопромисловці висунули проєкт створення окремого Південно-Російського гірничого товариства [1, арк. 87-88]. Однак уряд відхиляв подібні проєкти, побоюючись перетворення подібних галузевих страхових товариств в сильні представницькі організації промисловців.

Єдиною поступкою, на яку він пішов, це дозвіл для окремих цукрових та гірничих підприємств приєднатися відповідно до Київського і Харківського товариств [4, 1914, № 5, арк. 66; 4, 1914, № 6, арк. 105]. Найбільш тривалі та запеклі суперечки в місцевих комітетах при обговоренні майбутніх статутів точилися з приводу

визначення розмірів внесків від підприємств до каси товариств. Питання дійсно поставало складним, оскільки рівень професійного ризику виявлявся неоднаковим серед робітників окремих підприємств, не кажучи вже про різні галузі. Навіть через півроку обговорень у місцевих комітетах внески так остаточно і не вдалося встановити. За згодою уряду їх приймали як тимчасові, з подальшою зміною через рік.

Техніка визначення розміру внесків була такою: встановлювалось 14 груп по типу виробництва, наприклад, обробка вовни, металів, дерева, бавовника тощо. У кожній групі існував поділ на різні професії за ступенем небезпечності. У залежності від нього проводились відрахування внесків до товариства з кожної тисячі карбованців заробітної плати. У межах однієї групи відрахування могли коливатися від 2 до 40 крб. [4, 1914, № 6; арк. 14-39].

Одеське та Київське товариства розпочали свою діяльність з початку 1914 р. [11, ф. 23, оп. 29, спр. 87, арк. 192]. Що стосується Харківського, то, незважаючи на те, що його статут затвердили у квітні 1914 р., правління товариства домоглося від уряду відстрочки і почало роботу лише з 1 липня 1915 р. [6; 11, ф. 23, оп. 16, спр. 375, арк. 37].

У відкритті лікарняних кас та створенні страхових товариств не було синхронності. У таких випадках зберігали свою чинність старі закони та все забезпечення покалічених робітників лежало на індивідуальній відповідальності підприємця. Часто відбувалось навпаки, коли на підприємствах ще не існувало лікарняних кас, а страхові товариства існували. У такому разі надання допомоги травмованим робітникам на протязі 13 тижнів брали на себе товариства [3, 1995, № 5, арк. 76-77].

На прикладі Харківського товариства, що видало детальний звіт за 1915-1916 рр., можна визначити внутрішню структуру цих установ.

Вищим органом керівництва в товаристві вважалися загальні збори уповноважених, які обиралися на виборчих зборах власників підприємств на 3-річний термін. На зборах уповноважених обирався спостережний комітет, ревізійна комісія та правління. Останнє відало всіма поточними справами [6, арк. 3-11].

При правлінні діяв спеціальний адміністративний апарат, що складався з секретаріату; відділів з нещасних випадків, що займалися з'ясуванням обставин кожного випадку каліцтва чи смерті; так званих ліквідаційних відділів, до компетенції яких входило ведення справ, по яких сплачувалось відшкодування; та інших відділів — статистичного, медичного, юридичного, технологічного і бухгалтерії [6, арк. 16-18].

Вся територія товариства поділялась на райони, число застрахованих робітників у кожному з них коливалося в межах 15-25 тисяч чоловік. В цих районах діяли призначені правлінням спеціальні уповноважені агенти, в обов'язки яких входило представляти інтереси страхового товариства на місцях, вести облік нещасних випадків з робітниками, вирішувати поточні справи з наданням допомоги потерпілим [6, арк. 19-21].

Результати фінансової діяльності новоутворених товариств показано у таблиці (складено за [7, табл. № 1; 8, арк. 6-8; 11, ф. 23, оп. 29, спр. 87, арк. 192]):

	Київське	Одеське	Харківське
Загальне число застрахованих (тис. робітників)	120	71	350
Внески промисловців (тис. карб.)	757	505	8904
Надання допомоги потерпілим (тис. карб.) у вигляді:			
пенсій	171	135	467
тимчасової допомоги	15	11	1559
витрат на лікування	69	32	580
Загалом витрат по забезпеченню робітників	254	178	2606
(Дані стосовно Київського та Одеського товариств відносяться до 1914-1915 рр., Харківського — до 1915-1916 рр.)			

Що відразу помітно — сума непропорційно великих коштів, що надходили до Харківського товариства у порівнянні з іншими. Пояснюється це досить легко: з 350 тисяч застрахованих у цьому товаристві робітників 150 тисяч належали до гірничої та гірничозаводської промисловості, яка характеризується надзвичайно високим рівнем виробничого травматизму. Відповідно до цього поставали значними і витрати промисловців у цих галузях для забезпечення потерпілих. Поруч з цим слід зазначити, що діючих лікарняних кас у важкій промисловості було обмаль, тому, як вже зазначалось вище, гірничо-промисловці додатково сплачували компенсацію потерпілим у перші 13 тижнів за рахунок неіснуючих лікарняних кас.

Далеко не всі кошти, що стягувались з промисловців у страхові товариства, йшли на виплату травмованим робітникам. Загальні витрати на ці цілі не перевищували 35% наявних коштів товариств.

Решта грошей здебільшого йшла на купівлю правліннями товариств цінних паперів, які додатково приносили власний прибуток. Зокрема, у 1915 р. Київське товариство на такі цілі витратило 484 тис. крб. (69% усіх річних надходжень) [2, арк. 8-9], Одеське — 374 тис. крб. (57%) [5, арк. 102-105], Харківське — за період 1915-1916 рр. — 2749 тис. крб. (31%) [8, арк. 13]. Завищеними поставали витрати і на управління — за ті ж періоди: у Київському товаристві — 105 тис. крб. (15%) [2, арк. 8-9], Одеському — 106 тис. крб. (16%) [5, арк. 102-105], Харківському — 1278 тис. крб. [8, арк. 10].

При порівнянні цих даних чітко помітна недосконалість законів 1912 р. У той час, коли більшість лікарняних кас ледь зводила кінці з кінцями, оскільки нестачало коштів, величезні суми накопичувались у страхових товариствах без ніякої користі для робітників. Краще було б за рахунок зменшення внесків промисловців до страхових товариств збільшити їх доплати у лікарняні каси.

Все ж деякий позитивний момент у тому, що правління товариств мали значні залишкові суми грошей, був. При всіх товариствах діяли так звані технологічні відділи, що займалися підвищенням техніки безпеки на виробництві. Інспектори, складаючи штат цих відділів, перевіряли підприємства, змушуючи власників усувати всі помічені недоліки, пов'язані з порушенням техніки безпеки [9, 1916, № 6, арк. 346].

Правління Київського товариства навіть створило спеціальний музей охорони праці, де виставлялися різноманітні прилади по запобіганню нещасним випадкам у промисловості. Музей також займався поширенням знань по техніці безпеки серед робітників та промисловців. Правління товариства практикувало також надання позичок власникам промислових закладів для втілення у виробництво застосувань, які зменшували б кількість нещасних випадків. Всі витрати з безпеки праці обійшлися товариству в 1915 р. в 167 тис. крб. [9, 1916, № 6, арк. 347].

Таким чином, з утворенням окружних страхових товариств на Україні почав створюватись своєрідний комплекс засобів соціального захисту травмованих робітників, гарантом яких виступала держава. Незважаючи на недосконалість законів та умови воєнного часу, ці установи розпочали активну діяльність, надаючи потерпілим та їх родинам матеріальну допомогу.

Література

1. Данский Б. Г. Введение страхования от несчастных случаев // Дореволюционная страховая компания. — М., 1925. — С. 79-111.
2. Денежный отчет Киевского окружного страхового товарищества за 1915 год. — Киев, 1916.
3. Иванов Л. М. Страховой закон 1912 года и его практическое применение // Отечественная история. — 1995. — № 5. — С. 73-87.
4. Известия Совета по делам страхования рабочих.
5. Отчет о деятельности Одесского товарищества для страхования рабочих от несчастных случаев за 1915-й год. — Одесса, 1916.
6. Отчет о деятельности Харьковского Окружного страхового товарищества за первый отчетный год (с 1 июля 1915 г. по 31 декабря 1916 г.). — Харьков, 1917.
7. Отчет о деятельности Харьковского Окружного страхового товарищества. Приложения. — Харьков, 1917.
8. Отчет о деятельности Харьковского Окружного страхового товарищества. Финансовый отчет ХОСТА за 1915-1916 операционный год. — Харьков, 1917.
9. Страховое обозрение.
10. Труды второго съезда представителей взаимных страховых обществ по страхованию рабочих от несчастных случаев. — СПб., 1912.
11. Російський Державний історичний архів.

Г. Ю. Канищев, В. Г. Пикалов

ОРГАНЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ НА ХАРЬКОВЩИНЕ (1921-1923 гг.)

Изучение деятельности органов государственного контроля на Харьковщине в 20-е годы имеет важное значение для исследования проблемы функционирования советского государственного аппарата. Актуальность темы возрастает также в связи с переходом к экономическим методам управления обществом и проведением политической реформы на Украине в настоящее время.

Данная проблема относится к числу недостаточно разработанных. В свое время были опубликованы документы КПСС о работе партийного и государственного аппарата, в том числе о работе государственного контроля [5, с. 220-225], выходили исследования по вопросам работы органов госконтроля в целом по СССР и УССР [3; 6; 7].

Однако история государственных контрольных органов на Харьковщине не стала объектом самостоятельного исследования.

Цель данной статьи — показать, в каких исторических условиях разворачивалась работа органов государственного контроля на Харьковщине в 1921-1923 гг., какими были правовая база деятельности этих органов, их структура и кадровый состав, а также осветить основные направления деятельности госконтроля.

Деятельность государственных контрольных органов на Харьковщине в указанные годы разворачивалась в условиях проведения новой экономической политики. Переход к нэпу в Украине был обусловлен рядом факторов, в частности разрухой в результате первой мировой и гражданской войн. Были истощены производительные силы республики, людские и материальные потери были огромны. Так, промышленное производство в 1921 г. составляло 1/10 часть довоенного уровня. Очень тяжелым было состояние транспорта, положение с топливом и продовольствием, что приводило к усилению чрезвычайных мер со стороны партийных и государственных органов по управлению этими отраслями [12, с. 293]. Значительно сократились посевные площади. Общий сбор зерновых в 1921 г. составил лишь 45 млн ц (в 1913 г. — 231,6 млн) [9, с. 31].

Кроме того, зимой 1920-1921 гг. органы Советской власти продолжали претворять в жизнь политику военного коммунизма. Эта политика особенно тяжело отражалась на сельском хозяйстве Украины и приводила к массовому возмущению крестьянства, пополнявшего многочисленные повстанческие отряды [2, с. 182]. Так, в сводке информационного отдела Харьковского губкома КП(б)У сообщалось о недовольстве крестьянства продразверсткой, о появлении в связи с этим на Валковщине и в Сумском уезде конных банд (численностью до 75 чел. каждая) [1, ф.Р-123, оп. 1, д. 86, л. 17]. Подобная ситуация сложилась и в южных уездах Харьковщины, где действовали отряды Н. Махно [8, с. 53-54].

Все это обусловило переход к новой экономической политике. Суть нэпа заключалась в замене военно-коммунистических методов управления народным хозяйством экономическими методами. В первую очередь это означало отмену продразверстки. Выступая 15 марта 1921 г. на X съезде РКП(б) с докладом о «замене разверстки натуральным налогом», В. И. Ленин подчеркивал, что «вопрос о замене разверстки налогом является прежде всего и больше всего вопросом политическим, ибо суть этого вопроса состоит в отношении пролетариата к крестьянству. Съезд партии в основном заменяет

разверстку налогом, давая этим целый ряд стимулов мелкому землевладельцу расширять хозяйство, увеличивать засев... Съезд, вступая на этот путь, исправляет систему отношений между пролетариатом и крестьянством» [4, т. 3, с. 509, 522].

В соответствии с решениями ЦК Компартии Украины ВУЦИК и Совнарком УССР разработали мероприятия по практическому осуществлению новой экономической политики в республике. Так, на первом Всеукраинском совещании КП(б)У, проходившем в мае 1921 г., была принята резолюция «Экономическая политика ближайшего периода». В ней отмечалась необходимость приспособления государства к новым условиям экономических отношений, изменения производственных программ и планов использования материальных ресурсов. Была подчеркнута необходимость передачи части ранее национализированных государством предприятий органам кооперации и предоставления предприятиям большей свободы в экономической области [10, т. 1, с. 147, 149]. 27 марта 1921 г. чрезвычайная сессия ВУЦИК приняла постановление о замене продразверстки продовольственным налогом, а Совнарком УССР 29 марта издал декрет о нормах и размерах продналога [9, т. 7, с. 31]. Крестьяне, выполнившие свои обязательства перед государством по продналогу, получили возможность свободно распоряжаться излишком своей продукции. Кроме того, государство стремилось оказать помощь крестьянам, нуждавшимся в посевном материале. В Харьковской губернии этим занимался земельный отдел губисполкома, выделивший в 1921 г. 57490 пудов зерна для посева [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 46].

Возможность распоряжаться излишками продукции после уплаты продналога означало фактическую легализацию частной торговли, которая до этого существовала подпольно, в основном в форме мешочничества. Что же касается возрождения промышленности, то государство применило такую меру, как аренда организациями и частными лицами мелких и средних предприятий на определенный срок. В торговле также заключались арендные договоры на предоставление помещений магазинов, складов. Так, в Харькове торговый отдел комхоза заключил к весне 1922 г. 96 таких договоров только с частными лицами [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 55].

Переход к нэпу означал изменение методов хозяйствования с учетом развития товарно-денежных отношений. Первостепенное значение приобрели такие категории, как хозрасчет, цена, прибыль, кредит.

Проведение новой экономической политики отразилось на деятельности органов государственного контроля, призванных осуществ-

лять надзор за работой государственных учреждений, предприятий, общественных организаций в центре и на местах [6, с. 46]. Прежде всего, изменялось название самих контрольных органов. На момент провозглашения нэпа весной 1921 г. они назывались Рабоче-крестьянской инспекцией (РКИ). В июле 1922 г. на Украине Наркомат РКИ УССР был переименован в Наркомат государственного контроля. Соответственно были переименованы и контрольные органы на местах. Так, согласно приказу по Харьковскому губернскому отделу РКИ от 3 августа 1922 г. этот отдел стал называться Харьковским губернским отделом Рабоче-крестьянского государственного контроля (губгосконтроль) [1, ф.Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 95]. В сентябре 1923 г. Харьковский губернский отдел госконтроля был снова переименован в губернский отдел РКИ [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 971, л. 124]. Все эти переименования были отражением изменения функций, структуры и методов работы контрольных органов в условиях нэпа.

Задачи контрольных органов были сформулированы в «Положении о Наркомате Рабоче-крестьянской инспекции» утвержденном ВЦИК 9 января 1922 г., а также в «Положении о Рабоче-крестьянском государственном контроле УССР» от 26 июля 1922 г.

Согласно этим документам на органы государственного контроля возлагался надзор по учету, хранению, распределению государственного имущества; наблюдение за правильным и целесообразным ведением всех текущих хозяйственных операций; проверка финансовых, материальных и сметных документов; выработка мер по упрощению делопроизводства, отчетности и учета; контроль за предпринимательской деятельностью арендаторов и учет (на основании ревизионных данных) результативности такой формы хозяйствования, как аренда; контроль за поступлением налогов, осуществлением заготовок и хранением продуктов; прием заявлений и жалоб на злоупотребления, бюрократизм и волокиту должностных лиц и учреждений [1, ф. Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 107-108; 6, с. 48].

Чтобы осуществлять все эти функции, органы госконтроля должны были располагать необходимыми правами, закрепленными в законодательстве. Эти права перечислены в «Положении о Рабоче-крестьянском государственном контроле УССР» от 26 июля 1922 г., а также в «Положении о Наркомате Рабоче-крестьянской инспекции УССР» от 29 августа 1923 г. Согласно этим документам контрольные органы имели право производить ревизии всех центральных и местных учреждений, организаций, предприятий, профсоюзов, акционерных компаний и концессий. В процессе ревизии органы госконтроля имели

право требовать от подотчетных учреждений акты, отчеты и другие справочные материалы, а также вызывать для объяснений руководителей и сотрудников обследуемых учреждений, предприятий и организаций. Правом такого вызова на уровне губерний располагали заведующие губернскими отделами госконтроля (РКИ). Важнейшим правом контрольных органов было приостановление незаконных распоряжений и действий подотчетных учреждений и должностных лиц. Приостановления, наложенные губернским отделом госконтроля, могли быть отменены только наркомом госконтроля (РКИ) УССР. Для привлечения к уголовной ответственности должностных лиц, виновных в злоупотреблениях, органы госконтроля должны были делать представления государственной Прокуратуре [1, ф. Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 106-108; 11, с. 1110-1112].

Таким образом, законодательство закрепляло за органами госконтроля (РКИ) широкие полномочия по проверке подотчетных им учреждений, предприятий и организаций, и контрольные органы стремились не допускать нарушения этих прав. Об этом свидетельствует приказ по Наркомату госконтроля УССР от 29 июля 1922 г., копии которого были разосланы в губернские отделы госконтроля. В приказе отмечалось, что для повышения авторитета контрольных органов среди подотчетных учреждений необходимо решительно отстаивать права, предоставленные госконтролю и утвержденные ВУЦИК и Совнаркомом УССР. Для этого предлагалось принимать соответствующие меры через губисполкомы (в состав которых губернские отделы госконтроля входили на правах самостоятельных подразделений), а в случае необходимости и через партийные органы. В одном из документов указывалось, что «только самое энергичное отстаивание прав заставит подотчетные учреждения уважать органы госконтроля и считаться с ними» [1, ф.Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 105]. Одновременно губернские органы контроля обязаны были сообщать о каждом случае нарушения своих контрольных прав в Наркомат госконтроля УССР.

Приведенные выше нормативные акты оказали большое влияние на работу отдела государственного контроля Харьковской губернии. Отдел входил в состав губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Его заведующий назначался Наркомом госконтроля УССР с согласованием его кандидатуры с губисполкомом [1, ф.Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 108]. Ослабление централизованного руководства экономикой, курс на упрощение и удешевление государственного аппарата привели, по словам заведующего Харь-

ковским губгосконтролем И. И. Жукова, «... к значительному сокращению числа сотрудников и упрощению структуры» [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 12]. На декабрь 1921 г. общегубернский штат был установлен в 300 человек, из них для губотдела — 174 человека. Остальные 126 человек были распределены между уездами: в Сумском — 18, в Харьковском и Волчанском — по 14, в остальных уездах — по 10 человек.

В результате сокращения штатов в феврале, июле и сентябре 1922 г. личный состав сотрудников госконтроля в губернии насчитывал 108 человек, из них 86 человек работало в Харькове и 22 — в уездах (в качестве уполномоченных губгосконтроля). Из общего числа сотрудников было занято административной и хозяйственной работой 32 человека и 76 — непосредственно контролем [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 30]. Обращает на себя внимание небольшое количество членов КП(б)У среди сотрудников губотдела (из 108 человек 19 были коммунистами, остальные 89 — беспартийные). Это можно объяснить преобладанием старого, дореволюционного чиновничества в государственном аппарате в первые годы Советской власти (особенно на низших должностях). Проведение новой экономической политики требовало специалистов в области экономики, финансов. Такими специалистами были, как правило, люди, получившие образование до революции и имевшие опыт работы в финансово-экономической области.

Сокращение штатов госконтроля вело к упрощению его структуры. Если в октябре 1921 г. в губернском отделе РКИ было 14 отделений, то в июле 1922 г. его аппарат состоял из трех отделов — административного, отдела фактических ревизий и отдела документальных ревизий [1, ф.Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 108].

Проведение государством новой экономической политики привело к увеличению хозяйственной самостоятельности предприятий, учреждений. Это вынудило органы госконтроля отказаться от такого метода работы, как предварительный контроль (когда субъекты хозяйствования присылали на утверждение в контрольные органы документы, заявки и наряды на материальные ценности с правом наложения контролером запрета на весь расход или его часть). В условиях нэпа выросло значение фактического контроля, увеличилась роль отдела фактических ревизий.

Отображением этой тенденции было появления инструкции для работников госконтроля УССР под названием «Шесть шагов контролера». Главное внимание здесь уделялось вопросам, связанным

с проведением фактических ревизий. Отмечалось, что для успешного проведения ревизии необходимо собрать все сведения о проверяемом объекте, используя для этого материалы предыдущих проверок. На основании этих данных требовалось составить план ревизии, причем начинать ревизию рекомендовалось с низших звеньев объекта.

После составления плана можно было приступать непосредственно к проведению ревизии: проверке документов, балансов, опросу работников проверяемого учреждения. По завершении ревизии следовало провести анализ полученного материала. При этом должны были подниматься результаты предыдущих ревизий (для сравнения). Во время анализа работы учреждения рекомендовалось обращать внимание как на отрицательные, так и на положительные стороны работы проверяемого учреждения. Общие выводы, полученные в результате анализа, должны были показывать, насколько деятельность проверяемого учреждения соответствует политике «укрепления и удешевления государственного аппарата и его приближения к широким слоям трудящихся» [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 1117, л. 35]. Наконец, последним действием контролеров должны были стать предложения по улучшению работы учреждения, исправлению замеченных недостатков. Устранение недостатков определялось по календарной системе, то есть постепенно.

Таким образом, работа контрольных органов направлялась не просто на проверку объектов контроля, но и на развитие теоретической стороны контрольного дела, что свидетельствовало о значении, которое придавалось деятельности органов госконтроля в области улучшения работы аппарата управления.

Каждый из отделов Харьковского губгосконтроля выполнял строго определенные функции. Административный отдел выполнял роль канцелярии губгосконтроля. Через него шла переписка губернских контрольных органов с Наркоматом государственного контроля УССР, с уездными уполномоченными госконтроля, а также с подотчетными учреждениями, предприятиями и организациями. В этот отдел поступали распоряжения Наркомата госконтроля УССР, адресованные губернским контрольным органам, например, циркуляр за подписью исполняющего обязанности Наркома госконтроля Кононова от 7 октября 1922 г. В этом документе отмечалось, что некоторые губотделы, представляя в Наркомат отчеты о проделанной работе, ограничиваются присылкой ревизионных актов без доклада, который охватывал бы основные факты, установленные ревизией, и указывал, какие меры были приняты для исправления недостат-

ков, обнаруженных в ходе ревизии. Впредь предлагалось копии ревизионных материалов сопровождать докладом. В докладе необходимо было перечислить факты, установленные ревизией, а также меры для устранения выявленных недостатков. Кроме того, в докладе предлагалось перечислить вопросы по улучшению работы государственного аппарата, которые губгосконтроль мог реализовать через Наркомат [1, ф.Р-1633, оп. 1, д. 199, л. 139].

Учитывая, что составление отчетов о работе губгосконтроля входило в обязанности административного отдела, можно считать, что приведенный выше документ затрагивал особенности работы этого отдела.

Другим важным направлением деятельности административного отдела Харьковского губгосконтроля был прием жалоб и заявлений граждан. По данным на октябрь 1922 г. из 3814 жалоб, поступивших в органы госконтроля с февраля 1920 г., более всего было жалоб (1074) от служащих государственных учреждений, причем поток жалоб от этой категории заметно возрос с проведением нэпа. Это можно объяснить сокращением аппарата управления в связи с курсом на его упрощение, удешевление и приближение к широким массам трудящихся, которое проводилось в 20-е годы. После государственных служащих более всего жаловались рабочие и крестьяне (972 жалобы), то есть категории населения, непосредственно затронутые проводимыми в стране реформами. Меньше всего жалоб (11) поступило от партийных работников. Всего из поступивших 3814 жалоб было удовлетворено органами госконтроля 650, отклонено — 858, даны справки и разъяснения в 347 случаях и 1959 жалоб направлены по принадлежности в другие органы [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 17, 19].

Проведение новой экономической политики усилило значение отдела фактических ревизий, на который была возложена текущая проверка деятельности подотчетных учреждений, предприятий и организаций. В качестве деятельности отдела можно привести ревизию губернского комитета помощи голодающим (губкомголод), проведенную в 1922 г. В результате ревизии были обнаружены следующие нарушения: проверка документации комитета выявила отсутствие учета как денежных, так и вещных поступлений, отсутствовала даже кассовая книга. В январе 1922 г. к Харьковской губернии для оказания помощи прикрепили голодающие губернии Поволжья — Царицынскую и Уральскую. С января по март 1922 г. в эти губернии было направлено 16 тыс. пудов продовольствия. Госконтроль установил, что комитет совершенно не имел сведений о

прибытии грузов на места и не предпринимал мер к получению этих сведений. Такая постановка дела способствовала злоупотреблениям (в ходе дознания выяснилось, что работники комитета Тавстоноженко и Морозов похитили и реализовали на сторону 36 пудов доверенных им грузов. В ходе ревизии также обнаружилось, что из всей суммы денег, которая по документам губкомголода была израсходована на помощь голодающим, фактически ушло на эти цели лишь 0,05%. Остальное было израсходовано на командировки членов комитета или же присвоено ими. Индивидуальные выдачи белья, вещей, продуктов производились комитетом без определенной системы. Из массы рассмотренных контролерами документов не удалось установить норм выдачи.

Очень часто выдачи разрешались единолично делопроизводителем комитета Пергаментиздава. На вопрос контролеров, кем она была на это уполномочена, последняя заявила, что производила выдачи с ведома секретаря комитета Гинзбурга, имея на это каждый раз письменные разрешения, которые она уничтожала, так как они были написаны на клочках бумаги. В общем, до 100 разрешенных ею выдач остались неподтвержденными никакими документами. Рассмотрев все эти факты, коллегия губгосконтроля приняла решение направить весь материал, полученный в результате ревизии, в губернский ревтрибунал [1, фР-203, оп. 1, д. 776, л. 54-55]. Как пример деятельности уполномоченных губгосконтроля на местах, можно привести проверку материально-хозяйственной части Харьковского уездного исполкома в ноябре 1922 г. В ходе ревизии выяснилось, что расходы по командировкам председателя исполкома Фирсова производились безотчетно. Документы по расходам на командировки отсутствовали и их заменяли служебные записки самого Фирсова о списании с его счета той или иной суммы. Та же ситуация была и с расходами на командировки заведующего отделом управления исполкома Щупенко. Кроме того, при проверке кладовой хозчасти было обнаружено 399 пудов зерна, собранного в помощь голодающим. Это зерно расходовалось на нужды исполкома и выдавалось работникам хозчасти. Сколько всего проступило зерна, установить не удалось ввиду отсутствия учета.

Весь материал, полученный в результате ревизии, был направлен губернскому прокурору для привлечения виновных к ответственности [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 1117, л. 7-8].

Бывали в практике органов госконтроля и случаи отказа подотчетных учреждений допускать контролеров для проведения ревизии.

Так было, например, при проверке Сумского райпротребсоюза в апреле 1923 г., когда выездная группа контролеров не была допущена к ревизии на том основании, что кооперативные учреждения будто бы не подлежали ревизии государственного контроля. Ревизию удалось провести в результате вмешательства Сумского райкома КП(б)У. И хотя ревизия была проведена, губгосконтроль, учитывая, что ревизия не была внезапной и поэтому потеряла свою ценность, принял решение направить в прокуратуру дело о привлечении к ответственности руководства Сумского райпотребсоюза за недопущение представителей госконтроля к ревизии [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 1117, л. 21].

Большое значение в работе Харьковского губгосконтроля имел отдел документальных ревизий, производивший проверку финансовой отчетности государственных учреждений. Так, в июне 1922 г. была произведена проверка финотдела Харьковского губисполкома, Контролю подлежали проведение страховых операций, взимание прямых налогов и сборов (общегражданского налога, налога с торговых и промышленных предприятий, гербового сбора); взимание косвенных налогов (акцизов с виноградных вин, табака, сахара); поступление местных налогов [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 33-37].

Контролеры отдела документальных ревизий отмечали хорошую работу губфинотдела в этих областях и высокую профессиональную подготовку его сотрудников, в большинстве бывших служащих Харьковского губернского земства.

Всего к октябрю 1922 г. органами губгосконтроля было проведено по губернии 2813 ревизий. В 656 случаях обнаружены хищения и другие злоупотребления. По итогам ревизий было передано суду и отстранено от должности 563 человека. С октября 1922 г. по август 1923 г. произведено 335 ревизий, обнаружено 78 случаев хищений и злоупотреблений. Возбуждено 49 уголовных дел с привлечением к ответственности 58 должностных лиц [1, ф.Р-203, оп. 1, д. 776, л. 17-19].

Подводя итоги, можно сказать, что задачи, структура и деятельность государственных контрольных органов на Харьковщине в начале 20-х годов отображали реальности социально-экономической и политической жизни того времени, когда постепенно укреплялись новые экономические отношения, продолжалось формирование государственного аппарата. В связи с этим деятельность органов госконтроля представляет интерес, как отображение развития советского общества в условиях проведения новой экономической политики и требует своего дальнейшего изучения.

Литература

1. Государственный архив Харьковской области.
2. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — Київ, 1993.
3. Карпенко М. Ф. Органи народного контролю УРСР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920-1934 рр.). — Дніпропетровськ, 1972.
4. Ленин В. И. Доклад о замене разверстки натуральным налогом // Ленин В. И. Избранные произведения. — М., 1970. — Т. 3. — С. 509-522.
5. В. И. Ленин, КПСС о работе партийного и государственного аппарата. — М., 1960.
6. Морозов Л. Ф., Портнов В. П. Социалистический контроль в СССР. Исторический очерк. — М., 1984.
7. Потаркіна Л. Л. З історії органів контролю УРСР. — Київ, 1966.
8. Сиваченко Є. В. Махновці на Харківщині // Тези всеукраїнської краєзнавчої конференції, присвяч. 70-річчю укр. комітету краєзнавства (28-29 червня 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 53-55.
9. История Украинской ССР. — Киев, 1984. — Т. 7.
10. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Киев, 1976. — Т. 1.
11. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины за 1923 год. — Харьков, 1923.
12. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. — Харків, 1970.

Ю. П. Волосник

ПОЛІТИКА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

В умовах перехідного періоду, що переживають економіка і соціальна сфера України, викликає певний інтерес вивчення нової економічної політики, яка має чимало спільних рис із сучасністю. Тому з точки зору сьогодення є актуальним дослідження взаємовідносин нової буржуазії (непманів) з радянською державою за часів здійснення непу в Україні.

Дана тема знайшла своє певне відображення в історіографії [1, 4, 14]. Однак багато питань, що стосуються проведення політики позбавлення політичних та обмеження громадянських прав непманської буржуазії в Україні потребують більш глибокого вивчення з позиції нового осмислення тогочасних подій.

Мета статті — висвітлити політику радянської держави, спрямовану на позбавлення політичних і обмеження громадянських прав нової буржуазії в Україні в період непу.

Допускаючи в роки непу приватний капітал в народне господарство, радянська держава широко використовувала господарчий досвід та кошти підприємців, їх уміння швидко пристосовуватись до кон'юнктури ринку для відбудови економіки країни. Однак при цьому Ленін і більшовицька партія, що монополювала правила в державі, не надали новій буржуазії політичних прав.

Перехід до непу супроводжувався економічними реформами, хоча в сфері політичній такого реформування не відбувалося. Ідучи на соціальний компроміс з дрібнобуржуазною більшістю населення, Ленін і РКП(б) робили все, аби зберегти в своїх руках монополію на політичну владу. Розпоряджаючись державною владою і використовуючи її державний апарат, керівництво більшовицької партії було в змозі в умовах непу здійснювати економічні реформи в рамках «соціалістичності».

Партійний апарат РКП(б), що вже звик користуватися неподільною владою та привілеями, зовсім не бажав розлучатися з ними, а тому не бажав проведення політичних реформ. Більш того, партійні ідеологи стверджували, що в умовах непу, коли похвалилась дрібнобуржуазна стихія, мова повинна йти не про послаблення, а про посилення «диктатури пролетаріату», тобто диктатури партії. Ленін, який вважав, що дрібнобуржуазна стихія щоденно і щомиті породжує капіталізм, не бажав надати політичних прав так званим «непманам», тобто представникам нової буржуазії [7, т. 41, с. 6].

Між тим саме непмани, згідно сенсу непу, повинні були вдихнути життя в економіку. Таке становище, коли найбільш активні в господарчому відношенні представники населення були позбавлені політичних прав, суперечило самій суті економічної реформи і стримувало проведення останньої.

Намагаючись зміцнити свою владу, більшовицька партія бере курс на вигнання з місцевих Рад представників партій есерів і меншовиків. Застосовуючи методи політичного терору і соціальну демагогію, РКП(б) спромоглася того, що вже на початку 20-х років з рад зникли фракції партій есерів, меншовиків, укапістів [див.: 4, с. 86].

Однією з важливих форм усунення нової буржуазії від участі в політичному житті було позбавлення її виборчих прав. Конституція УСРР, яка була прийнята в березні 1919 р. і діяла на протязі всього непу, відкрито декларувала, що «УСРР позбавляє окремих осіб і

окремі групи, які користуються цими правами на шкоду комуністичній революції». Одна із статей Конституції УСРР визначала коло осіб, що не могли обирати чи бути обраними до Рад. До них відносились особи, що експлуатували найману працю з метою отримання прибутків, ті, хто жили на нетрудові прибутки, приватні крамарі і фактори. Разом з тим позбавлялись виборчих прав служителі релігійних культів, агенти царської поліції і жандармерії, божевільні та засуджені [13, т. II, с. 56-58].

Після переходу до непу в Україні з'явилася нова категорія осіб, яка стала займатися (дозволеним законами!) приватним підприємництвом і використовувати найману працю. Тому вже на початку 20-х років виборче законодавство було доповнено низкою постанов ВУЦВК, які з класових позицій визначали коло осіб, позбавлених права голосу. Це усунення радянською державою непманів від політичного життя логічно впливало з ідеологічних постулатів більшовицької партії. Керівництво РКП(б) вважало, що в умовах непу класова боротьба значно посилилася і переносилася в сферу економіки. Тут вона йшла за принципом «хто кого?» — «соціалізм або капіталізм?». А звідси впливало, на думку більшовицьких лідерів, завдання максимально забезпечити радянський режим, позбавивши непманів права брати участь в політичному житті і (навіть потенційно) претендувати на владу. Тому вже у жовтні 1921 р. ВУЦВК прийняв закон, згідно з яким позбавлялись права голосу особи, які стали займатися торговельною діяльністю, орендою, промислами, використовували найману працю [12, 1921, № 22, ст. 620]. Виборчих прав з 1921 р. були позбавлені навіть дрібні підприємці — кустарі і ремісники [12, 1921, № 13, ст. 355]. Це призвело до того, що в багатьох містах України вже в перші роки непу десятки тисяч громадян були позбавлені права голосу. Так, в Одесі (1924 р.) права обирати і бути обраними до рад були позбавлені 8,6% виборців, у Херсоні — 10,1%, Єлісаветграді — 14,2%, Катеринославі — 6,8% і т. д. [4, с. 88, 96]. В сільській місцевості позбавлених виборчого права нараховувалось в 1923/24 р. — 497,3 тис. чол. (або 4,9% від загального числа виборців), а в 1924/25 р. — 411,6 тис. (3,7%) [10, с. 7, 8].

За спробу взяти участь у голосуванні особи, що не мали права голосу («лишенці»), підлягали кримінальній відповідальності. Їм загрожувало покарання у вигляді примусових робіт [15, ст. 104].

Слід зазначити, що в роки непу в залежності від коливань політичної і економічної кон'юнктури чисельність позбавлених згідно з законом про виборчі права то збільшувалась, то зменшувалась.

Так, під час перевиборчої кампанії 1925/26 р. був значно розширений контингент виборців за рахунок надання права голосу дрібним підприємцям-крамарям, що торгували по патенту першого розряду (тобто вели торгівлю з рук, лотків тощо), власникам і орендарям млинів, крупорушок, олійниць, кузень, а також кустарям, що використовували працю одного наймита [6, с. 5-7]. В той же час закон, як і в минулі роки, позбавляв права голосу осіб, що використовували найману працю або жили на нетрудові прибутки (на відсотки з капіталу, прибутки від підприємств) [12, 1925, № 97, ст. 530]. Однак вже в наступну виборчу кампанію 1926/27 р., яка проходила в умовах нового наступу на приватний капітал, кількість «лишенців» різко збільшується за рахунок осіб, яким у 1925/26 р. було надано виборчі права.

Нова виборча кампанія 1928/29 р. відбувалась в рік «великого перелому» і швидкого згортання непу. Відбувалось збільшення числа «лишенців», що було результатом втілення на практиці сталінського лозунгу про загострення класової боротьби в країні по мірі просунення до соціалізму. В першу чергу в списки позбавлених виборчих прав, які складались органами ОДПУ, міліцією, фінвідділами і потім передавались до виборчих комісій, потрапляли приватні підприємці, крамарі та члени їх сімей, а також ті, хто раніше займався підприємництвом.

Загальну картину динаміки зростання кількості осіб, позбавлених виборчих прав, та їх соціальний склад дають таблиці 1,2.

Таблиця 1 Кількість осіб, позбавлених права голосу в Україні		
Роки	Абсолютна кількість «лишенців»	В % до числа виборців
1925-26	274927	2,1
1926-27	810403	6,8
1928-29	896111	5,7

З таблиці 2 бачимо, що за соціальним складом приватні підприємці, крамарі, а також ті, хто в минулому займався підприємництвом, та члени їх сімей складали основну масу з числа позбавлених виборчого права.

До сказаного слід додати, що правова дискримінація непманів проявилася і в тому (і це теж логічно впливало з політики класового обмеження нової буржуазії), що вони не мали права служити

Таблиця 2* Соціальний склад позбавлених виборчих прав в Україні

Роки	Експлуат. найманої праці, нетрудові прибутки, торгівля, посередництво в сучасний момент (тис.)	Експлуат. найманої праці, нетрудові прибутки, торгівля, посередництво в минулому (тис.)	Служителі релігійних культів в сучасний момент (тис.)	Служителі релігійних культів в минулому (тис.)	Службовці та агенти царської поліції (тис.)	Засуджені (тис.)	Божевільні	Члени сімей позбавлених виборчого права (тис.)
1926-- 27	226,8	71,7	40,9	20,1	44,5	39,8	12,9	333,7
1928-- 29	290,9	114,8	38,1	14	44	51,3	13,6	350,4

в Червоній армії, займати посади в державному апараті, перебувати в профспілках, не кажучи вже про те, щоб створювати свої професійні або політичні організації, видавати свої друковані видання тощо (що кваліфікувалося як «контрреволюційний злочин»).

В той же час запровадження непу, який мав відродити економіку і ринкові відносини, вимагало відповідного юридичного забезпечення, і, перш за все, зміцнення законності. Це усвідомлювало і саме більшовицьке керівництво. Наприклад, в резолюції Всеросійської конференції (грудень 1921 р.) наголошувалось на тому, що «нові форми відносин, створені... на ґрунті... економполітики, мають отримати своє вираження в законі і захист у судовому порядку» [11, с. 265-266]. Однак уявлення про «революційну законність», яке склалось в роки громадянської війни, майже не зазнало змін. І в роки непу

* Таблиці подаються за: [8, с. 35-37; 9, с. XIV]. Дані з соціального складу «лишенців» 1928/29 р. приводяться по 857,2 тис. осіб замість 896,1 тис.

«революційна правосвідомість», а не закон продовжувала тяжіти над радянською юстицією. Так, в «Ежегоднике советской юстиции» (1922 р.) читаємо: «...революційна правосвідомість повинна проходити червоною стрічкою в кожному вироку або рішенні: вона лише обмежена писаними нормами, але вона не скасована» [3, с. 33].

У зв'язку з розробкою Цивільного кодексу В. І. Ленін 20 лютого 1922 р. звернувся з листом до наркома юстиції Д. І. Курського, від якого зажадав «не переймати... старого буржуазного поняття про цивільне право, а створювати нове» і «застосовувати... нашу революційну правосвідомість». Керівник більшовицької партії і держави рішуче виступав за розширення втручання державної влади в сферу приватноправових відносин. «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас все в галузі господарства є публічно-правове, а не приватне» [7, т. 44, с. 398]. Головну функцію Наркомюста в умовах непу Ленін вбачав в тому, що НКЮ повинен бути ударним органом для цькування приватної торгівлі, ставити «зразкові процеси і на цих процесах цькувати до кінця, не обмежуючись штрафами в сотні мільйонів, а то й пустити по світу, щоб до смерті пам'ятали. Ловити, вистежувати, влаштовувати пастки і лабети» [3, с. 30]. Зрозуміло, що ці ленінські вказівки разом з принципом класового підходу було покладено в основу радянського цивільного і кримінального законодавства.

В 1922-1923 рр. в Україні були видані і введені в дію кодекс законів про працю, цивільний, кримінальний і земельний кодекси, а також закон про основні приватні майнові права [12, 1922, № 31, ст. 492; 1922, № 41, ст. 598; 1922, № 55, ст. 780]. Ці законодавчі акти створювали основу для правового регулювання ринкових і суспільних відносин та визначали межі непу.

Так, Цивільний кодекс УСРР детально фіксував і визначав майновий і правовий стан нової буржуазії [16, с. 132]. Громадянам надавалось право власності на промислові і торгівельні підприємства, засоби виробництва, право набувати і відчужувати майно, право укладати договори та угоди, право займатися професіями і промислами, право одержувати спадщину за законом і заповітом, право створювати акціонерні товариства для підприємницької діяльності. Разом з тим Цивільний кодекс України проголошував панівне становище державної (соціалістичної) власності на знаряддя і засоби виробництва. У виключній власності держави перебували земля та її надра, ліси, води, залізниця, повітряний транспорт.

Ці об'єкти вилучалися з приватновласницького обороту і користування. Предметами приватної власності могли бути, згідно з зако-

нами, ненаціоналізовані будівлі, дрібні і середні промислові і торговельні підприємства, знаряддя і засоби виробництва, гроші, цінні папери, золота і срібна монета, іноземна валюта, речі домашнього та особистого вжитку, а також товари і майно, що не були вилучені за законом з приватного обороту [5, ст. 5, 22, 53, 54, 58, 416]. Названі майнові права громадян захищалися в судах республіки [12, 1922, № 31, ст. 492]. Одночасно Цивільний кодекс позбавляв права колишніх власників, майно яких було експропрійовано «на основі революційного права» вимагати в судовому порядку повернення свого майна [5, ст. 59, Прим. 1].

Як бачимо, Цивільний кодекс УСРР 1922 р. створював лише мінімум необхідних умов, потрібних для підприємницької діяльності громадян. Вилучення з приватного обігу землі та її надр суттєво звужувало сферу прикладання приватного капіталу, як і те, що підприємці могли володіти лише дрібними підприємствами (тобто число зайнятих на них робітників не більше 20). Великі підприємства вони могли лише орендувати або володіти на праві концесії [5, ст. 55]. Домінуючою визнавалася державна власність, а не рівноправність всіх її форм — державної, кооперативної і приватної, що на практиці приводило до обмеження прав власника — підприємця.

Цивільний кодекс обмежував право спадкування майна лише сумою 10 тис. крб. Якщо вартість спадщини перевищувала цю суму, то надлишок переходив до держави [5, ст. 416, 417]. Це положення закону створювало перешкоди на шляху накопичення непереманними капіталів, примушувало їх приховувати розміри своїх прибутків, записувати частину свого майна на ім'я родичів і т. і., що негативно впливало на розвиток підприємства, оскільки кошти відволікались і вилучались з обігу. Таким чином, цивільне законодавство водночас обмежувало підприємницьку діяльність і ставило її під жорсткий контроль держави. До того ж у непереманів-підприємців не було повної впевненості в тому, що їх майно або частина майна не буде реквізована чи конфіскована. Хоча декрет РНК України від 15 листопада 1921 р. і впорядковував систему реквізицій, що могли тепер провадитись «лише у виключних випадках» і тільки за постановою Української економічної ради, однак конфіскації, як і раніше, могли здійснюватися за рішенням судів, ревтрибуналів, ВУЧК і місцевої адміністрації, що відкривало широкий простір для різних зловживань на місцях [12, 1921, № 23, ст. 687].

Але норми Цивільного кодексу самі по собі ще не давали твердих правових гарантій громадянам для їх занять підприємництвом, оскільки

цих норм не дотримувались державні структури. Численні підзаконні акти — різні інструкції, обіжники і рішення вищих і центральних органів влади та управління дозволяли (цілком законно!) це робити. Так, у прийнятій 6 січня 1923 р. постанові ВУЦВК (тобто минуло лише три тижня після ухвалення тим же ВУЦВК Цивільного кодексу УСРР) наголошувалось, що приватні торговельні і промислові підприємства діють «на підставі прав, умовно їм наданих Радянською владою» [2, 123, № 8, 19 квітня, с. 97]. Цілком зрозуміло, що подібні підзаконні акти вищих органів влади республіки фактично зводили нанівець декларовані в офіційному законодавстві права громадян. Ясно також, що такі рішення державних органів не додавали непманам упевненості в тому, що вони будуть захищені від свавілля.

Таким чином в роки непу Радянська держава провадила політику правового обмеження нової буржуазії в Україні. Це знайшло свій прояв у тому, що непмани були усунені від політичного життя і не користувалися виборчими правами (а тим більше політичними свободами). Таким шляхом більшовицька партія, що керувалась принципом класового підходу в політиці і економіці, намагалась не допустити (навіть потенційно) представників непманської буржуазії до політичної влади і ізолювати її. Обмеження прав нової буржуазії у політичній сфері було наслідком того, що радянська політична система, яка склалася в роки воєнного комунізму, так і не була реформована за часів непу. Позбавлення політичних прав непманів створювало протиріччя, коли ті, хто своєю ініціативою і коштами мав повернути до життя економіку, були усунені від участі в управлінні державою, що гальмувало проведення економічних реформ.

Непослідовність і подвійність політики радянської держави щодо непманської буржуазії знайшла свій прояв в обмеженні її майнових прав, а також у відсутності твердих правових гарантій підприємницької діяльності непманів, що в свою чергу гальмувало розвиток приватного капіталу та унеможливлювало його ефективне використання в народному господарстві.

Література

1. Архипов В. А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е — начало 30-х годов. — М., 1978.
2. Бюлетень Народного Комісаріату Юстиції УСРР. — 1923. — № 8, 19 квітня.
3. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и нэп: неадекватность реформ // Отечественная история. — 1993. — № 2.
4. Гонтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-е — 30-е годы). — Киев; Одесса, 1990.

5. Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925.
6. Инструкция о выборах в Советы. — Екатеринослав, 1925.
7. Ленін В. І. Повн. збір. творів.
8. Мінаєв С. В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 р. — Харків, 1929.
9. Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925-26 р. — Харків, 1926.
10. Підсумки виборчої кампанії 1926-1927 р. — Харків, 1927.
11. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1967. — Т. 1.
12. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР (СУ УССР).
13. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. — М., 1960. — Т. 2.
14. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. — М., 1975.
15. Уголовный кодекс УССР. — Харьков, 1925.
16. Юридический словарь. — М., 1953.

К. В. Філіппов

СПЕЦІАЛЬНА (ФАХОВА) СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В ПЕРІОД НЕПУ: МЕРЕЖА, ВИДИ, СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД

Спеціалізація виробництва в селянських господарствах, їх залучення до ринкових відносин створили підвалини для розвитку спеціальної (фахової) сільськогосподарської кооперації, що стала необхідним елементом господарського й громадського життя українського села в 20-і роки з великими потенційними можливостями в майбутньому, що, на жаль, так і не змогли реалізуватися в зв'язку з проведенням насильницької колективізації.

Вивчення історії сільськогосподарської кооперації, започатковане науковцями й практиками 20-х років [1; 14; 19; 20; 21 та інші], було перерване вже з початку 30-х років з відомих обставин і поновлюється тільки зараз [11; 12].

Універсальні та кредитні товариства, які обслуговували всі галузі сільського господарства (а кредитні і універсальні з кредитними функціями ще й кредитували селянські господарства), не встигали

за темпами спеціалізації і потребами виробництва продукції. Тому в українському селі з'явилися, а з 1924 р. почали зростати спеціальні (фахові) товариства, завданням яких було: організація виробництва, збуту, переробки, постачання, тобто повне обслуговування однієї або двох-трьох споріднених галузей господарства. В ці товариства об'єднувалися господарі, що мали споріднені галузі господарства, а окрім того, для потреб інших галузей, вони ставали членами і інших кооперативних товариств.

Політика в галузі сільськогосподарської кооперації передбачала, за визнанням «Сільського господаря» (республіканського центру сільськогосподарської кооперації в Україні), пошуки і будівництво «найкращих спеціалізованих форм» [2, с. 1]. Основні напрямки розвитку спеціальної кооперації було окреслено в 1924-1925 рр. Підхід до спеціалізації кооперації як до органічного повільного процесу будівництва, що пов'язаний з ростом інтенсифікації та товарності сільського господарства, був започаткований в постанові Загальних зборів «Сільського господаря» в березні 1925 р. і практично проводився в життя його оргвідділом, який розробив основні напрями будівництва кожної галузі фахової кооперації [16, с. 106].

Фахові товариства — досить складні за будовою і змістом діяльності сільськогосподарські кооперативи, оскільки цей вид кооперативу є кооперативом із закупки (засобів виробництва), і кооперативом з виробництва, і кооперативом зі збуту. Отже, фахові кооперативи багатофункціональні, вони набагато складніше для селян, щоб опанувати в ньому всі операції, не кажучи вже, що тут стається певний злам селянської психології індивідуального хазяїна, бо мало місце спільне виробництво. Саме виробничим характером спеціальних товариств правління «Сільського господаря» в своєму звіті за 1925/1926 рік пояснювало пересічне зменшення числа членів в цих товариствах в 1926 р. в порівнянні з 1925 р. (з 44,9 до 34,9 чол. — на 1 жовтня кожного року) [2, с. 5].

Керівні органи сільськогосподарської кооперації проводили роботу з створення фахових товариств двома шляхами: утворенням їх з універсальних або будівництвом нових [16, с. 107].

Селянство України стало активно освоювати спеціальні види кооперації з другої половини 20-х років, бо ці форми найбільш відповідали в тих суспільно-економічних умовах принципам доцільності, яка характерна для дрібного товарного виробництва й селянського господарства. Про це свідчить таблиця 1 [6, с. 213].

Таблиця 1

Ланки кооперації	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.	1927 р.	1928 р.
Низові кооперативи	8104	10037	12252	15596	17344	26056
в тому числі:						
універсальні	3784	4697	4761	4545	2651	2614
спеціальні (фахові)	251	401	2191	5989	8161	11366

Наведені дані говорять про швидке зростання кооперативної мережі сільськогосподарських товариств: з 8104 у 1923 р. до 26056 у 1928 р., тобто більш ніж втричі. Проте вражають темпи зростання спеціальних товариств: за той же проміжок часу їх кількість збільшилася в 45 разів і склала майже половину чисельності всієї мережі сільськогосподарських товариств. На наш погляд, це зумовлювалося, крім вищенаведених міркувань, особливостями становища сільськогосподарської кооперації в радянській державі, можливостями останньої постійно визначати місце кооперації, її окремих елементів в системі радянського господарства. Так, в 1925 р. керівництвом республіки було зроблено особливий наголос на розвиткові буряківничої кооперації «...і інших технічних культур», товариств маслоробів, птахівників, свиноводів [9, с. 331].

На факт посиленого зростання фахової кооперації з 1924 р. вказували і дослідники та практичні діячі сільськогосподарської кооперації 20-х років І. Батюк [1], Ю. Щелинський [21]. Проте і в літературі 20-х років, як і в сучасній, мають місце розбіжності в цифровому матеріалі щодо кількості товариств фахової кооперації впродовж 20-х років. Пояснюються вони різним підходом державних органів статистики (ЦСУ, окрстатбюро) та кооперативних союзів до обліку мережі сільськогосподарських кооперативів. Сучасний дослідник селянської української кооперації В. Марочко говорить про таку кількість сільськогосподарських фахових товариств в наступні роки: в 1926 — 6330, 1927 — 10358, 1928 — 19159 [11, с. 108]. За ці ж роки в «Збірнику статистично-економічних відомостей про сільське господарство України» (джерело ЦСУ) наводяться інші дані: 1926 — 5989, 1927 — 8161, 1928 — 11366. Різниця надто велика, особливо за 1927 і 1928 роки — в декілька тисяч товариств, а як за 1928 р.

— майже 8 тисяч [6, с. 213]. На наш погляд, більш вірогідними є матеріали, зібрані державними органами статистики, зокрема, в «Збірнику...».

В 20-ті роки в Україні мали місце 14 видів спеціальних товариств: бурякові, скотарсько-молочарські, насінневі, плодоовочеві, пасічніцькі тощо [3, с. 7]. З-поміж окремих видів спеціальних товариств найбільш зростали скотарсько-молочарські, садово-городні, бурякові, а особливо машинно-тракторні (МТТ) і меліоративні; на два останні види припадало в 1924/1925 р. більше половини фахових товариств [16, с. 106]. Величезні зрушення в будівництві МТТ сталися в 1925 році — 960 товариств в порівнянні з 35 товариствами в 1924 році. З них в степу було 711 машинно-тракторних товариств, або 47,2% всієї кількості в Україні [10, с. 43]. В 1926 р. в українському селі було вже 3119 МТТ [2, с. 5], що в основному зосереджувалися в зернових районах і свідчили про бажання сільських господарів кооперативним шляхом, співпрацею вирішити проблему обробітку ланів та збирання врожаю, особливо на важких ґрунтах степу.

Скотарсько-молочарських кооперативів на 1 жовтня 1926 р. стало 582 проти 247 попереднього року; садово-городніх — 209 проти 81, бурякових — 615 проти 135 [2, с. 5]. Окрім МТТ, всі згадані форми спеціальних товариств були і найчисленнішими за своїм складом. Пересічно у кожному з них було 50-70 членів.

Організаційна будова системи фахової кооперації не відрізнялася від всієї сільськогосподарської кооперації, окрім однієї особливості — незавершеністю до кінця 20-х років триступеневої структури. Причиною став брак часу, адже розгортання спеціальної кооперації, як підкреслювалося вище, почалося з другої половини 20-х років, до того ж водночас сили кооперативних органів відволікалися на великомасштабні господарсько-політичні кампанії з вирішення зернової проблеми в країні, на колективізацію.

Між тим на необхідність створення, окрім низової, первинної ланки товариств, їх союзів (або спілок) вказували теоретики кооперації, зокрема, М. І. Туган-Барановський зазначав, що без союзного об'єднання окремих кооперативів «ніякий тривалий і ґрунтовний успіх кооперації неможливий [18, с. 270]. Дослідник кооперації, в тому числі селянської, доводив, що створювати союзи, спілки можуть тільки однотипні кооперативи і що сумісне існування різних типів кооперативів під дахом одного центру може бути тільки на самому початку становлення кооперації, через незрілість цього руху.

Друга ланка мережі спеціальної кооперації мала такий вигляд (таблиця 2 [4, с. 9]; дані на 1 жовтня 1926 р.).

Таблиця 2

	Універсальні союзи	Кредитні	Бурякові	Хмільові	Плодо-виноградні	Скотарсько-молочарські	Меліоративні	Разом
на 1.10.1925 р.	49	—	9	1	2	2	—	63
на 1.10.1926 р.	46	3	16	1	2	4	1	73

Отже, через незрілість процесу створення спеціальної кооперації в другій ланці в більшості фахові товариства входили не до спеціальних фахових спілок, а до універсальних. Затримка в організації садово-городних, плодоовочевих, скотарсько-молочарських союзів (друга ланка кооперації) негативно відбивалася на справі об'єднання новоорганізованих товариств цієї форми [3, с. 9]. Підтверджує цей факт і організаційна будова третього щабля фахової кооперації — «Добробуту» — скотарсько-молочарської кооперації, «Кооптаху» — птахівничої кооперації, «Плодоспілки» — плодоовочевої, «Бурякоспілки» — бурякової кооперації та інших. Аналізуючи склад їх членів, треба відзначити, що тільки «Бурякоспілку» можна вважати за союз третього щабля, оскільки вона об'єднувала союзи другої ланки [3, с. 9]. Так, на 1.10.1926 р. вони складали:

бурякосоюзи — 13;

універсальні союзи — 16;

разом — 29.

«Плодоспілка», а особливо «Добробут» являли собою союзи змішані. В першій з них на 1.10.1926 р. було: 8 універсальних союзів, 2 — спеціальних, 1 універсальне товариство, 7 — спеціальних товариств. «Добробут» — республіканський центр скотарсько-молочарської кооперації — мав такий вигляд (таблиця 3).

Таблиця 3

	Сільський господар	Універсальні с/г союзи	Спеціальні с/г союзи	Товариства універсальні	Товариства спеціальні	Разом
на 1.10.1926	1	12	2	165	25	205

Отже, в складі «Добробуту» на 1.10.1926 р. переважали товариства, а не союзи і здебільшого — це універсальні, а не спеціальні товариства.

Ще своєріднішим був склад «Кооптаху»: переважали в ньому товариства споживчої кооперації, які складали 63 відсотки його членів. Основна кількість його членів складалася з кооперативів першого щабля, первинної ланки, причому число їх упродовж 1926 р. зросло на 43,2%. З усіх 1224 товариств і союзів, що складали «Кооптах» в 1926 р., було: 434 сільськогосподарських товариств, 791 споживче товариство, 22 універсальні сільськогосподарські союзи, 25 споживчих райспілок. Тож цей спеціальний союз не розмежував своїх функцій навіть з споживчою селянською кооперацією; ці та інші організаційні питання спеціальних центрів мали вирішуватися в наступні роки.

У 20-і роки з'явилися ще дві спілки спеціальної кооперації, які обслуговували селянські господарства — Всеукраїнське кооперативне цукрове товариство (Укрсельцукор — 1 жовтня 1927 р.)

та Всеукраїнське товариство насінництва на паях (січень 1926 р.) — єдиний насіннєвий кооперативний центр, з червня 1928 р. — «Насіннесоюз» (об'єднував насіннєві товариства, агрошколи, науково-дослідні установи). За висновками правління «Сільського господаря», зробленими в квітні 1928 р., роботу з будівництва спеціальної кооперації в українському селі не вважали остаточно закінченою, оскільки на цей час не було створено широкої мережі низових, первинних фахових товариств, а спеціальні центри та союзи значною мірою спиралися на універсальну та кредитну сітку [3, с. 1, 6, 7].

«Добробут», «Плодоспілка», «Бурякоспілка» як спеціальні союзи входили до складу «Сільського господаря» — всеукраїнського центру сільськогосподарської кооперації вже в 1926 р., оскільки вони мали потребу в постійному господарському зв'язку з «Сільським господарем». На засіданні правління «Сільського господаря» в квітні 1927 р. було визнано, що всі центри фахової кооперації України є самостійними юридичними особами, які відповідають за власну роботу, але виконують постанови «Сільського господаря», котрий не втручається в діяльність спеціальних центрів. «Сільський господар» заслуховував їхні звіти, включав їх діяльність у свою звітність тощо.

Фахові центри мали право звертатися до уряду, хоч і за попередньої домовленості з «Сільським господарем». Ці розпорядчі функції щодо фахових центрів з ознаками демократизму «Сільський господар» зберігав до реорганізації і ліквідації сільськогосподарської кооперації в кінці 20-х — на початку 30-х років. Центри фахової кооперації були також ліквідовані в процесі реорганізації і ліквідації сільськогосподарської кооперації під час насильницької колективізації. Останньою в березні 1931 р. була ліквідована «Плодоспілка» [11, с. 112].

Структурна сформованість була конче необхідною сільськогосподарській кооперації: вона зумовлювала і господарські успіхи кооперативів і її значення в громадсько-політичному житті села. Окремим сільськогосподарським товариствам не під силу було організувати постачання сільськогосподарських машин та інших видів промислової продукції, організувати збут, оскільки це вимагало скупчення великих партій товару, адже заводи ввозили машини не торгували. Створений союз (спілка) кооперативів мала можливість це робити. Союз мав можливість зібрати замовлення всіх кооперативів, закупити великі партії знарядь виробництва (що значно дешевше). Крім того, окремому кооперативу не під силу було

утримувати у себе агронома, різних фахівців (наприклад з переробки сільськогосподарської продукції), а спілка могла це зробити. Те ж саме і при збуті продукції сільського господаря (прядиво, молоко, сир, масло, м'ясо тощо). Селянин стикався зі скупником, який знав, що особливо скрутно було в господарстві восени, бо і податки треба було сплачувати, і зимові потреби сім'ї облаштовувати, а на все це потрібні кошти. Скупник і наживався на селянській скруті. Спілка ж мала можливість скласти умови на збут продуктів сільського господарства державним установам, продати велику їх партію за кордон (хліб, хміль, прядиво, птиця тощо), видати частину грошей наперед кооперативам, щоб роздати членам товариства, аби ті не поспішали з продажем своїх продуктів, коли на них нема підхожої ціни. Спілка завжди ділилася прибутком з кооперативом, а той — зі своїми членами.

Спілка мала велике значення для фінансового стану кооперативу: вона добувала кредити на постачання і збут під гарантію і поручуку спілки, що теж було вкрай важливим для селян-господарів, які звільнялися від труднощів індивідуального одержання кредиту. Спілка могла легше оформити кредит в різних банківських установах (Українбанку, Сельбанку, трестах, Держбанку). Спілки ж проводили різні агротехнічні заходи, створювали машинні прокатні пункти, постачали чистосорте насіння, тим самим допомагали збільшувати врожайність на селянських землях.

Спілки спеціальної сільськогосподарської кооперації, як і інші сільськогосподарські спілки, допомагали товариствам проводити культурно-освітню роботу серед населення. Додамо, що це — неповний виклад завдань і можливостей сільськогосподарської кооперації.

Поступово відбувалися зрушення в другому щаблі системи фахової кооперації. В 1928 р. функціонувало 73 спеціальних районних або округових союзи, в порівнянні з 32 — в 1927 р. і 22 — в 1926 р.

Кооперативні ланки не завжди співпадали з адміністративно-територіальним районом, а назва району союзу не означала його причетності до конкретного адміністративного центру. Кордони району діяльності кооперативного союзу формувала економічна доцільність. Цей принцип було підтверджено в ході адміністративно-територіальної реформи в Україні в першій половині 20-х років, коли усталені райони діяльності кооперативних спілок, як правило,

* Підрахунки наші за даними, опублікованими в «Збірнику статистично-економічних відомостей про сільське господарство України» [6, с. 214-215].

не змінювалися [22, ф. 290, оп. 3, спр. 112, арк. 4]. Особливо наголошувалося на дотриманні цієї вимоги в районах спілок, які займалися збутом цукрових буряків, найбільш важливої технічної культури в народному господарстві України.

Процес створення майже всіх сільськогосподарських кооперативів був майже однаковий. Не складали винятку і спеціальні товариства. Селянин, що вступав до кооперативу, мав сприйняти мету його створення, розуміти необхідність співпраці, бути згодним підпорядковувати свої власні інтереси інтересам усієї групи селян-господарів, що утворили товариство.

В центрі уваги при організації сільськогосподарського кооперативу поставала людина, трудівник-селянин, його бажання, творчість, активність. Ось, наприклад, в одному з практичних порадників по кооперуванню серед селян говорилося: «...жива, активна, творча людина в кооперативі — на першому місці стоїть» [13, с. 2].

Ось чому організацію сільськогосподарських кооперативів розпочинали з людей, з'ясування завдань того чи іншого кооперативу, а тільки потім приступали до організації самого кооперативу. Проводили роз'яснення, агітацію, селянам читалися доповіді на сільських зборах. Коли значне число селян виявляло бажання створити товариство, тоді через округовий союз запрошували фундатора (інспектора) та статут того товариства, яке вирішили створити, і скликали збори. Про них широко оповіщалося місцеве населення, запрошення особисто надсилалися тим селянам, котрі при попередніх розмовах виявляли бажання бути засновниками товариства. Тут же на зборах вирішувалися головні питання: прийняття статуту, про пайові внески, вибори правління, ревізійної комісії.

«Сільський господар» розробив цілу низку статутів фахових товариств [16, с. 107]. Одним з перших село отримало статут машинно-тракторного товариства, затверджений Головнокооперкомом 9 травня 1924 р. [17]. Згідно статуту, метою МТТ було «допомагати своїм членам в гуртовому придбанні і використанні сільськогосподарських машин і знарядь, а також в отриманні і розповсюдженні знань про машинну техніку в сільському господарстві» [17]. Загальні збори товариства проголошувалися в статуті МТТ «хазяїном всього діла» [17, с. 1]. Вони вирішували всі справи товариства. Взагалі треба сказати, що статут повністю забезпечував демократичні принципи в діяльності машинно-тракторних товариств, як і статuti інших фахових товариств. Первинна мережа спеціальної кооперації, не дивлячись на зростаючий вплив і тиск держави, все ж втілювала в

життя кооперативні принципи добровільності створення товариства, його самоврядності та інші засади кооперативної співпраці.

Соціальний склад членів спеціальних сільськогосподарських товариств мав багато спільного з соціальним складом всієї сільськогосподарської кооперації, в якій за соціально-класовою характеристикою можна виділити бідняцькі, середняцькі та заможні господарства. Таблиця 4 дає уявлення про соціальний склад спеціальної кооперації (дані на 1 жовтня 1927 р.) [3, с. 11].

Таблиця 4

**Групи господарств за економічними ознаками,
% до числа кооперованих господарств**

Назва товариства	Кволі	Нижчесередні	Середні	Вищесередні	Мічні	Разом
С.-г.кредитові	16,1	28,8	37,0	13,7	4,4	100,0
Молочарські	23,0	26,1	34,4	15,9	0,6	100,0
Скотарські	6,8	10,4	40,8	32,3	9,7	100,0
Садово-городні	38,6	30,3	23,4	7,5	0,2	100,0
Виноградні	48,6	30,0	23,4	7,5	0,2	100,0
Пасічніцькі	52,1	10,2	11,5	11,1	15,1	100,0
Бурякові	6,2	19,3	52,1	21,0	1,4	100,0
Хмільові	4,4	20,8	36,7	36,5	1,6	100,0
Насіннєві	7,9	7,3	37,9	41,4	5,6	100,0
Меліоративні	14,0	22,6	43,3	17,8	2,3	100,0
Машинно-тракторні	10,8	20,4	49,7	16,6	2,5	100,0
Разом	16,0	27,7	37,8	14,4	4,1	100,0

Як бачимо, у складі спеціальних товариств було майже 80% середняцьких господарств (це групи нижчесередніх, середніх, вищесередніх). Такою ж була їх питома вага і в цілому в сільськогосподарській кооперації [8, с. 42].

До протилежного висновку про соціальний склад сільськогосподарської кооперації дійшов В. І. Марочко, який стверджує, що наприкінці 20-х років (автор бере 1927-1929 рр.) в кооперації, за винятком окремих її видів (бурякових товариств), переважали бідняцькі господарства. Це стало, на думку автора монографії, результатом цілеспрямованої соціальної політики радянської держави, хоча «ефективність господарської діяльності кооперативних товариств забезпечували передусім середняцькі і заможницькі господарства» [11, с. 123].

Членами сільськогосподарських товариств на 1 жовтня 1927 р. було майже півмільйона чоловік [6, с. 330-331]. Це в 5 разів більше, ніж у колективних господарствах, але значно менше (приблизно в 2,5 рази) в порівнянні з універсальною (разом з кредитною) кооперацією. На кінець 1928/1929 р., за нашими підрахунками, в фаховій кооперації зосереджувалося майже 42 відсотки членів від чисельності всієї сільськогосподарської кооперації (на цей час залишилася, окрім фахової, кредитна кооперація), хоча кількість спеціальних товариств значно скоротилася [22, ф. 290, оп. 1, арк. 128-133].

Таким чином, спеціальна сільськогосподарська кооперація, як специфічна і доцільна форма організації сільськогосподарського виробництва на етапі зростання його спеціалізацій і товарності, завойовувала все більшу прихильність селянина-господаря в українському селі впродовж 20-х років. Набравши темпи зростання, вона не завершила процес свого будівництва, хоча могла б стати в подальшому основним шляхом розвитку сільськогосподарського виробництва і селянського господарства.

Література

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. — Харків, 1925.
2. Відчит за 1925/1926 операційний рік. Всеукр. союз сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». — Харків, 1927. — Ч. 1-2.
3. Відчит за 1926/1927 операційний рік. Всеукр. союз сільськогосподарської кооперації «Сільський господар». — Харків, 1928. — Ч. — 1-2.
4. Відчит Укрсельбанку за третій операційний рік 1925-1926 р. — Харків, 1926. — Ч. 1-2.
5. Дьячків С. М'ясні операції «Добробуту» за 1926-1927 р. // Коопероване село. — 1928. — № 7-8. — С. 53-57.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. — Харків, 1929.
7. Звіт 1928 р. (п'ятий рік існування Всеукраїнського кооперативного товариства «Кооптах»). — Харків, 1929.
8. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997.
9. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Київ, 1976.
10. Кооперація на Україні в 1925/1926 році // Статистика України. — Серія XVI. — Харків, 1929. — № 148. — Т. 1. — Вип. 1.
11. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). — Київ, 1995.
12. Морозов А. Г. Діяльність спеціалізованої сільськогосподарської кооперації на Україні (1923-1928 рр.) // УІЖ. — 1989. — № 8. — с. 76-88.

13. Організація і практика сільськогосподарської кооперації. — Харків, 1927.
14. Пожарський П. Соціальний склад української кооперації. Історико-статистичний нарис. — Київ, 1928.
15. Про стан центрів спеціальної сільськогосподарської кооперації та заходи по їх зміцненню // Постанова Президії Надзорчої Ради «Сільського господаря». — 9-11 червня 1927 р. — Харків, 1927.
16. Сільський господар. Відчит за четвертий операційний рік (1.X.1924 — 1.1.1926). — Харків, 1926.
17. Статут машинового товариства Сільського господаря. — Харків, 1925.
18. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации. — М., 1989.
19. Ходько Г. Скотарсько-молочарська кооперативна система України // Коопероване село. — 1927. — № 4-5.
20. Целлариус Ю. Етапи розвитку сільськогосподарської кооперації на Україні // Коопероване село. — 1927. — № 2.
21. Щелинський Ю. Скотарсько-молочарська кооперація на 10-і роковини Жовтневої революції // Коопероване село. — 1927. — № 20.
22. ЦДАВО України.

В. М. Мацюцький

АЛЬМЕНДА У ЗЕМЕЛЬНІЙ ГРОМАДІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (в 20-х роках ХХ ст.)

Успіхи, досягнуті історіографією у дослідженні української земельної громади, поки ще не дуже значні [1-4]. Тим часом недостатність вивчення цієї проблеми до певної міри перешкоджає повному відтворенню життя українського села у 1920-х роках. Перед істориками стоїть завдання заповнити існуючі прогалини. Подальше вивчення земельної громади повинне йти у тому числі шляхом проведення регіональних досліджень. Дана стаття має за мету висвітлення окремого аспекту проблеми земгромад у розрізі Лівобережної України. Тут зроблено спробу реконструювати таке явище як альменда.

Хронологічні рамки даної статті — 1922-1930 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена моментом набуття чинності Земельного кодексу УСРР 1922 р., який здійснив правове оформлення інституту земгромад [5, ст. 42-65]. Верхня хронологічна межа (1930 р.) визначена ліквідацією інституту земельних громад [6, ст. 63-64].

Земельні громади являли собою територіальні об'єднання індивідуальних селянських господарств. І згідно з Земельними кодексами

1922 і 1927 рр. селянин міг здійснювати право на землекористування тільки в складі земгромади. Входження до складу земельної громади було обов'язковим для кожного селянина-землекористувача [5, ст. 10; 7, ст. 10].

Земля у відводі земельної громади поділялася на дві категорії: угіддя, розподілені в приватне користування селянських дворів, і *альменду* (угіддя, що знаходилось у спільному, нероздільному користуванні всіх членів громади). У наділі громади альменді не належало переважаюче місце. У відводах земельних громад Лівобережжя переважали землі індивідуального користування. Однак площа земель громадського користування була досить значною. У 1925/26 р. супроти загальної площі придатної землі земгромад Лівобережжя придатна земля громадського користування становила 3,1%, для непридатної землі аналогічний показник складав 53,4% [8, с. XIV].

Основним заняттям селян Лівобережної України було хліборобство. Відповідно до цього головним земельним угіддям у відводах земгромад Лівобережжя була рілля. У громадському користуванні знаходилось небагато орної землі. Основна маса ріллі перебувала у приватному користуванні селянських господарств. Питома вага орної землі в угіддях громадського користування земельних громад Лівобережної України була невеликою. У 1925/26 р. частка ріллі в угіддях громадського користування земгромад Лівобережжя складала 5,7% [8, с. 10-11].

Бувало, що члени громад гуртом обробляли громадську ріллю. Ділянки громадського обробітку частіше вводилися для виробництва насіння, за рахунок якого у громадах створювалися страхові запаси на випадок стихійного лиха, рідше — для виробництва насіння нових культур чи виробництва продукції, що мала яке-небудь цільове призначення (повернення кредиту, купівля сільськогосподарського реманету тощо). Так, навесні 1925 р. члени земельної громади села Верхні та Нижні Землянки Сахновщинського району на Полтавщині гуртом засіяли 15 дес. землі. Зібране з цієї площі насіння передбачалося пустити на створення громадського насінневого фонду. Попередній, 1924 р., у тій місцевості був неврожайним. «Через недорід, — писав секретар Сахновщинського райпарткому Василенко, — багато селян весною вже й макуху їли». У таких умовах громада вирішила створити страховий запас насіння [9, 1925, 26 черв.]. Джерела свідчать, що так чинили й деякі інші земгромади [10, ф. Р-1574, оп. 1, спр. 62, арк. 236, 238, 241; оп. 3, спр. 22а, арк. 727]. Значно рідше зустрічається у джерелах фіксація фактів

колективної праці членів земгромад на громадських орних землях не з метою виробництва насіння у страхові насінневі фонди. Такі випадки були поодиноким. Для прикладу тут можна згадати Шурівську земельну громаду Савинського району Ізюмської округи. 9 березня 1925 р. загальні збори Шурівської громади ухвалили, що рілля спільного користування «у найближчі роки повинна засіватися травами для отримання... насіння на всю громаду». Тобто, члени громади прийняли рішення гуртом виробляти на громадській землі насіння нової культури [10, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1597, арк. 11].

У 1925/26 р. спільними зусиллями членів у земельних громадах Лівобережжя оброблялося 6,6% ріллі громадського користування, у 1926/27 р. — 6,1% [8, с. 10-11; 11, с. 44]. Наведені цифри свідчать про те, що тенденції до збільшення площі ділянок громадського обробітку не спостерігалось. У 1926/27 р. площа ділянок громадського обробітку у земгромадах Лівобережжя була меншою, ніж у 1925/26 р. Для деяких місцевостей Лівобережжя 1924 р. був неврожайним. Побоюючись повторення недороду, селяни у 1925 р. вишукували засоби подолання наслідків можливого неврожаю. Подекуди такі пошуки призводили до заведення ділянки громадського обробітку, на якій передбачалося виробляти насіння для страхового насінневого фонду. 1925 і наступні роки видалися більш врожайними. У зв'язку з цим площа ділянок громадського обробітку у земельних громадах Лівобережжя скоротилася.

Земельна громада Лівобережної України не відчувала внутрішньої потреби перейти до усупільнення хліборобської праці. Члени земгромад не прагнули колективного господарювання на землі. Спроби властей нав'язати земгромадам громадський обробіток землі успіху не мали. Так, у вересні 1926 р. загальні збори земельної громади села Весела Долина Глобинського району Кременчуцької округи ухвалили ліквідувати «громадську оранку». Цю ухвалу було винесено з огляду на те, що громадський обробіток землі приносив «великі збитки в господарстві». Від місцевої влади, котра прийняла почин у справі заведення у громаді ділянки громадського обробітку, факт ліквідації «громадської оранки» сход вирішив приховати. Громадську ріллю передбачалося здати в оренду. А в протоколі записали: «Землю оброблятимемо гуртом» [12, 1926, 24 верес.]. Так само місцеві власті займалися влаштуванням «громадської оранки» у Мало-Кохінівській земгромаді Кохінівського району Кременчуцької округи. Щоб реалізувати свій задум, власті прирізали громаді землі. Деякий час члени громади обробляли її гуртом. Але незабаром гро-

мада ліквідуваа «громадську оранку» і розподілила землю поміж окремими дворами [12, 1927, 18 серп.]. С. П. Трапезников, як видається, сильно перебільшував поширеність в українській земельній громаді колективних форм хліборобської праці [13, с. 85].

Частіше за все громадська рілля здавалася в оренду. У 1925/26 р. земельні громади Лівобережжя здавали в оренду 89,9% від загальної кількості орної землі громадського користування [8, с. 10-11]. Спільна рілля здавалася в оренду для видобування коштів на громадські потреби. Так, 5 червня 1928 р. загальні збори Першої Сухой земгромади Барвінківського району Ізюмської округи слухали питання: «Про виділення громадської толочної землі для сплати боргу Барвінківському кредитному товариству». Ухвалили: «Залишити по одному сажню толочної землі на кожного їдця, звести до одного місця і здати на один рік в оренду з оцінного торгу» [10, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 170]. Деревківська земельна громада Котелевського району Полтавської округи мала 32 дес. ріллі нероздільного користування. Цю землю громада здавала в оренду. Грошу, виручені від оренди, йшли на громадські потреби: землевпорядкування, посадку сосни тощо [14, ф. 1, оп. 2, спр. 4224, арк. 93].

Нерідко у громадському користуванні перебували сіножаті. Стикаючись з необхідністю знайти кошти на громадські потреби, земельні громади здавали луки спільного користування в оренду. У 1925/26 р. земгромади Лівобережжя здавали в оренду 37,9% площ сіножатей громадського користування [8, с. 10-11]. Якщо земельна громада мала луки спільного користування, громадський плідник (бугай, жеребець, баран), за наявності такого в земгромаді, забезпечувався сіном з цієї сіножаті. У матеріалах обстеження 88 земельних громад Харківської округи (1927 р.) зазначалося, що, маючи 1-2 плідників, земгромади виділяли для їхнього прогодування сіно відповідно з однієї або двох десятин луків громадського користування [14, ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 16]. Якщо ж необхідності використовувати спільні луки для задоволення потреб громади в цілому не було, сіно з них розподілялося поміж дворами: сінокісні площі розподіляли між дворами перед косовицею, а косили самі двори, або викошували всією громадою, а потім по жеребку ділили скошене [9, 1925, 9 трав.; 14, ф. 12, оп. 1, спр. 183, арк. 9; ф. 27, оп. 9, спр. 98, арк. 15].

Земельні громади розпоряджалися вигонами і вирішували питання з організації під громадські пасовища інших земель. У всіх місцевостях Лівобережжя громадське пасіння худоби переважало

самопас та групову форму пасіння. Тільки у тих місцевостях, де було мало хуторів та відрубів, громадське пасіння складало більший відсоток, аніж у тих, де хутірська та відрубна форми землекористування були поширені помітно [15, с. 113; 16, с. 15]. Коли у земельній громаді було заведено випасати худобу у громадській череді, земгромада вирішувала питання про виділення земель під пасовища. Так, 22 березня 1925 р. загальні збори Шевченківської земельної громади Старовірівського району Красноградської округи розглядали питання про відведення місць для випасання худоби на 1925 р. Ухвалили відвести під пасовища вигін та толоку [10, ф. Р-1574, оп. 3, спр. 22а, арк. 473]. У Ломачанській земгромаді Сінчанського району Лубенської округи у 1928 р. під громадські пасовища було виділено вигін та толоку в трипіллі [17, ф. Р-2014, оп. 1, спр. 48, арк. 380].

У 20-х роках ХХ ст. на Лівобережжі продовжували жити способи випасу худоби, узвичаєні упродовж попередніх століть. Худобу випасали на вигонах, на полях (на толоці і стерні), на сіножатях. Вигони були постійними пасовищами. На толоці і стерні та на сіножатях худобу випасали у певний час, тобто це були тимчасові пасовища. Терміни випасу худоби на тимчасових пасовищах, якщо худоба випасалася у громадській череді, встановлювала земельна громада. Індивідуальні орні землі або інколи індивідуальні сінокісні землі на визначений громадою строк переходили у громадське користування. На толоку череди випускалися навесні, з появою нової трави. У тих землегромадах, де на той час була можливість замінити толоку іншими пасовищами, випасання худоби на толоці закінчувалося у другій половині червня. Тоді селяни починали орати толочний пар. У тих громадах, де замінити толоку було нічим, випасання худоби на толоці продовжувалося аж до збирання хлібів. Після збирання хлібів череди випускалися на стерню. Випасання на стерні продовжувалося, як правило, до кінця пасовищного періоду [15, с. 110-113]. На сіножатях череди випасалися від появи нової трави на початку травня до Юрія [12, 1926, 14 трав.; 17, ф. Р-3120, оп. 1, спр. 149, арк. 35; 10, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 39; 15, с. 110]. Після скошування трави у червні у деяких громадах худоба знову випускалася на луки [15, с. 112].

Пасовищних земель, як правило, бракувало. Обмеженість площі цих угідь змушувала земгромади нормувати кількість худоби, яка випасалася на громадських пасовищах. Так, з протоколу загальних зборів Червоної земельної громади Барвінківського району Ізюмської округи від 6 травня 1928 р. видно, що в цій громаді селянське госпо-

дарство могло випасати на 1 дес. толоки не більше двох волів. При випасанні до двох волів прирівнювалося або два коня, або дві корови, або три дволітка, або чотири бузівка, або чотири лошати, або шість овець. Членам громади, що зовсім не мали худоби, дозволялося приймати на їхню частку толоки худобу, котра належала іншим особам [10, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 94]. 18 травня 1929 р. загальні збори Ново-Мажарівської земельної громади Зачепилівського району Полтавської округи ухвалили: «Доручити земельному правлінню простежити за нормовим випуском скота... на толоку» [10, ф. Р-3753, оп. 1, спр. 4, арк. 20].

Громадські пасовища, як і всі взагалі земельні угіддя, котрі перебували в господарському розпорядженні земельної громади, мали своїм призначенням задоволення потреб членів даної земгромади, і якщо громада знаходила, що наявної площі громадських пасовищ не досить і допускати до користування цим угіддям не членів громади не можна, вона відмовляла стороннім особам у такому користуванні. 23 квітня 1928 р., наприклад, загальні збори земельної громади хутора Шевченко Зміївського району Харківської округи слухали питання про випас на громадському вигоні худоби О. І. Нестерцова. Ухвалили: «З огляду на те, що Нестерцов є членом Замосянської земгромади, а квартирує тимчасово в хуторі Шевченко... відмовити йому в попасі худоби на громадському вигоні» [10, ф. Р-1934, оп. 1, спр. 78, арк. 15]. Як видно з службової записки Роменського окружного земельного відділу, надісланій 8 січня 1927 р. до Наркомзему, на Роменщині недопуск не членів громад до користування громадськими пасовищами був досить поширеним явищем [18, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 430, арк. 119]. Якщо ж площа наявних пасовищ могла забезпечити кормами більшу, аніж мали члени земельної громади, кількість худоби, земгромада дозволяла стороннім особам користуватися пасовищами за певну плату. Так, 6 травня 1928 р. загальні збори Червоно-Майданської земельної громади Ізюмської округи розглядали питання про використання «залишку землі під толокою». Ухвалили: «Допустити користуватися толокою не членів громади, встановити ціну за попас: корови — 10 крб, ялівки — 5 крб.» [10, ф. Р-2770, оп. 1, спр. 22, арк. 79].

Часто у громадському користуванні знаходились непридатні землі (піски, яри, болота, солонці тощо). У 1925/26 р. такі землі становили 46,5% від загальної кількості угідь громадського користування земельних громад Лівобережної України [8, с. 10-11]. Щоб ввести непридатні землі в господарський обіг або створити умови для більш

продуктивного використання земельних ділянок, земгромади проводили заходи з меліорації та рекультивації. Так, Куликівська земельна громада Решетилівського району Полтавської округи у 1927 р. осушила 140 дес. болота [19, с. 7]. Веркіївська земгромада Ніжинської округи засадила «сосною всі непридатні під рілляю чи сінокоси землі» [20, 1927, 25 трав.]. Земельні громади Ізюмської округи у 1926/27 р. засадили сосною, деревами листяних порід та шелюгою 837,72 га пісків [10, ф. Р-847, оп. 1, спр. 80 арк. 268]. Земгромади Полтавщини у 1927 р. здійснили таких посадок на пісках на площі 1445 га [21, с. 4].

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліси трудового користування й про задоволення селянства лісами й побічними користуваннями з державних лісів УСРР» від 27 травня 1925 р. намітила передачу у користування селян частини держлісфонду. Право розпоряджатися лісовими площами, котрі було заплановано передати, за винятком дрібних лісових ділянок, що прилягали до наділів окремих дворів та не мали захисного або водоохоронного значення і повинні були перейти до рук землекористувачів, до наділів яких прилягали, передбачалося надати землегромадам та іншим селянським об'єднанням [22, ст. 222]. При проведенні цієї постанови в життя за 1925-1926 рр. селянам Лівобережжя було передано 404,6 тис. дес. лісу, що становило 61,1% від загальної площі угідь держлісфонду на Лівобережжі [23, с. 64-65].

Ліси перейши в спільне, неподільне користування членів земельних громад. Спроби деяких колишніх лісовласників повернути собі право розпоряджатися лісовими ділянками, що належали їм до націоналізації, не мали успіху [12, 1927, 5 квіт.; 14, ф. 27, оп. 9, спр. 554, арк. 93]. Перша половина 20-х років для всіх місцевостей Лівобережжя позначилася швидким спустошенням лісів. Селяни потребували будівельного лісоматеріалу, палива. А оскільки купити деревину було великою проблемою, то ледве не всі селяни займалися свавільними порубами. Отримавши у користування ліси, земельні громади зіткнулися з необхідністю охороняти їх від знищення. Земгромади наймали сторожів, вживали інших заходів для попередження крадіжок деревини. Земельні громади Сумської округи у 1925/26 господарському році найняли для охорони лісів, котрі перебували в їхньому користуванні, 389 осіб, земгромади Кременчуцької округи — 268 осіб [24, с. 32; 25, с. 57]. Загальні збори Рогинської земельної громаджи Велико-Бубнівського району Роменської округи 15 лютого 1928 р. ухвалили, що надалі щодо осіб, які

чинять свавільні поруби у громадському лісі, буде ставитися питання про виселення за межі громади [18, ф. Р-5822, оп. 1, спр. 848, арк. 31]. Наслідком охоронних заходів було зменшення масштабів свавільних порубів. За даними Лубенського окружного виконавчого комітету, у 1925/26 р. свавільні поруби у лісах земгромад Лубенщини охопили площу у 3 тис. га, у 1926/27 р. — у 39 га, у 1927/28 р. — у 13 га. «Охорона... селянських лісів зараз налагоджена», — зазначалося у звіті окрвиконкому (1929 р.) [26, с. 31]. «Заходами окремих земельних громад та рішучою боротьбою з лісопорушеннями в адміністративному порядку зменшилося знищення лісу на 50%», — відзначав Ніжинський окрвиконком, характеризуючи ситуацію в окрузі у період від березня 1927 р. до квітня 1929 р. [27, с. 5].

Дерево з громадського лісу частіше за все розподілялося поміж дворами. Зустрічалися різні способи розподілу. Так, 4 грудня 1926 р. загальні збори Коржівської земельної громади Засульського району Роменської округи слухали питання про розподіл будівельного лісоматеріалу. Ухвалили поділити його по жеребку [18, ф. Р-5631, оп. 1, спр. 591, арк. 47]. 16 січні 1927 р. сход Пролетарської земгромади Зміївського району Харківської округи розглядав питання про розподіл вільхи. Спочатку було запропоновано три способи розподілу: ділити на двір; ділити на їдців; виділити кожному двору по чотири корені, а лишок поділити на їдців. Пропозицію ділити на двір відразу відхилили. Малосімейні обстоювали виділення чотирьох коренів кожному двору з наступним розподілом лишку на їдців, багатосімейні — розподіл на їдця. 16 січня згоди з цього питання так і не дійшли. 1 лютого ухвалили поділити вільху на їдців [10, ф. Р-1934, оп. 1, спр. 75, арк. 15, 20]. Інколи лісоматеріал використовувався для задоволення громадських потреб. Так, земгромада села Козарі Ніжинської округи у 1926 р. продала деревину з громадського лісу. Виручені від цього гроші передбачалося використати для оплати дій з землевпорядкування відводу громади [20, 1928, 5 лют.]. Ченакалівська земельна громада Бригадирівського району Кременчуцької округи у 1927 р. використала дерево з громадського лісу на побудову школи [12, 1927, 8 січ.].

Земельні громади вживали заходів до поповнення лісонасаджень. За даними Сумського окрвиконкому, земгромади Сумщини у 1927-1928 рр. залісили 1551 га зрубів попередніх років [28, с. 27]. У селищі Котельва Полтавської округи налічувалася 21 земгромада. Вони спільно користувалися 2675 га лісових угідь, створивши для цього громадське лісництво. Котелевське лісництво мало розсадник для

вироснування саджанців, що охоплював площу у 1 га, і плантації тополі та кошикової лози загальною площею 4,5 га. Навесні 1929 р. лісництвом було проведено роботу з поповнення лісонасаджень на площі 114,5 га [29, с. 22].

Таким чином, поряд з приватним землекористуванням індивідуальних селянських господарств усередині земельної громади Лівобережної України існувала альменда, що було серйозною підмогою селянському господарству. Земельна громада регулювала користування альмендою.

Література

1. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921-1929 роки): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1997.
2. Гречко В. В. К вопросу о взаимоотношениях между земельными обществами (земгромадами) и сельскими Советами в УССР (1922-1930 гг.) // Учен. зап. Харьк. юрид. ин-та. — 1960. — Вып. 14.
3. Громенко І. Є. Земельні громади України (1927-1929 рр.) // Укр. іст. журн. — 1972. — № 9.
4. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. — Харків, 1997.
5. Земельний кодекс УССР. — Харків, 1923.
6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — № 6, від. 1.
7. Земельний кодекс УССР. — Харків, 1927.
8. Фінанси земельних громад, 1925-26 р. // Статистика України. — Сер. 6. Статистика фінансів. — Харків, 1928. — № 125.
9. Більшовик Полтавщини: Орган Полтавського губвиконкому, губкому КП(б)У, губради профспілок та міської Ради.
10. Державний архів Харківської області.
11. Низові бюджети України, 1926-27 р. // Статистика України. — Сер. 6. Статистика фінансів. — Харків, 1929. — № 157.
12. Радянський селянин: Орган Кременчуцького окрпарткому та окрвиконкому.
13. Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. — М., 1965.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
15. Основные черты техники и организации крестьянского хозяйства Украины: По материалам агрокорреспондентской сети отдела орг. хоз. — Харків, 1925.
16. Сокологорський О. Наймана праця на селі в серпні 1927 року // Статистика Полтавщини в нових її межах. — 1928. — № 16.
17. Державний архів Полтавської області.

18. Державний архів Сумської області.
19. Хіль І. Про земгромади // Полт. селянин. — 1928. — № 1.
20. Нове село: Орган Ніжинського окрпарткому та окрвиконкому.
21. Машура С. І. Що являють собою наші земгромади та в чому полягає їхня діяльність // Полт. селянин. — 1928. — № 8.
22. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1925. — Ч. 28, від. 1.
23. Матеріали в справі землевпорядження, передачі лісів селянству та стану державних лісів. — Харків, 1926.
24. Відчит Сумського округового виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за 1925-26 операційний рік. — Суми, 1927.
25. Відчит Кременчуцького округового виконавчого комітету Рад за 1925-26 рік. — Кременчук, 1927.
26. Двохрічна діяльність окружного виконавчого комітету Рад Лубенщини за 1926-1927 і 1927-28 господарські роки. — Лубни, 1929.
27. Головні підсумки роботи Ніжинського окружного викон. к-ту Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів за час від IV до V окрз'їзду Рад. — Ніжин, 1929.
28. Звіт Сумського окружного виконавчого комітету за 1927-1928 роки V (XII) окружному з'їзду Рад. — Суми, 1929.
29. К. К. Котелевське громадське лісництво // Полт. селянин. — 1929. — № 17.

М. С. Лисенко

З ІСТОРІЇ ПРОЛЕТАРІЗАЦІЇ ТЕХНІКУМІВ УКРАЇНИ (1922-1930 рр.)

Проблеми народної освіти займають важливе місце в політиці кожної держави. Стан справ у цій галузі позначається на багатьох сферах життєдіяльності суспільства. Однією з її складових частин є середня спеціальна освіта. Сьогодні йде процес освітньої перебудови. Історичний досвід як позитивного, так і негативного характеру в розглянутий період дає можливість більш успішно вирішувати справу підготовки фахівців у сучасних умовах.

Питання політики пролетарізації середньої спеціальної освіти, яка проводилась у 20-і роки, недостатньо розкрито в історичній літературі.

У 20-і роки було надруковано ряд статей і монографій, в яких автори розкривали особливості становлення системи середньої спеціальної освіти в Україні. Так, в статтях А. Вишинського, С. Прейса підіймаються питання, пов'язані з пролетаризацією технікумів, матеріальним забезпеченням студентів — вихідців з робітників і селян, допомоги їм державою [1, 2]. В монографії Я. Звігальського та М. Іванова автори на великому фактичному матеріалі розкрили динаміку росту технікумів в Україні, темпи проведення пролетаризації, головні напрямки культурно-освітньої політики в цій ланці народної освіти.

Державна політика відносно технікумів розроблялась в працях працівників наркомату освіти Я. П. Ряппо і М. О. Скрипника [4-7].

Особливу увагу технікумам приділяв голова Укрголовпрофобру Я. П. Ряппо. В численних публікаціях і виступах він пропагував створення технікумів як навчальних закладів принципово нового типу. Пролетаризації технікумів надавав особливого змісту, вважаючи, що це було одним з найголовніших напрямків політики радянського уряду в галузі освіти.

В працях наркома освіти М. О. Скрипника теж розглядається питання пролетаризації середньої спеціальної школи. Він вважав цей момент принципово важливим у створенні нової мережі технікумів і зміні соціального складу студентства.

Серед наукових розвідок 30-х років слід виділити праці О. Є. Бейліна, Ю. С. Борисова [8, 9]. Автори стверджували, що політика пролетаризації була основним критерієм ефективності та життєздатності освіти.

В книзі Ю. С. Борисова досліджено зміну соціального складу студентства середніх навчальних закладів. Автор акцентував увагу на кількісному зростанні інтелігенції без належного аналізу її якісного та національного складу і кваліфікації. В цілому публікації 20-30-х років занадто політизовані.

Дослідження в цьому напрямку було продовжено в 60-80-і роки. Зокрема вийшла з друку монографія Д. І. Павлова та Г. П. Захаревича — єдина праця в українській історіографії, яка безпосередньо присвячена зазначеній проблемі [10]. На великому документальному матеріалі автори дослідили головні етапи розвитку технікумів в Україні. Щодо політики пролетаризації, то автори бачили в ній тільки позитивні моменти.

Особливу увагу політиці пролетаризації, створенню і розширенню мережі робітфаків було приділено у книзі Н. М. Катунцевої [11].

В окремому розділі дослідниця розкрила історію розвитку національних робітфаків, в тому числі в Україні. Процес становлення системи робітфаків, численні реорганізації, наслідки політики пролетаризації для технікумів і народної освіти в цілому розглянуто в ній комплексно, на багатому фактичному матеріалі.

В 90-і роки вийшли праці, в яких висвітлювалися окремі питання даної теми. Цікаві факти з приводу проведення політики пролетаризації в технікумах України, сумнозвісних «чисток», частково відтворені в монографії Г. В. Кас'янова [12].

Джерельну базу теми дослідження становлять матеріали архівів [13, 14], а також збірники документів і матеріалів, низка статистичних і юридичних довідників [15-29].

Хронологічні рамки згаданої статті охоплюють період 1922-1930 рр. Організація нової системи освіти розпочалася після Жовтневої революції. Перші законодавчі акти радянської влади давали можливість представникам з пролетарських верств отримати освіту. Громадянська війна та іноземна інтервенція на деякий час припинили ці перетворення. Окремий період в історії технікумів бере свій початок з 1922 року, коли постановою Наркомосвіти технікуми стали вищими навчальними закладами вузького профілю [17, с. 108]. Пролетаризація на той час вже дістала характер державної політики.

Крайньою межею дослідження, на наш погляд, є 1930 рік. У цьому році було проведено загальносоюзну уніфікацію освіти. Технікуми України стали середніми спеціальними навчальними закладами, як і в РРФСР. На час проведення реформи змінився соціальний склад студентства в бік збільшення вихідців з робітників та селян. Тому необхідність в подальшому проведенні політики пролетаризації не була такою гострою.

В поданій статті стоїть завдання на основі використання архівних матеріалів, документів, археографічних збірників та аналізу досліджень попередників з'ясувати деякі питання історії пролетаризації технікумів України та роль робітфаків у цій політиці.

Після Жовтневої революції одним з основних гасел радянських керівників освітніх установ стала реорганізація системи середньої спеціальної освіти та здійснення так званої пролетаризації. Соціально-позитивне її значення полягало в тому, щоб демократизувати освіту, зробити її доступною для тих верств і молоді, які не могли навчатися до революції. Початок пролетаризації був покладений постановою РНК РРФСР від 2 серпня 1918 р. «Про переважний прийом до вищих та середніх спеціальних навчальних закладів представників

пролетаріату та незаможного селянства» [21, с. 157]. Переймаючи досвід Росії, в Україні також були скасовані перешкоди для робітників і селян на шляху до освіти. В декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України, опублікованої у січні 1919 р., ставилося завдання забезпечити доступ до освіти пролетарських верств [13, оп. 1, спр. 11, арк. 4].

Найбільш суттєвою перепоною для навчання робітників та селян у середніх спеціальних навчальних закладах була їх низька попередня освітня підготовка. За таких обставин особлива роль приділялася підготовчим курсам, відділенням. У досліджуваний період підготовчі курси та відділення з терміном навчання від 3 місяців до 2 років працювали при більшості технікумів України. Незважаючи на ряд недоліків, досвід їх роботи був використаний робітфаками.

Декретом РНК УСРР від 7 травня 1921 року було засновано робітфаки, які в Україні називалися робітничо-селянські факультети. Вони відкривалися з тим, щоб забезпечити підвищення освітнього рівня та підготувати робітничу і селянську молодь для навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Робітфаки в Україні створювалися лише при індустріально-технічних та сільськогосподарських технікумах. В 1921-1922 рр. було відкрито 10 робітфаків у 7 містах України [19, с. 317].

Основними типами робітфаків були денний та вечірній. Вечірні робітфаки мали свої особливості. Вони виникли раніше денних та існували довше. Організувались такі робітфаки при великих промислових підприємствах з робітників, які вдень працювали на виробництві, а ввечері вчилися. Крім цих двох типів існували ще заочний та позмінний робітфак, але вони не набули помітного розповсюдження. За досліджуваний період мережа робітфаків збільшилась у 10 разів.

Зростання мережі технікумів та кількість студентів подано в таблиці. Як засвідчують наведені статистичні дані, кількість робітфаків і студентів в них поступово збільшувались.

Перший робітфак було відкрито в Одесі восени 1921 р. У 1922-1923 навч. році їх налічувалось 21 з кількістю учнів 4736 чол., на 1928/29 навч. рік у 59 робітфаках навчалось 10283 чол. З них по соціальному складу: робітників 67%, селян 23%, інших 10% [13, оп. 5, спр. 127, арк. 9]. У 1929/30 навч. році після реорганізації робітфаків, коли вони були прикріплені до галузевих технікумів та інститутів, в Україні працювало 70 робітфаків з 14631 учнів. З них 41 робітфак був денним та 29 вечірніми [13, оп. 5, спр. 12, арк. 10].

На той час було відкрито соціально-економічні, медичні та художні робітфаки. По галузях вони розподілялися таким чином: індустріально-технічних 40, сільськогосподарських 10, педагогічних 15, медичних 4, художній 1. Що стосується національного складу робітфаківців, то у 1930 р. він був таким: українців 58,2%, росіян 19,1%, євреїв 20%, поляків 1,1%, німців 0,6%, інших 1% [23, с. 204].

Робітфаки вважались не тільки каналом «оробітництва» технікумів, але й, як зазначає Г. Кас'янов, «головним знаряддям політичного завоювання середньої спеціальної освіти» [12, с. 60].

Динаміка кількості робітфаків і студентів в них *

Навчальні роки	Робітфаки денні		Робітфаки вечірні	
	установ	студентів	установ	студентів
1921/1922	10	851	—	—
1922/1923	16	3366	5	1370
1923/1924	23	6628	6	1695
1924/1925	28	5946	5	1104
1925/1926	26	6205	4	1284
1928/1929	37	6478	22	3811
1929/1930	41	9201	29	5430

Студенти робітфаку відразу ж зайняли войовничу позицію щодо старої професури і студентів, які належали до привілейованих верств суспільства. Як писав про робітфаківців Я. П. Ряппо, «вони допомагали призначеним директорам і політкомісарам керувати через свої організації і підкорювати своєму впливові вузівські збори» [6, с. 16].

У першій половині 20-х років спостерігалось значне зростання кількості робітфаків, хоча їх матеріальне забезпечення було злиденим. Часто траплялось, що не вистачало приміщень для навчання, достатньої кількості житла для студентів. Люди, які йшли навчатися на робітфаки, зазнавали численних матеріально-побутових труднощів. Вчитися їм, не маючи елементарної підготовки, було неймовірно тяжко. Це були справжні подвижники. Але це були й жертви псевдореволюційного нетерпіння, прагнення за будь-яку ціну завоювати «командні висоти» в культурі, які ставали жертвами своєрідного соціально-культурного екстремізму, хибного уявлення про соціальну справедливість.

* ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 5, спр. 12, арк. 10.

Отже, робітфаки не можна розглядати як регулятор соціального складу студентства. Їх існування багато в чому мало політичне значення. І цей бік справи нерідко затінював основне, на що мала бути спрямована система робітфаків — підготовку для вступу в технікум та забезпечення випуску кваліфікованих фахівців. Політична система вимагала від нової інтелігенції перш за все не високого професіоналізму, а вірності системі. І це позначалося саме на робітфаківцях. Часто ця частина студентства виділялася не успіхами у навчанні, а досягненнями у громадській діяльності. Перші наслідки цього дали знати про себе вже в 20-і роки. У 1928 р. в огляді ЦК КП(б)У «Про підготовку спеціалістів» йшлося про поганий рівень підготовки фахівців, які закінчили інститути та технікуми через робітфак [13, оп. 3, спр. 24, арк. 7]. В огляді зазначалося, що господарчі органи приймають на роботу колишніх робітфаківців з неохотою. Таким чином, слід відзначити суперечливу роль, яку відіграли робітфаки у досліджуваній період.

Важливе значення у справі пролетаризації технікумів набув класовий принцип комплектування. Всі абітурієнти перевірялися партійними та профспілковими органами та організаціями. Прийомом до інститутів та технікумів займався безпосередньо ЦК КП(б)У та його органи [13, оп. 2, спр. 18, арк. 64].

До 1926 року комплектування середніх спеціальних навчальних закладів проходило по системі розверстки на місця по окремих організаціях та відомствах шляхом відрядження на навчання робітників, селян та червоноармійців партійними, комсомольськими, профспілковими організаціями та органами радянської влади.

У циркулярному листі ЦК КП(б)У про розверстку місць у технікумах на 1923/24 навч. рік партійним організаціям надавалося 15% всіх місць, профспілкам 40%, комсомольським організаціям 10%, комнезамам 15%, Червоній Армії 15%, Головпрофосу 5% [14, оп. 1, спр. 19, арк. 30]. Очевидно, що органи освіти при розподілі опинились на останньому місці.

Створювались відбіркові комісії з представників партійних та комсомольських організацій, профспілок. Партійні організації були повинні систематично перевіряти їх роботу. Відбіркові комісії розглядали всі кандидатури відряджених на навчання в технікуми, але остаточно справу затверджував губком партії [13, оп. 4, спр. 2, арк. 5].

У зв'язку з необхідністю покращити якість підготовки в період індустріалізації країни з 1926/27 навч. року посилились вимоги до абітурієнтів. Розверстка місць та прийом в технікуми без іспитів залишався за робітфаківцями, а для всіх останніх вводилися вступні

іспити. Слід відзначити, що це не означало повної відмови від класового принципу комплектування навчальних закладів. Всі абітурієнти поділялись на 5 курій: робітники, селяни, трудова інтелігенція, службовці та кустарі. Під час іспитів конкурс проходив по соціальних групах. Крім того, було дозволено зараховувати в технікуми робітників з виробничим стажем, які не склали один з неосновних предметів; робітниць, що не склали дві дисципліни. Для них в технікумах організовувались додаткові заняття [10, с. 163].

Серед інших заходів з регулювання соціального складу студентства необхідно назвати так звані «чистки». Першу перереєстрацію студентів було проведено у 1921 р. і вона охопила тільки інститути. У 1922 р. було здійснено другу «чистку». Вона стосувалась не тільки інститутів, але й технікумів. Після неї навчальні заклади позбавились 5 тисяч студентів [12, с. 61]. Цей метод влаштував своєю простотою та швидкістю партійно-адміністративні органи, тому «чистки» стали проводитись в наступні роки (до 1930 р. включно).

У 1924/25 навч. році ЦК КП(б)У створив центральну комісію, очолювану М. А. Рубачем і В. І. Межлауком (відповідні комісії формувалися і на місцях). Вона давала централізовану розкладку необхідної кількості скорочення студентського складу. Так, за даними на серпень 1925 р. з інститутів та технікумів індустріально-технічного профілю мало бути виключено 12% студентів; сільськогосподарського 10%, соціально-економічного 18%, педагогічного 12% [13, оп. 5, спр. 80, арк. 71]. Комісія розповсюджувала таємну інструкцію щодо характеру проведення «перевірки». Робота повинна була проводитись уважно, із пильним підходом до кожного студента. Всі «негідні» і «лінькуваті», головним чином з чужого робітникам і селянам середовища, мали бути виключені. При виключенні студентів до уваги формально бралися два критерії: неуспішність і «сумнівне» соціальне походження. Комісія пропонувала негласно проводити співбесіди з «сумнівними» і одночасно з тими, в походженні котрих не було сумніву. Робилося це для того, щоб уникнути небажаних ексцесів. Зрозуміло, успішність фактично не бралася до уваги. На практиці проведення перевірки вилилось у різноманітні перекручення і порушення елементарних громадянських прав. Комісії нерідко перевищували свої повноваження, що викликало обурення студентів і протести, іноді досить бурхливі.

В цілому 1922-1930 рр. були інтенсивним періодом у розвитку технікумів України. На цьому етапі формувалась система народної освіти. В цей період одним з основних напрямків в галузі середньої

спеціальної освіти була пролетаризація. Масова пролетаризація технікумів, заподіяна у 20-і роки, змінила соціальний склад студентства. Питома вага робітників на 1930 р. складала 47,1%, а селян — 30,9%. Значну роль у пролетаризації технікумів відіграли робітфаки, мережа яких швидко зростала. Створення робітфаків мало політичну мету (підготовка вірних системі фахівців). Велика увага приділялась класовому принципу комплектування та сумнозвісним «чисткам», які теж сприяли пролетаризації середніх спеціальних навчальних закладів. Пролетаризація сприяла піднесенню культурного та загальноосвітнього рівня робітників і селян, але в той же час вона стала дискримінацією у відношенні вихідців з інших верств суспільства. Політика пролетаризації наклала відбиток не тільки на навчальні заклади, але й на загальнокультурний процес в Україні. У 20-і роки було закладено основу для подальшого розвитку середньої спеціальної освіти.

Література

1. Вишинский А. Подготовка специалистов средней квалификации // Красное студенчество. — 1928. — № 3-4. — С. 5-9.
2. Прейс К. О. О положении техникумов в УССР // Красное студенчество. — 1927. — № 20. — С. 37-49.
3. Звігальський Я., Іванова М. Професійна освіта на Україні. — Харків: ДВУ, 1927. — 290 с.
4. Ряппо Я. П. Проблема техникумов в советской системе просвещения // Коммунист революции. — 1928. — № 20. — С. 37-40.
5. Ряппо Я. П. Рабочее образование на Украине и его ближайшая перспектива. — Киев, 1925. — 18 с.
6. Ряппо Я. П. Технікуми України — здобуття Жовтневої революції // Шлях освіти. — 1926. — № 10. — С. 3-11.
7. Скрипник М. О. Народна освіта за 10 років // Вибрані твори у 2 т. — Т. 2. — Київ, 1991.
8. Бейлин А. Е. Кадры специалистов в СССР, их формирование и рост. — М., 1935. — 420 с.
9. Борисов Ю. С. Изменение социального состава учащихся в высших и средних специальных учебных заведениях // Культурная революция в СССР. — М., 1967. — С. 42-67.
10. Павлов Д. И., Захаревич Г. П. Среднее специальное образование в УССР. — Киев, 1976. — 293 с.
11. Катунцева Н. М. Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции в СССР. — М., 1966. — 171 с.
12. Кас'янов Г. В. Українська інтелігенція 1920-30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — Київ; Едмонт, 1992. — 176 с.
13. ЦДАВОУ. — Ф. 166: Народний комісаріат освіти УРСР.

14. ДАХО. — Ф. 820: Інспектура народної освіти Харківського губвиконкому.
15. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по НКО УСРР. — Харків, 1920. — Вип. 1. — 106 с.; 1921. — Вип. II. — 84 с.
16. Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению / Сост. М. А. Глейзер. — Харків, 1926. — 208 с.
17. Культурне будівництво в УРСР: Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: Зб. док. у 2-х т. — Т. I. — Київ, 1959.
18. Культурне будівництво в УРСР: Зб. док. і матеріалів у 7 т. — Т. 3. — Київ, 1986.
19. Культурне будівництво в УРСР: Зб. док. і матеріалів. — Київ, 1979. — 162 с.
20. Культурне будівництво в УРСР: Стат. довідник — Київ, 1940. — 306 с.
21. КПСС в резолюциях съездов, конференций и Пленумов ЦК: В 12 т. — Т. 2. — М., 1983.
22. Наркомпрос в новой экономической обстановке. — Харків, 1922. — Вип. 2. — 97 с.
23. Народна освіта, наука і культура в УРСР: Стат. зб. — Київ, 1973. — 280 с.
24. Народное просвещение в СССР за 1928 г. — М.; Л., 1930. — 68 с.
25. Освіта і культура УРСР: Стат. зб. — Київ, 1973. — 251 с.
26. Правила та програми для вступу до інститутів, технікумів та робітфаків УРСР на 1927-1928 навч. р. — Харків, 1927. — 84 с.
27. Производственная программа Укрглавпрофобра на 1921 г. — Киев, 1921. — 41 с.
28. Україна за 50 років : Стат. довідник. — Київ, 1967. — 230 с.
29. Устава про технікуми. — Харків, 1931. — 145 с.

К. Е. Колісник

УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРЕСИ В 1923-1930 рр.

На XII з'їзді РКП(б) у квітні 1923 року під впливом ряду факторів було прийнято рішення про зміну партійної лінії в національному питанні і про перехід до політики коренізації. В Україні відповідне рішення про перехід до політики українізації — місцевого варіанту коренізації — було прийнято на квітневому (1923 р.) Пленумі ЦК КП(б)У і закріплено в травні-червні 1923 р. рішеннями комісії ЦК з національного питання [1, ф. 1, оп. 20, спр. 1978, арк. 1-3]. З самого початку українізація планувалась як комплексна політика, яка повинна була охопити різні сфери суспільного життя. Не лишився поза увагою партійних лідерів і такий могутній засіб впливу

на свідомість населення, як преса. Українізація преси значною мірою сприяла створенню україномовного середовища в суспільстві, наближенню до населення української культури. Її успіхи впливали на темп українізації в цілому.

Довгий час питання про українізацію преси в 1920-х роках, як і питання про українізацію в цілому, було недостатньо вивчене істориками.

В 1920-і — на початку 1930-х років відомості про хід українізації преси та певний аналіз її успіхів та невдач подані в роботах радянських та партійних діячів України: В. Затонського [7], Л. Кагановича [9], М. Скрипника [14], П. Лакизи [10], С. Пилипенка [13], П. Свашенка [15] та інших. Але ці роботи не ставили перед собою завдання наукового дослідження цього питання.

Після придушення українізації в середині 1930-х років питання про її хід замовчувалось вітчизняними істориками з ідеологічних міркувань. В наукових працях, які присвячено історії української преси, наприклад в праці В. Рубана [14], ця проблема обминалась.

В 1930-і — першій половині 1980-х років питання про українізацію преси до певної міри вивчалось істориками — представниками української діаспори — А. Животком [6], В. Гришком [4], Ю. Шевельовим [17]. Однак через те, що ці дослідники не мали можливості користуватися українськими архівами, їх відомості з цієї проблеми досить уривчасті.

Лише в другій половині 1980-х років, після радикальних політичних змін в українському суспільстві, українські історики дістали змогу вивчати проблеми українізації в 1920-х роках. Серед праць останніх років, які присвячено цьому питанню, слід виділити роботи Н. Горбача [3], Я. Дашкевича [5], В. Чеховича [16]. Однак ці дослідники звернули основну увагу на інші аспекти українізації. Більш детально це питання було висвітлено в роботі В. Лозицького [11], але і він докладно не вивчав питання про хід українізації преси в 1920-х роках. Таким чином, українізація преси в 1920-х роках потребує більш детального вивчення.

Слід зазначити, що досить довгий час в Україні преса була одним із знарядь русифікації. В царській Росії видання преси українською мовою довгий час (з 1863 по 1905 роки) заборонялося, та і потім постійно обмежувалось. Більш-менш вільно українська преса розвивалась лише в 1917-1919 роках, але після поразки українських національних сил і перемоги більшовиків в громадянській війні в Україні знов запанувала російськомовна преса.

За станом на 1 лютого 1923 року з 65 газет в Україні лише 10 (15,4%) видавались українською мовою та 6 були двомовні (російські і українські). Решта (49 газет, 75,4%) видавалась російською мовою. З загального тиражу 385 тис. примірників на російськомовні газети припадало понад 80%. Майже всі україномовні газети було призначено для сільського населення [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 6].

На червневому (1923 р.) Пленумі ЦК КП(б)У було відзначено, що становище преси в Україні, особливо україномовної, є вкрай тяжким і їй необхідна матеріальна підтримка [1, ф. 1, оп. 1, спр. 112, арк. 2].

12 червня 1923 року комісія ЦК КП(б)У з національного питання прийняла рішення про переведення на українську мову всіх сільських газет в округах, де переважало українське населення [1, ф. 1, оп. 1, спр. 147, арк. 49]. Таким чином, у 1923 році українізація преси торкнулась лише газет для сільського населення, в той час як у містах продовжувала панувати російськомовна преса.

Важливий крок щодо українізації преси було зроблено на початку 1924 року, коли українською мовою почали видаватись «Вісті ВУЦВК» та «Селянська правда». За станом на 1 квітня 1924 року українською мовою видавалось вже 24 газети з 64 (37,5%), але їх загальний тираж складав лише 90 тис. примірників (16,8% від тиражу всіх газет в УСРР) [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 10].

На 1 вересня 1924 року кількість україномовних газет скоротилась з 24 до 18, але їх тираж зріс до 114,8 тис., ще 8 газет з загальним тиражем 38,1 тис. примірників видавались двома мовами. В цей же час в Україні з 98 журналів українською мовою видавались 24 (25,9%). Їх загальний тираж дорівнював 74,5 тис. (17,7% тиражу всіх часописів УСРР). Ще 9 журналів з загальним тиражем 34,2 тис. примірників друкували статті як російською, так і українською мовами [13].

Восени 1924 — весною 1925 років на українську мову були переведені ще кілька газет. Внаслідок цього до 1 квітня 1925 року кількість україномовних газет зросла до 29 з 75 (38,6%), а їх загальний тираж зріс до 402 тис. (32,5% від тиражу всіх газет УСРР [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 7].

Весною 1925 р. українізація отримала новий поштовх. На квітневому (1925 р.) Пленумі ЦК КП(б)У було прийнято рішення про поглиблення українізації в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і про поглиблення українізації преси [1, ф. 1, оп. 20, спр. 1978, арк. 7-8].

17 квітня 1925 року Політбюро доручило центральній комісії з українізації розробити план заходів до українізації преси. В квітні 1925 р. було вирішено перевести на українську мову «Известия ЦК КП(б)У», журнал ЦК «Большевик», українізувати більшість окружних газет, крім тих округ, де переважало неукраїнське населення [1, ф. 1, оп. 1, спр. 147, арк. 55-56].

6 серпня 1925 року комісія Політбюро по українізації розглянула стан українізації преси і констатувала збільшення кількості україномовних газет, українізацію всіх центральних літературно-художніх та робітничо-селянських журналів, крім «Знання» та «Коммунарки Украины». Було вирішено протягом двох місяців перевести на українську мову ще 7 двомовних газет, повністю українізувати комсомольську і дитячу пресу, в тому числі орган ЦК ЛКСМУ «Молодой ленинец», почати друк щоденної україномовної робітничої газети, з 1 жовтня 1925 р. українізувати «Вестник профдвижения» та «Летопись революции», з 1 січня 1926 р. українізувати центральний орган партії — газету «Коммунист». В той же час всеукраїнську профспілкову газету «Пролетарий», а також окружні «Харьковский пролетариат» та «Киевский пролетарий» було вирішено залишити російськомовними [1, ф. 1, оп. 20, спр. 1976, арк. 114-117].

Таким чином, весною — влітку 1925 року було прийнято рішення про розповсюдження українізації на партійні, комсомольські, профспілкові газети та журнали.

Треба відзначити, що не всі редактори газет однаково поставились до українізації. Сприяли українізації своїх видань та широкому висвітленню в них питань української культури редактори — представники націонал-комуністичної течії в КП(б)У. Серед них можна виділити колишніх боротьбістів В. Елана-Блакитного, редактора газети «Вісті ВУЦВК», О. Шумського та Ю. Озерського — відповідального редактора та заступника редактора журналу «Червоний шлях».

В той же час значна частина редакторів намагалась чинити опір українізації [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, арк. 61]. Найменшим цей опір був в окружних та селянських газетах, найбільшим — у партійних та профспілкових.

На 1 жовтня 1925 року вже 37 з 74 газет були україномовними, їх тираж досяг 439 тис. примірників і вперше перевищив тираж російськомовних газет. За різними напрямками україномовні та російськомовні газети поділялись таким чином.

	Україномовні		Російськомовні	
	Кількість	Тираж, тис. прим.	Кількість	Тираж, тис. прим.
Загальнополітичні	3	94	7	119
Селянські	22	197	1	10
Робітничі	—	—	7	159
Комсомольські	3	15	2	34
Профспілкові	1	11	1	3
Червоноармійські	2	11	—	—
Піонерські	3	9	1	25
Інші	3	102	2	16
Разом	37	439	21	366

Ще 11 газет друкували матеріали як російською, так і українською мовами та 5 газет виходило мовами національних меншостей [1, ф. 1, оп. 1, спр. 147, арк. 46].

В 1925 році проводилась і українізація профспілкових журналів тих спілок, де більшість працівників були українцями. До кінця року було переведено на українську мову журнали «Службовець», «Цукровик», «Робітник освіти», «Червоний зв'язок», «Сільський пролетар», «Земельник» та газета «Народний вчитель» [1, ф. 1, оп. 1, спр. 147, арк. 141-143].

На 1 березня 1926 року кількість україномовних газет досягла 50 з 82 (61,0%), а їх тираж збільшився до 612 тисяч (58,8% від загального тиражу всіх газет України). Найбільш популярними з них були «Радянське село» (тираж 163 тис.) та «Вісті ВУЦВК» (48 тис.) [15].

З метою прискорення українізації проводилась і певна кадрова політика, спрямована на висування українців на керівні посади. Але в журналістиці ця кадрова політика виявилась не дуже ефективною. Хоч протягом 1925 року були замінені редактори багатьох видань, на 1 березня 1926 р. лише 28 редакторів газет з 82 (34,1%) були українцями за національністю, в той час як 43,9% редакторів були євреями та 17,1% — росіянами [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2248, арк. 10].

Найбільші проблеми виникали з українізацією партійної та комсомольської преси. Члени партії та комсомолу переважно негативно ставились до українізації і не бажали читати україномовну пресу. Внаслідок цього тираж «Комсомольця України» після українізації зменшився з 13 до 4,5 тис. примірників [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2254, арк. 26].

Ще більш складною була ситуація з українізацією «Комуніста», яка, за планами партійних лідерів, повинна була стати вирішальним кроком до українізації КП(б)У. Незважаючи на активну пропагандистську кампанію, яка передувала українізації «Комуніста», після того як з 16 червня 1926 року «Комуніст» почав видаватись українською мовою, його тираж відразу ж впав з 70 до 36 тис. примірників [2, ф. II-5, оп. 1, спр. 55, арк. 4-5]. Це викликало серйозне занепокоєння серед партійного керівництва України. На серпневому (1926 р.) Пленумі ЦК В. Затонський навіть виступив з окремою доповіддю «Про стан газети «Комуніст». В резолюції з цього питання, прийнятій Пленумом, зазначалось, що необхідно провести широку кампанію з популяризації українізованого «Комуніста» з метою згуртувати навколо нього партійців. До кінця 1926 року тираж «Комуніста» планувалось довести до 75 тис. примірників [1, ф. 1, оп. 1, спр. 213, арк. 12-14].

Слід відзначити, що внаслідок українізації частина газет стала збитковою і потребувала постійних фінансових дотацій. Так, в 1926/27 році з бюджету було виділено 200 тис. крб. на дотацію «Комуністу», 180 тис. — «Радянському селу», 125 тис. — «Вістям ВУЦВК», 120 тис. — «Комсомольцю України» та менші суми на ряд інших україномовних видань [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, арк. 16].

1927 рік не вніс значних змін в стан справ з українізацією преси. На 1 квітня 1927 року українською мовою видавалось 55 газет з 89, а їх загальний тираж лише дещо перевищував 500 тис. (52% від всього тиража газет в УСРР). Значна частина населення вважала за краще купувати російськомовну пресу з Москви. Тираж української преси в цілому стабілізувався на рівні 1 млн. примірників [10]. Продовжував падати тираж «Комуніста» — до 28 тис. у червні і до 24 тис. у вересні 1927 р. Особливо кепсько справи з розповсюдженням україномовної преси, в тому числі партійної, йшли у великих містах, зокрема у Харкові, де протягом року тираж українізованого «Комуніста» впав у 5 разів [2, ф. II-5, оп. 1, спр. 55, арк. 4-5]. За станом на 1 листопада 1927 року в Україні видавалось 124 україномовних журналу (83,8% від загальної кількості) з сумарним тиражем 550 тис. примірників (61,1%) [8, с. 8]. Україномовних газет було 53 з 87

(60,9%), а їх тираж досяг 560,8 тис. (55,0%). Але серед щоденних газет україномовними були лише 7 з 27 (25,9%), а їх тираж складав лише 136 тис. (25,7% усього тиражу щоденних газет) [18].

На Х з'їзді КП(б)У питання про українізацію преси торкнулись в своїх доповідях Л. Каганович та М. Скрипник. В резолюціях Х з'їзду було вказано на необхідність взяти під безпосередній контроль партії та комсомолу розповсюдження центральних українських газет — «Комуніста», «Пролетаря», «Комсомольця України», а також на необхідність збільшення в цих газетах кількості матеріалів з української тематики [1, ф. 1, оп. 1, спр. 234, арк. 77].

Слід відзначити, що в цей час, після смерті В. Елана-Блакитного та політичної поразки О. Шумського, колишні боротьбісти фактично втратили свій вплив на пресу і поглиблення українізації преси вело не до розповсюдження українських національних ідей в суспільстві, а до посилення партійного впливу в колах українських патріотів.

Для того щоб виконати резолюцію з'їзду, партійні та комсомольські органи були вимушені вдались до адміністративних заходів, примушуючи членів партії та комсомолу передплачувати україномовну пресу. Внаслідок цього тираж «Комуніста» зріс з 28 тис. у січні 1928 р. до 48,5 тис. у червні 1928 р. і до 73 тис. у січні 1929 р. Тираж «Комсомольця України» збільшився протягом 1928 року з 12 до 23 тис., тираж всіх україномовних комсомольських газет разом — з 37,3 до 54,6 тис. та журналів — з 37,2 до 50 тис. В Харкові передплата на «Комуніст» протягом перших семи місяців 1928 року збільшилась на 64%, а на «Пролетар» — в десять з половиною разів [1, ф. 1, оп. 20, спр. 2435, арк. 98; спр. 2908, арк. 126].

В 1929-1930 роках кампанія по збільшенню тиража україномовної преси продовжувалась ще більш енергійно. Внаслідок постійного тиску на членів партії, комсомолу, службовців в серпні 1930 р. тираж «Комуніста» зріс до 152 тис., «Комсомольця України» — до 74 тис., робітничої газети «Пролетар» — до 79 тис., «Радянського села» — до 600 тис. Було українізовано ще кілька окружних газет, в тому числі «Харківський пролетарій». Загальний тираж газет в Україні зріс до 3,3 млн. примірників, 89% з них видавались українською мовою. З 328 часописів українською мовою видавались 278 (84,7%) [12, № 7, с. 57-58].

Таким чином, українізація преси, яка почалась в 1923 році, в 1930 р. фактично була закінчена. Переважну більшість періодичних видань було переведено на українську мову. Це сприяло створенню

україномовного середовища в суспільстві і давало можливість подальшого поглиблення українізації в усіх сферах суспільного життя.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО).
2. Державний архів Харківської області.
3. Горбач Н. Українізація: зліт і трагедія // Жовтень. — 1989. — № 2. — С. 78-85.
4. Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933) // Сучасність. — 1973. — № 12. — С. 56-81.
5. Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. — 1990. — № 8. — С. 55-64.
6. Животко А. Нарис історії української преси: Курс лекцій. — Подєбради, 1937. — 112 с.
7. Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. — 1927. — № 6. — С. 9-32.
8. Збірник постанов, інструкцій та матеріалів в справі українізації. — Артемівське, 1928. — 37 с.
9. Каганович Л. Завдання нашої преси // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 5 травня. — С. 1.
10. Лакиза П. Преса і книжка за рік // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 5 травня. — С. 3.
11. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках: Історія, проблеми, уроки // УІЖ. — 1989. — № 3. — С. 46-55.
12. Одинадцятий з'їзд КП(б)У: Стенограф. звіт. — Харків, 1930. — № 1-17.
13. Пилипенко С. Деякі цифри про нашу пресу // Вісті ВУЦВК. — 1924. — 15 жовтня. — С. 3.
14. Рубан В. А. Становлення української радянської преси (1921-1925). — Київ, 1963. — 178 с.
15. Свашенко П. Газетна мережа на Україні та українізація газет // Вісті ВУЦВК. — 1926. — 5 травня. — С. 2.
16. Чехович В. А. Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Минуле України: відновлені сторінки. — Київ, 1991. — С. 96-121.
17. Шевельов Ю. Українізація і радянська політика. 1925-1932 рік // Сучасність. — 1983. — № 5. — С. 36-57.
18. Ювілей української газети і книжки // Вісті ВУЦВК. — 1928. — 6 травня. — С. 2.

ОПІР СЕЛЯНСТВА ХАРКІВЩИНИ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМУ У 1932-1933 рр.

Історіографія радянського періоду про голод 1932-1933 рр. в Україні надзвичайно обмежена, оскільки сам факт голоду тривалий час замовчувався, аж до офіційного визнання у грудні 1987 р. [1, с. 39]. З цього часу принципово змінюється підхід до оцінки соціально-економічних перетворень радянської влади у сільському господарстві 20-30-х років.

В українській радянській історичній науці вперше питання про голод 1932-1933 рр. поставив С. В. Кульчицький [2]. Праця цього ж автора «1933: трагедія голоду» — єдине на сьогодні узагальнююче дослідження про голодомор в Україні [3].

В науковій літературі дослідники приділяють недостатню увагу регіональним аспектам проблеми голодомору. Зокрема, такому важливому регіону як Харківщина не присвячено спеціальних праць.

У даній роботі нами здійснено спробу висвітлити питання про опір селянства тоталітарному режиму в 1932-1933 рр.

Голодомор мав штучний характер. Його було навмисне створено сталінською тоталітарною системою як засіб упокорити українське селянство, примусити прийняти силою нав'язувану колективну форму господарювання. Голод 1932-1933 рр. був складовою частиною і якісним продовженням репресій, які широко застосовувалися проти селянства в ході суцільної колективізації. Селяни опинились наче на окупованій загарбниками території. Для боротьби з власним народом було створено і застосовано могутній репресивний апарат. Проти хліборобів велась справжня війна — їм довелося пережити страхітливі випробування у двобої з тоталітарним режимом. На початку 30-х років Харківська область охоплювала майже всю Лівобережну Україну, окрім її північних поліських районів, які увійшли до складу Чернігівської області.

В умовах фізичного і морально-психологічного терору пограбоване, разорене і голодуюче селянство Харківщини вимушене було стати на шлях опору, всіма можливими засобами захищаючи не тільки майно, а тепер уже і життя перед загрозою мученицької смерті від голоду. Опір селян в 1932-1933 рр. за своїм розмахом суттєво відрізнявся від опору часів здійснення суцільної колективізації, ма-

ючи значно менші масштаби, але вістря його, як і раніше, було спрямоване проти насильницьких методів запровадження на селі соціалістичної форми господарювання, що супроводжувалась нищівними хлібозаготівлями, масовими репресіями, терором, фізичним знищенням найпрацьовитіших, найактивніших верств селянства.

Хлібороби Харківщини в 1932-1933 рр. вже не мали сил і засобів протистояти тоталітарному режиму так, як у 1929-1930 рр. Це скоріше був опір відчаю.

Перш за все, опір виявився у техніці саботажу хлібозаготівельних планів і приховуванні зерна «про чорний день». Так, селяни Валківського району виявили «організований саботаж та нове протистояння хлібозаготівлям» [4, ф. Р-154, оп. 1, спр. 22, арк. 23]. Переважна більшість колгоспів Печенізького району відмовилась затверджувати хлібозаготівельні плани [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 82], у Семенівському районі голова сільради с. Очеретуваного заявив районним представникам: «Не суньте носа в сільське господарство, дайте нам самим хазяйнувати... зараз не можна говорити про план, а треба зовсім припинити всілякі плани мінімум на три роки, а потім казати: «Давай хлібозаготівлю!» [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 283, арк. 90].

Вдаючись до прихованого саботажу хлібозаготівель, деякі керівники колгоспів надсилали до районного начальства фальсифіковані дані, намагаючись таким чином залишити для харчування селян якусь кількість хліба, як про це свідчать матеріали Харківської обласної контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 73, арк. 48].

Зрозумівши, що хліба по колгоспах і радгоспах майже не залишилося, частина секретарів і голів райвиконкомів «не йшли до кінця» у виконанні директив керівних органів по хлібопоставках, зменшуючи тиск репресивного апарату у своїх районах [5, с. 66]. Якщо керівники колгоспів наважувались роздавати голодуючим селянам зерно, хоч якось підтримуючи їх жалюгідне існування, органами влади такі вчинки розцінювались як «розбазарювання» та опортунізм і суворо карались [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 283, арк. 86]. З доповідної записки уповноваженого до Валківського райпарткому від 20 березня 1932 р. відомо, що голова артіль «Червона валка» «розбазарював зерно — роздано 200 пудів», а крім того «розбазарив фураж на постачання неуспільненої худоби (корів)», доводячи, що «корова — єдина надія на виживання для селян» [4, ф. Р-3776, оп. 1, спр. 55, арк. 9]. Такі факти розцінювались партійно-державним керівництвом

як ворожі дії і шкідництво з метою підірвати плани партії. До виявлення і усунення таких форм опору були залучені органи ДПУ [6]. Якщо раніше зібране зерно вивозилося на зсипні пункти з колгоспних комор, то тепер його забирали відразу після обмолоту [7, с. 111]. Своєрідну тактику опору хлібозаготівлям застосовували і окремі колгоспники, приховуючи під час обліку справжні результати врожаю, залишаючи зерно в соломі при обмолоті, в недообмолочених снопах, у полові, змішуючи з землею, щоб згодом переобмолотити в другий раз — для себе. Селяни потайки зрізували колоски, виносили зерно з токів тощо. Наприклад, коли в колгоспах Дворічанського району вдруге перемолотили соломку, з'ясувалось, що справжній урожай був набагато вище зазначеного [8, с. 64]. Такі факти стали масовими по області. З інформаційного листа Роменської Контрольної комісії Робітниче-селянської інспекції про хід виконання сільськогосподарської кампанії відомо, як спеціально створена в районі бригада для перевірки обмолоту зернових намолотила 80 пудів пшениці з огребок, визнаних Засульською артілью непридатними для обмолоту [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 74].

В багатьох колгоспах Харківщини селяни відмовлялися вивозити хліб на заготівельні пункти, доводячи, що тоді «колгоспники залишаться голодними» [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 76]. Директор радгоспу «Зернофабрика» Барвінківського району наказав припинити здачу хліба. «У нас немає чим робітників годувати, а примушують весь хліб вивезти», — скаржився він кореспондентові газети «Вісті ВУЦВК» [9].

З повідомлень Харківської обласної Контрольної комісії Робітниче-селянської інспекції відомо, що у Печенізькому районі по одноосібному сектору були контрактанти, які зовсім відмовлялися одержувати контрактаційні книжки на здачу хліба [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 82]. І колгоспники, і одноосібники мотивували свою відмову виконувати плани хлібозаготівлі як нереальні. Тому в документі пропонується вживати щодо них «адміністративні заходи шляхом примусового вилучення хліба та віддачі до суду цих господарств» [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 82]. Середняк Грунтківської сільради Валківського району категорично відмовився здавати хліб, заявляючи, що «здавати нічого». Тоді прихований у нього хліб було вилучено «у безспірному порядку» [4, ф. Р-377, оп. 1, спр. 82, арк. 49]. З постанови загальних зборів с. Черемушна від 25 грудня 1932 р. відомо, що «контрактанти уперто, злісно не хотять виконувати хлібозаготівлю... хліб поховано по ямах, в соломі,

полові, де тільки є змога» [4, ф. Р-154, оп. 1, спр. 17, арк. 75]. Селяни Балакліївського району Залиманської сільради переховували у соломі яру пшеницю [4, Р-2762, оп. 1, спр. 422, арк. 2], «зовсім відмовлялися від виконання завдань по контрактації», саботуючи їх, «вороже ставилися до виконання хлібозаготівель» [4, ф. Р-2762, оп. 1, спр. 422, арк. 5, 19]. З постанови зльоту колгоспників Охтирського району про заходи до виконання плану хлібозаготівель відомо про моральне засудження тих колгоспників, що переховували хліб [10, док. 306]. По районах складались цілі списки селян, у яких було знайдено необмолочений хліб або зерно у соломі, в хлівах, у полові, у ямах, у бочках і т. ін. [ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 165, 166, 167, 168].

Велика кількість подібних фактів опору відома по всій Харківській області [4, ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 170; ф. Р-2762, оп. 1, спр. 402, арк. 403; спр. 409, арк. 106; спр. 423, арк. 7, 8, 9, 19, 22, 27]. Про значну силу опору методам хлібозаготівель свідчить інструкція Раднаркому УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» [11, док. 311].

Селяни не тільки саботували хлібозаготівлі, але й вдавалися до агітації проти них серед односельців. Наприклад, середняк Морозівської сільради Балакліївського району Ф. В. Мороз «агітував весь час проти хлібозаготівлі» [4, ф. Р-2762, оп. 1, спр. 402, арк. 46]. Середняка Краснополянської сільради Зміївського району С. М. Кременева за «розкладницьку роботу» в артілі, що виявилась у засудженні планів хлібоздач і відмові їх виконувати, було оштрафовано на 500 крб., але коли він відмовився від сплати штрафу, вважаючи такі санкції незаконними, сільрада описала його майно [4, ф. Р-1944, оп. 1, спр. 16, арк. 9]. По Черемушанській сільраді Валківського району селяни-одноосібники агітували не виконувати контрактаційні умови, вели «розкладницьку роботу... проти заходів радянської влади» [4, Р-154, оп. 1, спр. 17, арк. 79-81], «це не один випадок, а ціла низка» — зафіксовано в протоколі зборів сільради [4, ф. Р-154, оп. 1, спр. 17, арк. 79].

В інструкції до всіх районних Контрольних комісій Робітничо-селянської інспекції від 27 жовтня 1932 р. під грифом «таємничо» завідуючий оргвідділом Харківської обласної Контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції Вайсблат наполягав на необхідності усунення «хворобливих настроїв або проявів з боку окремих соціальних груп трудящих селян — колгоспників, бідняків та середняків, одноосібників», які виявлялись у формах протесту методам хлібозаготівель [4,

ф. Р-1356, оп. 1, спр. 73, арк. 73]. Агітація селян проти політико-господарських кампаній широко розгорнулась по всій області.

Селяни-одноосібники намагались таємно продавати свій хліб на ринках, щоб хлібозаготівельні бригади не відібрали його за безцінь. Органи влади суворо переслідували непокірних селян, вважаючи їх ворогами і контрреволюціонерами, а впіймавши «на місці злочину» або за доносом «громадсько-свідомих елементів», притягали до судової відповідальності. 15 серпня 1932 р. Наркомюстом УСРР було прийнято постанову про заборону продажу лишків хліба до виконання плану хлібозаготівель [11, док. 282]. Відповідно до цієї постанови справи щодо селян, які продавали хліб на ринку до завершення хлібозаготівельної кампанії, мали бути передані до суду. Від обласних прокуратур та судів вимагалось «забезпечити максимальну активність в цій справі» [11, док. 282, с. 506]. З довідки, виданої на середняка М. П. Євдокименка Черемушанською сільрадою Валківського району в районний відділ міліції, відомо, що вказаний селянин до плану хлібозаготівель ставився вороже, а «хліб розбазарив на приватному ринку» [4, ф. Р-154, оп. 1, спр. 21, арк. 11]. Подібні факти відомі по багатьох місцевостях Харківської області [4, ф. Р-154, оп. 1, спр. 16, арк. 156; ф. Р-2762, оп. 1, спр. 423, арк. 7].

В умовах поширення голоду селяни вимушені були вдаватись до розкрадання хліба в колгоспах. Наприклад, в матеріалах, що стосуються Роменського району йдеться про «розкрадання хліба в колгоспах... особливо при молотьбі» [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 76]. В артілі «1 Травня» сам бригадир не перешкодив цьому, даючи змогу людям хоч на якийсь час забезпечити свої сім'ї хлібом. Невдовзі бригадира було знято з роботи, колгоспників притягнуто до відповідальності, хліб у них «витрушено» [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 76]. Численні факти про розкрадання колгоспниками хліба збереглися і по інших районах [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 333, арк. 106].

Здійснюючи опір методам хлібозаготівель, селяни Харківської області вдавалися і до більш жорстких засобів боротьби, захищаючи себе і свої господарства. Наприклад, у Чутівському районі колгоспники прямо на загальних зборах побили уповноваженого райпарткому по хлібозаготівлях, і таких випадків було чимало [4, ф. Р-1356, оп. 1, спр. 73, арк. 49]. В с. Кибинці Полтавського району, коли хлібозаготівельна бригада увірвалась в хату голодуючої з дітьми вдови «трусити хліб», жінка схопила рубель і погрожувала вбити кожного, хто хоча б що-небудь візьме [12, с. 496]. Але, як свідчить її односільчанин, «цей випадок був надто рідкісний. Якби це хтось

із інших жінок відповів таким опором, то що б сім'ю заарештували як політично ворожий елемент і винесли б найтяжчу кару», та її чоловік був більшовиком, і самі вони «не мали зовсім землі, ні своєї хати, були голі, холодні і голодні» [12, с. 496]. Подібні випадки зустрічались і по інших районах, наприклад, у с. Абрамівка Нехворощанського району. В минулому батрачка, а потім колгоспниця, комуністка за подібних обставин вигнала з двору комісію з хлібозаготівлі, за що була виключена з партії [7, док. 22].

В обстановці постійного терору і застосування репресій, втративши віру у справедливість радянської влади, доведений до відчаю голодуючий сільський люд ще був здатним об'єднуватись і спільно виступати в боротьбі за власними руками вирощених, а потім відібраних у нього хліб. Масові селянські виступи ДПУ досить делікатно йменувало «волинками», а якщо більшість учасників становили жінки, то «жіночими бунтами». Такі факти опору були рідкісними під час голоду, але вони все ж мали місце. Наприклад, такий «жіночий бунт» відбувся восени 1932 р. у с. Хмелів Роменського району. Селянки мало не вбили одного з «активістів», який погрожував їм револьвером, і почали розбирати з комори хліб. «Люди були голодні, а ще мали силу, кидалися, як звірі, на що попало», — згадує очевидець [13, с. 64, 65]. Викликаній з району кінній міліції вдалося розігнати жінок, а найактивніших заарештували і згодом засудили [13, с. 65].

Подібний виступ селян стався в с. Підгородне Дергачівського району. Органами ДПУ щодо учасників цього виступу було застосовано масові арешти і розстріли [13, с. 124]. 15 травня 1932 р. 600 селян Федунківської сільради Диканьського району під керівництвом біднячки Н. П. Сукач і середнячки М. І. Спиці вирішили йти на станцію Сагайдак з метою розібрати хліб, що збергіався у складах. Представники райвиконкому погрожували викликати війська, у відповідь селяни обірвали телефонний зв'язок з райцентром. На станцію вирушили наступного дня. Там до них приєдналися місцеві колгоспники та одноосібники. Селяни, кількість яких зросла до 1500 осіб, під керівництвом бідняка С. Т. Мірошніченка з хутора Жабокрики Федунківської сільради розігнали озброєну охорону складів контори «Заготзерно» і почали розбирати хліб. Піднятим за тривогу військам вдалося розсіяти селян, організаторів було заарештовано. Коли днем пізніше до станції підійшли селяни з Огарівської та Вайрачанської сільради Великобагачанського району (500 чол.), війська і міліція придушили і цей виступ [14, с. 42].

Стурбований масштабами селянських виступів Й. Сталін направив С. Косіору особого послання, в якому перепитував: «Схоже на те, що в деяких пунктах УСРР радянська влада перестала існувати? Невже це вірно?.. Де органи ДПУ, що вони роблять?» [15, док. 25]. Отже, керівництво України мало застосовувати негайні найсуворіші заходи, придушуючи виступи голодуючих, які спалахували і в 1933 р.

Відомо про виступи селян навесні 1933 р. у с. Плешки Гадяцького району [16, с. 177], факти розгрому державних хлібних комор на станції Гоголеве [17, с. 141], масовий виступ селян на станції Хорол біля складів «Заготзерна» [14, с. 42, 43], напади селян на зернові склади у Лохвиці [18, с. 11], неодноразові наступи голодуючих с. Кленове Богодухівського району на державний спиртовий завод, що мав величезні запаси кукурудзи, які перероблялися на спирт, [17, с. 142] та ряд інших. Існують дані, що на протязі двох тижнів кілька районів Харківщини було охоплено виступами селянства, очолюваного І. Козловим. Селяни захопили ешелон пшениці і роздали її голодним. Заворушення придушили війська ДПУ, учасників розстріляли, села, що мали відношення до виступів, спалили [17, с. 141]. Звичайно, подібні виступи ще задалегідь були приречені. Голодуючі селяни з вилами і граблями не могли протистояти озброєним підрозділам.

Таким чином, виявляючи опір тоталітарній системі, селяни Харківської області намагались відстояти право на життя в умовах уже існуючого голоду, усіма доступними засобами борючись за можливість розпоряджатися здобутками тяжкої хліборобської праці. Страх голодної смерті штовхав селян на відчайдушні вчинки, примушував виявляти відкриту непокору владі, яка демагогічно називала себе робітничо-селянською, ризикувати життям під кулями правоохоронців, і все це заради того, щоб дістати хоча б якісь харчі, вижити самим і врятувати своїх близьких і рідних від неминучої загибелі.

Література

1. Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П. Джерела про колективізацію і голод на Україні (за матеріалами ЦДАЖР УРСР 1929-1933 рр.) // Архіви України. — 1990. — № 6. — С. 38-49.
2. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931-1933 рр. // УІЖ. — 1988. — № 3. — С. 15-27.
3. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — Київ, 1989.
4. Державний архів Харківської області.
5. Касьянов Г. Україна: 1933-й // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 5. — С. 65-70.

6. Правда: Орган ЦК КПСС. — 1933. — 26 лютого.
7. Марочко В. І., Шаталіна С. П. Голод на Україні (1931-33) // УІЖ. — 1989. — № 9. — С. 110-121.
8. III конференція КП(б)У. 6-9 липня 1932 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1932.
9. Вісті ВУЦВК. — 1933. — 4 січня.
10. Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926-1932: 36. док. і матеріалів. — Харків, 1959.
11. Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: 36. док. і матеріалів. — Київ, 1992.
12. 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал. — Київ, 1991.
13. Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства. — Дніпропетровськ; Мюнхен, 1993.
14. Єрмак О. П. Ціна «великого перелому» // Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: 36. док. і матеріалів. — Полтава, 1997.
15. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (Документи, спогади, списки померлих). — Київ; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997.
16. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — Київ, 1993.
17. Соловей Д. Голгота України // Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війнами. — Дрогобич, 1993. — Ч.1.
18. Чуб Д. Відлуння великого голоду в спогадах очевидців в українській літературі. — Торонто, 1984.

А. А. Чувпило

ИНДИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНГРЕСС И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ (1914-1929 гг.)

Миролюбивый внешнеполитический курс Индийской Республики, творцами которого были ее выдающиеся сыны М. К. Ганди и Дж. Неру, определялся и претворялся в жизнь партией Индийский национальный конгресс (ИНК), правившей в этой стране с 1947 по 1996 г. (с небольшими перерывами). Между тем ее отношение к международным проблемам в годы первой мировой войны и в первое послевоенное десятилетие, когда ИНК приступил к разработке внешнеполитической концепции освободительного движения и стали закладываться основы внешней политики будущего суверенного

индийского государства, еще недостаточно исследовано в индологической литературе.

В данной статье ставится задача восполнить этот пробел, обратив главное внимание на анализ решений ИНК по важнейшим внешнеполитическим вопросам, волновавшим в 1914-1929 гг. как индийскую, так и мировую общественность.

Ее хронологические рамки определены исходя из следующих соображений: 1914 год — это начало первой мировой войны, побудившее ИНК обратить пристальное внимание на международные дела, а в декабре 1929 г. он принял решение о начале борьбы за полную независимость Индии, развернув в 1930 г. кампанию гражданского неповиновения для ее достижения, открывшую новую главу в конгрессистской истории.

Следует отметить, что Конгресс, возглавлявший освободительную борьбу народов крупнейшей британской колонии, в первые три десятилетия своего существования (1885-1914 гг.) мало внимания уделял событиям за пределами Индии, будучи всецело поглощенным внутренними проблемами. Принятые в эти годы его ежегодными сессиями несколько кратких резолюций по вопросам внешней политики Британской Индии в основном касались ее отношений с некоторыми близлежащими государствами [см.: 18, с. 38-48]. Лишь в годы первой мировой войны, в которую Индия была втянута правящими кругами Великобритании вопреки воле ее народов (подробно см. [13]), ИНК, в котором в то время господствовало течение умеренных, на сессии в Мадрасе (декабрь 1914 г.) попытался определить к ней свое отношение. В резолюции, предложенной С. Банерджи, Конгресс заявил о своей верности Британии и твердой решимости находиться вместе с империей в тяжелое для нее время, надеясь в перспективе в знак благодарности за поддержку Лондона в войне получить от него самоуправление [10, с. 585].

Принятие такой верноподданнической резолюции резко обострило внутрипартийную борьбу и привело к разделению конгрессистов на сторонников и противников участия в войне. В то время как умеренные призывали индийцев вступать в армию и оказывать империи всяческую помощь, крайние, возглавляемые выдающимся борцом за свободу Индии Б. Г. Тилаком (о них подробно см.: [9]), наоборот, отказывались сотрудничать с Англией в ее военных усилиях [11, с. 408]. Так, на митинге в Пуне (июнь 1918 г.) Б. Г. Тилак, категорически выступив против мобилизации индийцев в британскую армию, отправлявшуюся на фронт, спрашивал: «Почему мы должны

защищать Индию, в которой не имеем никаких прав и превращены в рабов?» [14, с. 532]. Однако справедливость требует признать, что не такие настроения тогда господствовали в партии, а надежды получить самоуправление от британской короны в награду за помощь ей в войне. Даже М. К. Ганди, прозванный позже «апостолом ненасилия», верил в это, не только выступив в поддержку Англии в войне, но и участвуя в вербовке солдат для британской армии, за что был награжден несколькими медалями [22, с. 280].

После первой мировой войны, когда М. К. Ганди возглавил ИНК, а партия стала крупнейшей политической организацией Индии (в 1921 г. в ней насчитывалось 10 млн. членов), основными принципами многогранной деятельности Конгресса становятся ненасилие, категорическое осуждение колониализма, агрессии и использования военной силы как в вопросах сугубо индийских, так и международных. Разработанная М. К. Ганди программа несотрудничества, одобренная сессией ИНК в Калькутте (сентябрь 1920 г.), предусматривала исключительно мирные, ненасильственные формы борьбы с английским господством в Индии [8, с. 28]. Тогда же конгрессисты приняли специальную резолюцию о внешней политике, в которой говорилось, что интересы Индии на международной арене не совпадают с интересами Англии и что Индия ни в какой форме не намерена поддерживать захватнические планы метрополии, а стремится сотрудничать с другими странами и в особенности установить дружественные отношения с соседними государствами [8, с. 70, 75-76]. Претворяя ее в жизнь, Конгресс призвал индийцев не вступать в британскую армию, направлявшуюся для подавления антиколониальных выступлений в Ираке [8, с. 6-9]. С этого времени он неизменно выступал на стороне освободительных движений, где бы они не происходили, полностью отмежевываясь от британской внешней политики. Постепенно стала вырабатываться собственная внешнеполитическая линия ИНК, которая, по словам Дж. Неру, была основана «на ликвидации политического и экономического империализма во всем мире и установлении сотрудничества между свободными странами» [4, с. 222].

Какие же проблемы международной политики привлекали наибольшее внимание Конгресса и его руководителей в 20-е годы?

Прежде всего следует выделить колониальный вопрос, а также различные аспекты политики западных держав в этом вопросе. Руководство ИНК внимательно следило за всеми перипетиями освободительной борьбы народов Азии и Африки и принимало соответ-

ствующие решения в их поддержку. Такие резолюции солидарности, как правило, проводились почти единогласно, хотя при обсуждении других вопросов среди конгрессистов возникали острые разногласия, не раз угрожавшие целостности партии. В их разработке активно участвовали М. К. Ганди, Ч. Р. Дас, М. Неру, С. Ч. Бос, Дж. Неру и другие видные индийские лидеры.

Особое значение придавалось осуждению агрессии западных держав против Турции, начавшейся сразу же после окончания первой мировой войны, и поддержке борьбы турецкого народа за независимость. ИНК и его руководящие органы — Рабочий комитет и Всеиндийский комитет Конгресса (ВИКК) сначала выступили против введения войск Англии и Франции в Турцию, а затем против попыток расчленить ее, подавив освободительное движение во главе с Кемалем Ататюрком. Солдатам-индийцам, направлявшимся в Турцию в составе британского воинского контингента, рекомендовалось не участвовать в военных действиях против турецких патриотов [8, с. 101-102]. Кроме того, Конгресс активно поддерживал халифатистское движение, развернувшееся среди индийских мусульман в защиту халифа — турецкого султана, являвшегося духовным главой всех мусульман-суннитов (о нем см.: [17]). Для его руководства был создан Халифатский комитет, который возглавили известные конгрессисты — братья Али (о них см.: [19]). В работе комитета активно участвовал и М. К. Ганди, ставший в конечном итоге его председателем. После подписания Севрского мирного договора (10 авг. 1920 г.), вызвавшего возмущение мусульман всех стран, поскольку по его условиям Турция теряла свою независимость, халифатистское движение в Индии достигло кульминации. Параллельно с ним ИНК развернул руководимое М. К. Ганди движение несотрудничества, одной из целей которого было удовлетворение требований халифатистов (о нем см.: [21]). В результате халифатистское движение и движение несотрудничества слились воедино [17, с. 86-87]. Признание независимости Турции на основе Лозаннского мирного договора (24 июля 1923 г.) Конгресс воспринял как первый крупный успех сил национального освобождения. Поздравив турецкий народ в связи с этой знаменательной датой, он выразил уверенность, что образование турецкого государства станет предвестником близящегося освобождения всех стран Востока [8, с. 305].

Одновременно ИНК проявил большой интерес и к судьбе народов арабских стран Юго-Западной Азии и Ближнего Востока, входивших до первой мировой войны в состав Османской империи,

а после ее распада ставших подмандатными территориями Англии (Ирак, Трансиордания, Палестина) и Франции (Сирия, Ливан). Мандатная система Лиги наций использовалась правящими кругами Англии и Франции для установления господства в бывших турецких владениях, население которых в 20-е годы развернуло освободительную борьбу. В знак солидарности с мусульманами Индии и всего мира, требовавших ухода европейцев из мест, где находились святыни ислама, Конгресс выступил за отмену мандатной системы, расценив ее как прикрытие колониализма, и предоставление арабским странам независимости [8, с. 305]. В свою очередь М. К. Ганди в издававшейся им газете «Янг Индия» назвал политику западных держав в ближневосточном регионе империалистической и призвал арабов оказывать ей всяческое сопротивление [24, 1920, 8 сент.; 1921, 27 апр.]. ИНК также выразил сочувствие и поддержку арабам Северной Африки, особенно египтянам, которые, как и индийцы, находились под британским гнетом. В 1924 г. ВИКК направил им дружеское послание, в котором говорилось о симпатии конгресси-стов борьбе египетского народа за освобождение от колониализма и выражалась надежда, что он сумеет одержать победу [18, с. 70].

Конгресс и его лидеров беспокоило развитие событий в Афганистане, народ которого сумел выстоять в борьбе с англичанами, завоевать независимость и под руководством Аммануллы-хана приступил к проведению важных реформ, открывавших этой стране путь к прогрессу. В мае 1921 г. М. К. Ганди заявил, что в случае развязывания Англией четвертой захватнической войны против афганского государства, он открыто заявит индийскому народу о ее преступном характере и выступит с призывом не оказывать агрессору никакой помощи в ведении военных действий [24, 1921, 4 мая]. Когда осенью 1928 г. в Афганистане вспыхнуло реакционное восстание, организованное английской агентурой, которое привело к падению правительства Аммануллы (в январе 1929 г. к власти в Кабуле пришел Бачаи Сакао), то ИНК, открыто симпатизировавший Амманулле и его реформам, воспринял переворот в афганской столице как поражение прогрессивных сил [18, с. 75].

Важное место в международной деятельности Конгресса отводилось поддержке борьбы китайского народа против иностранного господства и внутренней реакции. При этом он не ограничивался выражением симпатии конгресси-стов освободительному движению в Китае, а стремился наладить с ним контакты и оказывать посильную практическую помощь. Поскольку колониальные власти в Индии

всячески мешали ее осуществлению, то фактически удалось лишь организовать в 1927 г. небольшой медицинский отряд из добровольцев для отправки в Китай, который, однако, так и не смог туда попасть из-за отказа правительства Британской Индии выдать врачам заграничные паспорта [18, с. 74]. Не сумели конгрессисты воспрепятствовать и отправке в Китай войск из Индии для расправ над китайскими патриотами, хотя они организовали по всей стране митинги и демонстрации солидарности с китайским народом, на которых выдвигалось требование «ни одного солдата, ни одной рупии для войны против Китая». Тогда же Мадрасская сессия (1927 г.) категорически потребовала вывода всех индийских воинских частей из Китая и призвала индийцев больше не участвовать в борьбе с китайской революцией [20, с. 317].

Видя свои крайне ограниченные возможности оказывать хоть какое-либо влияние на внешнюю политику Великобритании и тем более на международные отношения, руководство ИНК выдвинуло идею создания Федерации народов колониальных и зависимых стран для совместного противодействия колониалистским устремлениям западных держав и для активного позитивного воздействия на мировые дела. Эту мысль об общности исторических судеб и интересов угнетенных стран одним из первых высказал М. К. Ганди в 1920 г. [см.: 24, 1920, 14 апр.]. Другой известный лидер ИНК Ч. Р. Дас в президентском обращении к сессии в Гая (декабрь 1922 г.) попытался ее конкретизировать, указав на необходимость создания Федерации азиатских стран в виде союза угнетенных народов Азии, одним из учредителей которой должна была стать Индия [7, с. 579-580]. Лидер халифатистов М. Али на сессии в Коканаде (1923 г.), где он председательствовал, высказался в пользу образования Восточной федерации, куда входило бы намного больше стран, чем это предусматривал Ч. Р. Дас [7, с. 707-711]. На сессии в Гаухати (1926 г.) президент ИНК С. Айенгар уже заявил о том, что индийцы должны вплотную заняться организацией Федерации азиатских народов [7, с. 813]. Сменивший его через год на президентском посту М. А. Ансари, обращаясь к Мадрасской сессии, значительную часть своего доклада уделил непосредственно проекту Азиатской федерации [7, с. 845-847]. По мнению Дж. Неру, в ее состав могли бы войти Китай, Индия, Бирма, Цейлон, Афганистан и некоторые другие страны [см.: 3, с. 637].

Однако реально осуществить все эти идеи оказалось невозможно, поскольку колониальное правительство постоянно отказывало

во въездных визах представителям азиатских стран, изъявившим желание принять участие в разработке проекта Азиатской федерации вместе с руководителями ИНК. Дважды (в 1927 и 1928 гг.) в визах было отказано даже жене Сунь Ятсена — Сун Цинлин. Тем не менее, Конгресс в 1928 г. создал свой иностранный отдел и принял решение созвать в Индии в 1930 г. первую сессию Паназиатской федерации для окончательного решения вопроса о путях объединения стран Азии [12, с. 137-138; 20, с. 328], но начавшаяся в 1930 г. кампания гражданского неповиновения помешала ее проведению.

С целью установления и развития тесных связей с освободительными движениями других стран ИНК уполномочил Дж. Неру, который с марта 1926 г. находился в Европе, принять участие в работе Международного конгресса против колониального гнета и империализма, состоявшегося в Брюсселе в феврале 1927 г. На конгрессе представитель ИНК играл видную роль: Дж. Неру включили в состав президиума, он принял участие во всех неофициальных заседаниях, председательствовал на одном из официальных заседаний. Выступая на его открытии, Дж. Неру не только осудил британское господство в Индии, но и попытался раскрыть его мотивы, характер и методы деятельности. Резолюция об Индии, написанная Дж. Неру, выражала горячую поддержку конгресса освобождению Индии от колониального гнета как важнейшего шага в деле освобождения народов всего мира. В совместной декларации индийской и китайской делегаций, автором которой тоже был Дж. Неру, говорилось о тесных связях между народами Индии и Китая, на англичан возлагалась вина за раздувание недоброго отношения к Индии в Китае и указывалось на необходимость вести борьбу против британского империализма одновременно на двух фронтах. Затем индийская и китайская делегации убедили английскую делегацию, представленную КПВ, Независимой рабочей партией и частью лейбористской партии, выразить поддержку борьбе угнетенных стран за полную независимость и выступить против всех форм принуждения, применяемого против них [1, с. 101-103].

Для координации и объединения действий сил, боровшихся с империализмом как в колониях, так и в метрополиях, Брюссельский конгресс постановил создать Антиимпериалистическую лигу (о ней см.: [5]). Вместе с А. Эйнштейном, Р. Ролланом, Сун Цинлин Дж. Неру был избран одним из почетных председателей Лиги и членом ее исполкома. По настоянию Дж. Неру ИНК вступил в Лигу в качестве ассоциированного члена, надеясь посредством нее

сотрудничать с освободительными движениями мира. Поэтому он был представлен и на втором конгрессе Антиимпериалистической лиги во Франкфурте. Однако надежды, которые возлагали ИНК и Дж. Неру на Лигу, не оправдались, так как в ней вскоре стали доминировать коммунисты, которые отказались от сотрудничества с ИНК, считая его буржуазной партией, отказавшейся от борьбы за независимость, а Дж. Неру обвинили в предательстве дела освобождения Индии [1, с. 213].

Важное место во внешнеполитической ориентации ИНК занимало его отношение к положению на европейском континенте. Еще в 1927 г., за 12 лет до начала второй мировой войны, Конгресс не только предвидел ее возможность, но и определил к ней свое отношение. Он заявил, что Индия не может принимать участия в империалистической войне и что ни при каких обстоятельствах нельзя принуждать ее к вступлению в какую бы то ни было войну, не заручившись согласием ее народа [20, с. 317]. В 1928 г. ИНК категорически возражал, чтобы Англия использовала Индию в своих империалистических планах в отношении других народов [2, с. 176]. Симпатии конгрессистов целиком были на стороне европейских сил мира, которые выступали против войны и поднимавшего голову фашизма. Вместе с тем к мирным инициативам, исходившим от политических деятелей Запада, лидеры ИНК относились с недоверием, сомневаясь в искренности их заявлений, которые не без оснований расценивались ими как удачная маскировка агрессивных замыслов в отношении друг друга или отдельных стран Востока. Показательной в этом смысле является позиция, занятая Конгрессом по поводу заключения 27 авг. 1928 г. ведущими европейскими державами пакта Келлога, который декларировал их отказ от войны как орудия национальной политики. Согласившись с основными положениями пакта, ИНК, не веря в искренность многих политиков, подписавших его, не считал нужным для Индии участвовать в пакте Келлога и отказался вести пропаганду в его пользу. Мнение партии по поводу пакта выразил М. К. Ганди, который определил его как попытку со стороны партнеров по угнетению стран Азии и Африки мирно решить вопрос о продолжении их эксплуатации [24, 1929, 4 июля].

Что касается отношения Конгресса к СССР и его политике, то оно было неоднозначным, в разное время разным и менялось в зависимости от времени и складывавшийся политической обстановки. Определяющими здесь были следующие факторы: отношение к СССР М. К. Ганди, Дж. Неру и лидеров основных группировок в ИНК,

соотношение сил в руководстве партии на том или ином временном отрезке, результаты идейно-политической борьбы в ее рядах, состояние англо-советских отношений, конкретные действия советского руководства внутри страны и на международной арене. Если все же попытаться дать ему обобщенную оценку, не учитывая эти и некоторые другие, менее существенные факторы, то можно сделать вывод, что до 1927 г. в Конгрессе в целом преобладало негативное отношение к СССР, вызванное тем, что большевистский режим внушал отвращение М. К. Ганди и большинству конгрессистов, поскольку «он основывался на насилии и отрицании Бога» [24, 1924, 11 дек.]. Положение изменилось, начиная с конца 1927 г., когда Дж. Неру, идеализировавший в то время внутреннюю и внешнюю политику Советской страны [см.: 6], развернул в Индии широкую пропаганду ее достижений [см.: 15] и призвал к установлению и развитию всесторонних индийско-советских связей [см.: 23, 1927, 26 окт.]. Он, в частности, предложил, чтобы ИНК имел своего постоянного представителя в Москве (а также в Париже, Нью-Йорке, Анкаре и Токио) для налаживания с сочувствующими делу освобождения Индии людьми тесных связей и наблюдения за происходящими там событиями [23, 1928, 6 окт.]. К этому следует добавить такой важный фактор как поддержку Советским Союзом освободительных движений во всех странах мира, в том числе и в Индии. В итоге к нему постепенно менялось отношение не только конгрессистов, но и М. К. Ганди, который в 1928 г. сначала опубликовал в трех номерах «Янг Индия» хвалебную статью Дж. Неру о системе образования в СССР [см.: 24, 1928, 9, 16, 23 авг.], а затем сам заявил, что хотя из-за своей приверженности к насилию, советский режим вряд ли долго продержится, большевистские идеалы не могут пропасть даром, ибо за ними стоит благородный пример самоотверженности и полного самоотречения огромного количества людей, которые отдали во имя этих идеалов все, что у них было [см.: 24, 1928, 15 нояб.].

Отношение же Конгресса к внешней политике СССР и англо-советским противоречиям, приведшем к разрыву дипломатических отношений между Англией и СССР в 1927 г., определялось тем, что, как утверждал Дж. Неру, преследуя собственные интересы, СССР протягивал руку дружбы угнетенным народам [см.: 16, с. 364], т.е. был союзником национально-освободительного движения. Поэтому разрыв англо-советских отношений вызвал осуждение Дж. Неру и других руководителей ИНК, которые подвергли британскую внешнюю политику резкой критике, возложив всю вину за

ухудшение англо-советских отношений и ответственность за их разрыв полностью на английскую сторону [18, с. 85-86].

Таким образом, период 1914-1929 гг. явился важным этапом в формировании внешнеполитической доктрины ИНК. Уже в то время стали вырисовываться отдельные ее характерные черты: отказ от применения насилия в международных отношениях, осуждение насилия, агрессии и войн, стремление урегулировать все спорные вопросы мирным путем, содействие делу всеобщего мира, осуждение политики колониальных держав в отношении поработанных ими народов, противодействие ей и поддержка национально-освободительных движений, выдвижение требования ликвидации империализма, колониализма, всех форм угнетения человека человеком и предоставления независимости странам Азии и Африки, установление и развитие сотрудничества с народами, борющимися за национальное освобождение, стремление самостоятельно определять свою позицию по международным вопросам. После достижения политической независимости они легли в основу внешней политики суверенной Индии, которая стала играть видную роль в мировых делах, будучи активным участником Движения неприсоединения и автором многих инициатив по сохранению мира и безопасности на земле.

Литература

1. Гопал С. Джавахарлал Неру. Биография. — М., 1989. — Т. 1.
2. Джавахарлал Неру. Воспоминания. Исследования. — М., 1989.
3. Неру Дж. Автобиография. — М., 1955.
4. Неру Дж. Открытие Индии. — М., 1989. — Кн. 2.
5. Соркин Г. З. Антиимпериалистическая лига (1927-1935). — М., 1965.
6. Чувпило А. А. Эволюция взглядов Джавахарлала Неру на «советскую модель социализма» // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века): Матер. междунар. науч. конф. — Харьков, 1994. — Т. 1.
7. Congress presidential addresses from silver to the golden jubilee. — Madras, 1934.
8. The Indian National Congress. 1920-1923. — Allahabad, 1924.
9. Argov D. Moderates and extremists in the Indian nationalist movement 1885-1920. — London, 1967.
10. Besant A. How India wrought for freedom. — Madras, 1915.
11. Gopal R. Tilak. A. Biography. — Bombay, 1956.
12. Hull W. J., Hist S. India's political crisis. — Baltimore, 1930.
13. India and War. — London, 1915.
14. Majumdar R. C. History of the freedom movement in India. — Calcutta, 1963. — Vol. 2.

15. Nehru J. Soviet Russia. — Bombay, 1929.
16. Nehru J. Selected Works. — New Delhi, 1972. — Vol. 2.
17. Niemejer A. C. The Khilafat movement in India (1919-1924). — S-Gravenhage, 1972.
18. Prasad B. The origins of Indian Foreign Policy. — Calcutta, 1960.
19. Shach M. Freedom movement in India (The role of Ali Brothers). — New Delhi, 1979.
20. Sitaramayya B. P. The history of the Indian National Congress. — Bombay, 1946. — Vol. 1.
21. Taunk B. M. Non-cooperation movement in Indian politics (1919-1924). — Dehli, 1978.
22. Tendulkar D. G. Mahatma. The life of Mohandas Karamchand Gandhi. — Bombay, 1951. — Vol. 1.
23. Forward.
24. Young India.

А. И. Елкин

РУССКАЯ ШКОЛА В ПОЛЬШЕ (1918-1939 гг.)

Независимое Польское государство было воссоздано в 1918 г. Его население насчитывало на сентябрь 1921 г. 27161 тыс. человек. Поляков — 18629 тыс. чел. (68,6%), других национальностей — 8531 тыс. чел. (31,4%). Из них около 4 млн. украинцев, 1,5 млн. белоруссов и около 1 млн. русских [4, с. 230]. Основная масса этого населения проживала на восточных кресах, то есть территориях бывшей Российской империи, которые по Рижскому договору 1921 г. отошли к Польше. В состав присоединенных таким путем к Польше окраин входили почти вся Гродненская губерния, значительная часть Минской, большая часть Волынской и небольшая часть Виленской губернии, а также Восточная Галиция. На этой огромной территории коренное население составляло 80-85% [4, с. 231]. Правовое положение национальных меньшинств определялось Версальским договором, Рижским договором (1921 г., статья 7) и Конституцией 1921 г. Однако эти права не соблюдались, польские правящие круги проводили последовательный курс на полонизацию кресов. В наиболее тяжелой ситуации оказалось русское население и, в частности, русская школа, поэтому в статье и предпринимается попытка рассмотрения данной проблемы.

Этот вопрос затрагивается, главным образом, в эмигрантских изданиях, прессе и особенно в публикациях Российского Земского-Городского Комитета помощи российским гражданам за границей (Земгор) — организации, занимавшейся оказанием помощи русским эмигрантским учебным заведениям [4, 9-11, 13, 16, 17]. Поскольку была поставлена задача «ополячить» край в кратчайший срок, то необходимо было бороться с русской школой. Ибо она являлась сильнейшим орудием сохранения и развития национальной культуры. В связи с тем, что приведенные выше законы гарантировали права меньшинств на национальную культуру, на национальную школу, выход из создавшейся ситуации нашли весьма простой и «оригинальный».

Начальник отдела средних школ при Генеральном Комиссариате Восточных земель В. Галицкий заявил, что польские власти, стоя на позиции самоопределения народностей, допускают обучение и преподавание на местных языках, кроме русского, который является в этом крае совершенно чуждым [1, 1920, 31, 1]. Заместитель премьер-министра и председатель секции политического комитета Совета Министров по делам национальных меньшинств Тугутт заявил, что русские в Польше не представляют собой национального меньшинства, так как в границах Польской республики нет ни одной пяди русской земли, а потому они не должны иметь притязаний на то, чтобы иметь права, равные с народностями, имеющими собственную территорию [5, 1925, 16, 4]. По его мнению, рассеянные по всей Польше русские выходцы могут пользоваться гостеприимством и учреждать собственные частные школы на общих основаниях закона, но не могут требовать, чтобы государство содержало на свои средства правительственные школы для малочисленных представителей русской национальности [5, 1925, 16, 4]. До восстановления независимости Польши, то есть до 1918 г., на той части ее территории, которая входила в состав Российской империи, находилась не одна тысяча разного типа низших и средних русских школ и несколько высших. К 1922 г. из 15 воеводств русские школы остались только в 5 восточных (Новогрудском, Полесском, Волынском, Белостокском и Виленщине) [13, с. 125].

Процесс разрушения русской школы, начиная с 1918 года, проходил следующим образом: прежде всего всем бывшим на территории нового государства русским школам предложили перейти на польский язык, оставив русский язык лишь как отдельный предмет, после чего, школы пожелавшие остаться на русском языке препода-

вания и русскими программами обучения, были закрыты. Все школы, оставившие у себя русский язык преподавания, объявлялись частными, не пользующимися правами правительственных и не имеющими права выдавать аттестаты зрелости.

В 1921 году в Варшаве была организована Русская Академическая Группа, главным образом, для проведения экзаменов на аттестат зрелости. Однако в 1924 году деятельность экзаменационной комиссии Академической Группы была запрещена на том основании, что последняя не имеет устава. Русский попечительный комитет (РПК) по просьбе группы добился в Министерстве народного просвещения разрешения на открытие комиссии при РПК. Такая комиссия была образована и возглавил ее В. Д. Соколов [2, ф. 5814, оп. 10, л. 27].

Однако в марте 1925 г. в Варшаве состоялся суд над представителями Русской Академической Группы по обвинению «в открытии без соответствующего разрешения учебного заведения». 8 членов группы были оштрафованы [5, 1925, 10, 3]. При этом, как правило, хорошо оборудованные старые школы были лишены своих помещений, кабинетов, библиотек. Все это было конфисковано польскими властями и передано польским школам, часть же бесследно исчезла (русские учебники, библиотеки).

В качестве типичного примера административного произвола можно привести случай полного разгрома Виленской православной семинарии 22 октября 1925 г., учиненный полицией [3, 1925, 4, 11]. В результате большинство русских школ ютились в чужих помещениях, многие работали по вечерам (с 4 часов), были лишены кабинетов, библиотек, испытывали страшную нужду в учебниках. Кроме того, обычным явлением было запрещение тех или иных учебников [5, 1925, 3, 31].

Все русские школы должны были получить специальное разрешение, так называемую «концессию», на существование. При рассмотрении ходатайства о «концессиях» всегда находилось достаточно поводов, чтобы разрешения не давать: то не утверждалось лицо, на имя которого выдавалась концессия, или директор, или учитель польского языка признавались недостаточно квалифицированными, или школьное помещение неподходящим.

В Волынском и Новогрудском воеводствах дошли до того, что в виде основания к отказу в возобновлении концессии указывали на невозможность признать принадлежность к русской национальности родителей, письменно заявивших об этой их принадлежности, потому что власти эти находили, что в указанных местностях нет

русского населения. Из-за этого вынужден был закрыться целый ряд русских школ [5, 1924, 12, 7].

Давая разрешения на открытие школы, польские власти давали его, во-первых, только на один год, заставляя школу проходить мытарства каждый год снова; а во-вторых, условием разрешения было выполнение ряда требований, скрытый смысл которых был направлен на то, чтобы добить русскую школу «если не мытьем, то катаньем». На первом месте стояло требование приема в русские школы только русских православных детей. Смысл этого требования заключался в том, чтобы лишить русскую школу поддержки более зажиточного еврейского населения, охотно посылавшего в нее своих детей. Так как местное русское население было самым бедным, то школы для православных закрывались одна за другой [4, с. 239]. Или от педагогического персонала требовали польское подданство, — в то время как этого подданства не могли добиться лица, постоянно проживавшие в крае.

Как правило, учебный план русских школ перегружался обязательным изучением польского языка, польской литературы, истории, географии, причем все это преподавалось на польском языке. По ходу заметим, что в польские ВУЗы выпускники поступать не могли, а за границей эти знания оказывались не нужными. Такая ситуация с языком приводила к тому, что сдать экзамен на аттестат зрелости было практически невозможно. В 1923 г. в Ровно была открыта специальная комиссия для желающих получить аттестат зрелости. Сюда из Острога приехали сдавать экзамен 11 человек, окончивших мужскую гимназию, и 10 человек, окончивших женскую гимназию Блудова. Из числа экзаменовавшихся на аттестат зрелости испытания выдержали 2 абитуриента и 5 абитуриенток. Причиной таких неудовлетворительных результатов, главным образом по польскому языку, были не соответствующие возможностям изучения этого языка темы сочинений, которые были доступны лишь для выполнения их на родном языке [5, 1923, 27, 7].

Наконец, целый ряд школ получил право на существование, лишь обязавшись в определенный срок (обычно в два года), перейти целиком к преподаванию на польском языке. На истинный смысл этих мероприятий указывает характерный официальный термин, применяемый к большинству русских средних школ: частная русская гимназия в ликвидации (*priwatna gimnasjum rossyjska w likwidacji*), ибо в результате их русская школа неизбежно была осуждена на исчезновение и на замену ее школой польской. О темне разрушения русской школы дает представление следующая таблица [4, с. 240].

	1922	1923	1924
Средние школы	35	23	15
Начальные школы	17	7	6
Всего:	52	30	21
Детские приюты	3	6	10

Данные таблицы свидетельствуют о том, что количество средних и низших школ неуклонно сокращалось. Росло лишь число детских приютов, которые не являлись учебными заведениями в собственном смысле слова, остатки же средней русской школы в течение двух последних лет уменьшались еще на 57%, а низшей — на 65%. Степень разрушения старой школы русского населения маскируется в данной таблице еще включением в нее нескольких эмигрантских, весьма незначительных по своим размерам и неполных по количеству классов.

Что представляли собой подобные эмигрантские школы и как мало они были похожи на крупные школьные учреждения для детей русских беженцев в других славянских странах, показывает хотя бы пример содержания за счет Земгора средней школы для детей беженцев, интернированных в лагере Стржалково. В этой школе, громко именуемой реальным училищем, в составе 1-7 классов было в конце 1923 г. всего 23 ученика и 9 педагогов. Лишь в Варшаве субсидируемая Земгором начальная школа Русского Комитета, обслуживавшая беженцев, имела 118 учеников.

Естественно, ситуация в Польше вызывала протесты со стороны русских, находившихся здесь. Писатель Арцыбашев обратился с воззванием к польскому обществу. Он, в частности, отмечал, что «кресовая политика, закрытие русских церквей и школ, увольнение русских служащих, всевозможные стеснения для эмигрантов, отказ русским в квартирах, протесты против употребления русского языка, как все это противоречит польским демократическим традициям. Ибо русский народ всегда поддерживал поляков» [5, 1923, 30, 12]. В ответ на это обращение появилась статья польского журналиста Хласко, в которой он писал: «Живущие среди нас эмигранты, хотя и объявляют себя деятелями на пользу польско-русского сближения, не делают, однако, никаких успехов в разумении польской политики, ее стремлений и лозунгов. И часто, быть может невольно, предают нас своими действиями. Они довольно бесцеремонно и неловко вмешиваются в наши внутренние дела. Даже Арцыбашев, который едва лишь несколько месяцев гостит у нас, пишет о нашей кресовой политике и прочее. Не желая вступать на путь полемики,

я хочу лишь указать на то, что не такими путями следует идти к намеченной цели» [17, 1923, 3, 12].

Такая политика польских властей встречала резкую критику на страницах эмигрантской прессы. В частности, П. Н. Милюков на страницах «Последних новостей» писал: «Порабощенные сами превратились в поработителей. И несмотря на все усилия поляков скрыть от Европы истинное положение дела, вопрос о польских меньшинствах начинает и в европейском общественном мнении постепенно вытеснять старые симпатии к порабощенной Польше. Мы хотели бы только, чтобы польская национальная, школьная и вероисповедная политика на креслах была радикально изменена. Не только на бумаге — и чтобы раз и навсегда поляки отказались от полонизации, якобы неосознательных национальных граждан (русских, украинцев, белоруссов). В той степени, в какой эта политика будет проводиться, обеспечено будет польскому государству и симпатии русской демократии» [8, 1924, 30, 1].

В последующие годы тенденция к сокращению учебных заведений на русском языке сохранилась. В 1927 г. существовало 10 гимназий, 3 начальные школы (Варшава, Брест, Вильно), вечерние курсы действовали в Быдгощи, Острове Познанском, Львове, детские приюты в Вильно и Гродно [2, ф. 5814, оп. 2, д. 20, л. 139]. Общее число обучавшихся в гимназиях, по нашим подсчетам, составило: в 1924-1925 гг. — 2020 человек; в 1925-1926 гг. — 2004 человек; из них 743 детей эмигрантов; в 1926-1927 гг. — 1780 человек, из них детей эмигрантов 382 человека [2, ф. 5812, оп. 2, д. 20, л. 148, 293; оп. 1, д. 26, л. 92; д. 56, л. 7-16].

Все русские гимназии были частными, за исключением варшавской, и не получали от польского правительства никаких субсидий. Только в 1933 г. в результате долгой и упорной работы русской общественности в Вильно гимназия им. А. С. Пушкина получила право правительственного учебного заведения [6, 1933, № 34, с. 7]. Поэтому главным источником их существования была плата за право учения. Ассигнуемые Земгором средства на пособия средним учебным заведениям в сумме 1600 французских франков (1922 г.) в месяц давали возможность оказывать помощь во внесении платы за учение не более чем 30 ученикам, то есть не более чем 3% обучавшихся в средней школе детей русских эмигрантов [2, ф. 5785, оп. 1, д. 12, л. 304].

Наряду со средствами Земгора делались попытки привлечь средства широких кругов русского населения. Главное внимание здесь уделялось благотворительности.

В особо тяжелой ситуации оказалась начальная школа в Варшаве, закончившая 1924/1925 уч. год с дефицитом 4000 злотых [5, 1924, 28, 11]. Наряду с частными пожертвованиями, помощь школе оказывалась со стороны русской православной церкви. С разрешения митрополита в православных церквях Варшавы 30 ноября 1924 г. был произведен тарелочный сбор для привлечения средств, идущих на содержание Варшавской школы. Аналогичное мероприятие было проведено в церквях Варшавы в июне 1926 г. Общая сумма собранных денег составила 246 злотых, 59 грошей и 1 доллар [5, 1926, 17, 7].

Для сбора средств проводились так же вечера, концерты, лотереи. Попытки улучшить материальное положение русской школы предпринимались и за границей. В мае 1930 г. редакция газеты «Руль» (Берлин) объявила о приеме пожертвований в пользу варшавской русской гимназии [12, 1928, 29, 8]. Пытаясь облегчить тяжелое финансовое положение русской школы, в Варшаве создали фонд русской школы. Он для привлечения средств проводил различные мероприятия, в том числе и большие книжные лотереи. Только за первую половину 1933 г. фонд выделил пособия 6 учебным заведениям на сумму 3425 злотых [7, 1933, 12, 8].

Непосредственное влияние на учебный процесс оказывали тяжелые бытовые условия, в которых жили учащиеся. В. В. Руднев в частности отмечает, что мясная пища была почти недоступна русским. Для многих детей белый хлеб и мясо — это роскошь, которую они не видят целыми месяцами. Обувь, теплая одежда у детей русских была крайне редко, большинство носило легкую и рваную одежду. Поздней осенью, в конце октября, в дождливую и холодную погоду, многие еще приходили в гимназии без пальто, за неимением такового [10, с. 7].

Аналогичная ситуация существовала и в артелях, которые трудились в Беловежской Пуще. Большинство детей терпели здесь крайнюю нужду: не было белья, теплой одежды, обуви. Очень частным являлось недостаточное питание детей [14, 1926, № 9, с. 17]. Врачебные измерения установили, что чрезвычайно высокий процент детей не имел нормального объема груди (например в варшавской гимназии до 78% детей). Многие дети помогали родителям — работали с 5 часов утра. Младшие разносили газеты, старшие работали приказчиками. Уроки готовились в свободное время у прилавка. Так как это запрещалось, то урок выписывался на длинную полоску бумаги, которая прикалывалась к внутренней стороне борта пиджака; отворачивая украдкой борт, читали [10, с. 8, 9, 14].

Существование русской школы самым непосредственным образом было связано с обеспечением ее педагогическими кадрами. Как уже отмечалось выше, до 1918 г. на территории Польши, входившей в состав Российской империи, находилась не одна сотня разного типа низших и средних русских школ и несколько высших, в которых преподавало несколько тысяч русских учителей. Во время войны часть их, сравнительно небольшая, главным образом высших и средних школ, была эвакуирована вглубь России. Большинство же школ и учителей осталось на местах. Поэтому, говоря о русском учительстве в Польше, приходится иметь в виду не все его, а только ту часть довоенного русского учительства, которая работала в русских школах (школах с русским языком обучения). Поскольку точные данные о количестве учителей отсутствовали, то Д. М. Соколов, например, считал, что их было не менее одной тысячи человек. В подавляющей своей части они оказались в положении безработных ввиду быстрой, принудительной ликвидации русской школы [13, с. 144].

Пытаясь найти выход из создавшейся ситуации, предпринимались попытки объединения педагогов. 27 августа 1923 г. на собрании русских учителей возник Союз русских учителей в Варшаве [5, 1923, 7, 9]. Однако реальные результаты деятельности этой организации оказались очень скромными и свелись, главным образом, к проведению общих собраний.

Во Львове дважды предпринималась попытка создать общество «Русская школа», но она не увенчалась успехом. Ибо в административном учреждении, ведавшем регистрацией устава, «русского языка» не знали [6, ф. 5764, оп. 1, д. 149, л. 209].

Весной 1925 г. в Варшаве был организован «Первый съезд русских деятелей по народному образованию в Польше». На этот съезд прибыло в числе других участников и 35 русских учителей, официально представивших более чем 350 русских учителей в Польше, как работавших по специальности, так и безработных [5, 1925, 24, 3].

Проведенное накануне съезда анкетирование, несмотря на его ограниченный характер, все же дает возможность нарисовать объективную картину положения русских педагогов в Польше. Из 143 анкет 105 было заполнено учителями и учительницами, состоящими на педагогической службе, и 38 — безработными [16, с. 147]. Анализ анкет свидетельствует, что основная масса учительства (77%) зарабатывала от 100 до 300 злотых в месяц. Средний заработок составлял 179 злотых. Поэтому сравнивая свой заработок с показанным в анкете прожиточным минимумом, большинство отвечало «не хватает» или

«проживаем все, что получаем» [16, с. 148]. В среднем час оплачивался от 5 до 8 злотых, в зависимости от местности. При этом никаких надбавок на семью, за высшее образование, стаж работы учитель не получал. Все анкетированные имели высшее образование и стаж работы 57% из них составлял от 5 до 25 лет [16, с. 151].

Кроме того, чтобы заниматься педагогической деятельностью, необходимо было иметь польское гражданство («обывательство»).

Следовательно, после образования польского государства в 1918 г., польские власти взяли курс на полонизацию восточных территорий, вошедших в ее состав после подписания Рижского мира. В наиболее трагическом положении оказалась русская школа. Низшая школа вообще была ликвидирована, а средние учебные заведения попали в разряд частных школ, ежегодно добивавшихся концессий на право существования. Школы эти могли работать только за счет платы за обучение. Однако основная масса детей не могла вносить и этих денег. Незначительные суммы на школу, главным образом плата за обучение, вносились Земгором. Основная масса педагогов попала в категорию безработных. Те же, кто работал в русских школах, получали заработную плату в 3 раза меньше польских педагогов и владели жалкое существование.

Литература

1. Варшавское слово.
2. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
3. Дни.
4. Зарубежная русская школа. 1920-1924. — Париж, 1924.
5. За свободу.
6. Иллюстрированная Россия.
7. Молва.
8. Последние новости.
9. Руднев В. В. Финансовое положение и перспективы беженской школы. — Прага, 1925.
10. Руднев В. В. Условия жизни детей эмиграции. — Прага, 1928.
11. Руднев В. В. Судьбы эмигрантской школы. — Прага, 1929.
12. Руль.
13. Русская школа за рубежом. — Прага, 1923. — Кн. 1-3.
14. Русское слово.
15. Сокольников Д. М. Положение русской школы в Польше. Современные записки. — Париж, 1924. — Т. 18. — С. 419-428.
16. Сокольников Д. М. Польша // Русский учитель в эмиграции. — Прага, 1926. — С. 143-158.
17. Gazeta Warszawska.

ПОДГОТОВКА И УЧРЕЖДЕНИЕ АМЕРИКАНСКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ АДМИНИСТРАЦИИ В ГЕРМАНИИ

В изучении системы международных отношений, сложившихся после второй мировой войны, большое значение имеет анализ политики союзников по антигитлеровской коалиции в отношении Германии. Особое место здесь занимает исследование структуры и механизма управления военных администраций в Германии. В советской историографии лишь немногие исследования посвящены изучению данного вопроса. Анализ формирования и структуры союзнических администраций содержатся в работах П. А. Николаева [22], С. И. Вискова [1], В. Д. Кульбакина [18], А. М. Филитова [2], М. И. Семиряги [3], причем основное внимание в них уделено Советской военной администрации в Германии, в то время как структура и персональный состав западных военных администраций, их возникновение и эволюция остались практически не изученными. В полной мере это относится к американской военной администрации в Германии, чья предыстория стала предметом исследования многих западных историков сразу после окончания второй мировой войны. Не останавливаясь подробно на анализе работ западных исследователей, назовем лишь основные из них, посвященные именно возникновению, эволюции и структуре американской военной администрации в Германии: Г. Мольтманн «Ранние американские планы в отношении Германии» [6], Э. Дойерляйн «Единство Германии» [7], В. Дорн «Обсуждение американской оккупационной политики в Германии 1944-1945» [16], Э. Цимке «Американская армия при оккупации Германии» [24], Дж. Гимбел «Американская оккупационная политика в Германии 1945-1949» [29].

Целью данной работы является исследование подготовки к учреждению американского оккупационного правительства в Германии, его структура, механизм управления и персонал в самом начале периода союзнической оккупации Германии — летом 1945 г. При написании статьи использованы «Акты предыстории Германии» [30], справочник управления военного правительства США в Германии [25], воспоминания У. Черчилля [5, 11], Э. Рузвельта [9, 21], Г. Трумэна [23], Л. Клея [17], переписка президента США Ф. Рузвельта и премьер-министра Великобритании У. Черчилля, исследования западных историков.

Активный процесс по подготовке специалистов для будущей оккупационной администрации в Германии начался практически сразу после вступления Соединенных Штатов Америки в войну. В апреле 1942 г. при Вирджинском университете в Шарлоттесвилле была образована школа военного управления под руководством бригадного генерала Корнелиуса В. Викерсхама [24, с. 7]. В военном министерстве США с апреля 1942 г. существовал дивизион военного управления при ведомстве начальника полиции, и, образованный 1 марта 1943 г. при Генеральном штабе, дивизион гражданских дел для подготовки оккупации Германии. В то время когда работа главного ведомства военной полиции концентрировалась вокруг собственно военных задач, дивизион гражданских дел под руководством генерал-майора Джона Х. Хиллдринга мог посвятить свою работу решению вопросов, не связанных непосредственно с военными проблемами оккупации. Позднее было учреждено еще десять учебных школ гражданских дел при американских университетах. Для получения званий были утверждены различные программы специального военного обучения. Качество этой подготовки иллюстрирует тот факт, что американские солдаты для участия в Европейском театре боевых действий (European Theater of Operations — ЕТО) были обучены лучше, чем для подобных заданий во время первой мировой войны [25, с. 6]. Под названием «Европейский театр боевых действий», которое стало употребляться с конца 1941 г., понималась Европа от Британских островов до восточной границы Германии, от Скандинавии до Пиренеев, Средиземного моря и Балкан. Уже в мае 1941 г. правительство Соединенных Штатов учредило в Лондоне специальную наблюдательную группу с целью совместной с британцами подготовки к оккупации Германии. В январе 1942 г. эта группа была частью вооруженных сил США на Британских островах. В апреле 1943 г. было создано объединенное плановое учреждение в Лондоне — Штаб высшего союзного командования (Chief of Staff Supreme Allied Command — COSSAC) [26, с. 11]. 23 августа 1943 г. была учреждена секция гражданских дел под управлением британского офицера. Руководителем американского штаба гражданских дел COSSAC был назначен генерал Корнелиус Э. Райан, который уже с июля 1943 г. возглавлял секцию гражданских дел ЕТОUSA. Она состояла из четырех плановых подразделений: гражданского населения, военного управления, экономики и персонала; а также отдельного подразделения территориальных исследований. Дивизион гражданских дел при COSSAC состоял из шести подразделов: права, финансов, снабжения, внутренних дел, экономики и информации.

На протяжении долгого времени оставалось неизвестным, какое из двух учреждений в результате будет заниматься вопросами гражданского управления в Германии. 12 ноября 1943 г. дивизион гражданских дел военного министерства в Вашингтоне отдал приказ, что впредь в компетенцию COSSAC будут входить вопросы гражданского управления; секция гражданских дел при ETOUSA переформируется в 1 (позднее 12) американскую воинскую группу [24, с. 31].

На место COSSAC в январе 1944 г. пришло формирование, под чьим командованием США и Великобритания завершили войну против Германии: Верховный штаб союзнических экспедиционных сил — Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces (SHAEF) — под командованием Д. Эйзенхауэра, который в то же время был главнокомандующим Европейского театра боевых действий армии Соединенных Штатов Америки. Штабы SHAEF и ETOUSA существовали раздельно [24, с. 42].

Из дивизиона гражданских дел при COSSAC был образован отдел G-5 при SHAEF. Пять отделов генерального штаба SHAEF (от G-1 до G-5) в основном соответствовали отделам Комитета начальников штабов — Joint Chiefs of Staff (JCS) — в военном департаменте в Вашингтоне:

G-1 — дивизион личного состава;

G-2 — дивизион военной разведки;

G-3 — дивизион организации и обучения;

G-4 — дивизион снабжения;

G-5 — дивизион гражданских дел [25, с. 7].

При этом в SHAEF существовали многочисленные особые отделы, например: управление начальника отделения личного состава, общественных отношений, психологических приемов ведения войны, связи, воздушной обороны, медицинское и инженерное.

Уже летом 1942 г. ETOUSA организовал американский центр обучения специалистов будущих учреждений военного правительства в Европе в Швиренхаме, в ста километрах западнее Лондона [29, с. 8]. Там же в декабре 1943 г. был учрежден центр гражданских дел, который выступал в роли центрального учреждения гражданских дел будущего регионального и локального правительства [29, с. 9]. В середине февраля 1944 г. отделом G-5 при SHAEF была учреждена секция германского государства, которая, по мнению американских исследователей истории военного правления в Германии, явилась первым шагом к учреждению Управления военного правительства Соединенных Штатов — Office of Military Government United States (OMGUS) [26, с. 29].

Структура управления секции германского государства почти соответствовала организационному устройству высших органов власти Германии. Союзники исходили из того, что следует использовать немецкие правительственные учреждения в качестве инструмента их оккупационной политики. Секция германского государства должна была заниматься всеобъемлющей подготовкой оккупации Германии как на уровне правительства — от государственных до земельных и общинных учреждений, так и во всех специальных сферах — экономики, общественных отношений, продовольствия, труда, почты и телерадиовещания, финансов, юстиции, внутренних дел, транспорта. Для этих целей была учреждена интенсивная программа подготовки для офицеров по всем ключевым позициям [26, с. 51].

Осенью 1944 г. все предусмотренные для оккупации учреждения были переведены из Лондона в предместье Парижа. Секция германского государства как таковая осталась в Лондоне и представляла американско-английский резерв личного состава для будущего союзнического контрольного органа по Германии [27, с. 114].

В течение последних недель своего существования эта секция вела разработку детальных планов для учреждения различных подразделений для отряда военного правительства. Отделы гражданских дел в освобожденных землях были разделены на подотделы типов А, В, С и D. В Германии были учреждены пять типов с обозначениями E, F, G, H и I.

E-отделы предусматривались для задач управления в больших политических единицах типа бывшей Прусской провинции, земель или особо больших городских округов. Предусматривались следующие отделы: правительства и администрации, суда и права, общественной безопасности, охраны здоровья, торговли и производства, транспорта, продовольствия, сельского хозяйства, финансов, банков и страхования, общественных работ и предприятий обслуживания, воспитательных учреждений, церкви, архивов, культуры, памятников и службы информации.

F-отделы предназначались для управления большими округами и городскими районами. G-отделы были значительно меньше и предполагались для руководства бывшими округами и городскими районами средней величины. В основном они располагали специалистами лишь для отделов общественной безопасности, охраны здоровья, торговли и производства, финансов и права. Отделы H и I учреждались для контроля над маленькими земельными округами и городскими районами. Они располагали немногим более дюжины офице-

ров и, вероятно, десятком солдат. I-отделы образовывались из Н-отделов лишь затем, чтобы контролировать самые малонаселенные округа [25, с. 8-9].

Оккупация Германии американскими войсками происходила с сентября 1944 по май 1945 гг. Она началась в середине сентября 1944 г. на границе Германии с Люксембургом. В деревне Винтершайд в малонаселенном районе при пересечении границ Германии, Бельгии и Люксембурга было основано первое учреждение военного правительства — Отдел I8G2 [28, с. 40]. За ним последовали и другие отделы. В то время когда 1 и 3 части американской армии вели бои в Рейнланде, 7 армия проводила военные операции в Саарланде и Пфальце. Приблизительно в конце 1944 г. американские войска оккупировали часть Германии вдоль бельгийской, люксембургской и французской границ [28, с. 44]. Хотя этот район располагал только одним крупным городом (Аахен), он стал своего рода «пробной территорией американского военного правительства» [28, с. 45]. При взятии на себя американскими войсками правительственной власти на региональном уровне в большинстве случаев немецкие гражданские лица привлекались на службу в качестве работников коммунальных управлений и переводчиков, причем американские офицеры были обязаны советоваться о назначении подобных кандидатур с вышестоящим командованием [28, с. 49].

Командующий союзническими войсками генерал Д. Эйзенхауэр в сентябре 1944 г. издал Прокламацию № 1 для немецкого населения [25, с. 9]. В ней союзнические войска определялись «победившей армией, но не угнетателями», декларировалось уничтожение национал-социализма и милитаризма. Руководители вермахта и НСДАП, члены секретных служб и полиции должны были быть осуждены и справедливо наказаны. Предполагалось использование существующего немецкого аппарата управления. В этой связи в Прокламации № 1 было подчеркнуто: «Все должностные лица обязаны до дальнейших распоряжений оставаться на своих местах». Этот приказ, однако, оказался невыполнимым, так как большая часть бургомистров и руководителей коммунальных учреждений бежали вместе с немецкими войсками или были отстранены от работы [28, с. 45]. Подбор и назначение бургомистров или других служащих происходили без какого-либо плана и часто были подвержены ошибкам. После учреждения общинных администраций стали формироваться управления областных и окружных уровней. Так как немецкие судебные органы были запрещены, приказом № 2 военного пра-

вительства было определено создание суда при военном правительстве для слушания дел немцев и других проживающих в стране гражданских лиц [25, с. 10]. Главной целью немецких учреждений определялась задача побуждения немецкого населения к выполнению приказов военного правительства.

Согласно постановлениям Европейской консультативной комиссии к концу 1944 г. было принято решение о предоставлении в американскую зону оккупации Баварии (без земельного округа Линдау), Вюртемберг — Бадена (северных частей бывших земель Вюртемберга и Бадена), Гросс-Хессена (без переданных во французскую зону частей округов Нассау и Рейн-Хессен), а также анклава Бремен; американский же сектор Берлина формально не принадлежал американской зоне оккупации. 1 августа 1945 г. она была разделена на два военных округа. К Восточному военному округу под командованием генерала Георга С. Паттона относилась Бавария, к Западному военному округу под командованием генерала Вэйда Х. Хэйслипа — Вюртемберг-Баден и Хессен. Политическое координирование Восточного округа осуществляла 3-я армия, чья штаб-квартира располагалась в Бад Тельце; в Западном округе эти задачи выполняла 7-я армия с штаб-квартирой в Хейдельберге. Бремен имел особый статус; главнокомандующий американским сектором Берлина был непосредственно подчинен Л. Клею.

Уже к лету 1944 г. американским и британским правительствам было решено отказаться от планов совместного военного правления в Германии и учредить американские и британские группы для планирования и осуществления будущего военного правления на «чисто национальной основе» [27, с. 115]. В конце июня 1944 г. генерал Д. Эйзенхауэр направил в Вашингтон бригадного генерала К. Викерсхама, чтобы получить разрешение военного департамента для учреждения плановых штабов по подготовке администрации в Германии. Формальное согласие Комитета начальников штабов было получено 5 августа 1944 г. Приказом № 80 ЕТО от 9 августа 1944 г. вблизи Лондона был образован Контрольный совет американской группы войск — US Group Control Council (USGCC) [25, с. 11]. Этот комитет был подчинен ЕТОUSA.

Сначала USGCC состоял из трех отделов. Дивизион вооруженных сил под руководством генерала Джона Э. Левиса должен был отвечать за разоружение, будущую судьбу немецких солдат, демилитаризацию Германии, за освобождение союзнических военнопленных и их отправку на родину. Для решения задач, не связанных

непосредственно с военными проблемами, были учреждены два других отдела. Дивизион А военного правительства под руководством генерала Эрика Ф. Вуда занимался общими вопросами экономического планирования, куда были отнесены также сфера финансов, права, имущества, транспорта и информации. Дивизион В под руководством бригадного генерала Брайана Л. Мельбуерна должен был заниматься делами общественной безопасности, перемещенными лицами, социальными вопросами и вопросами труда, а также управлением Берлина.

В принципе на USGCC возлагались две задачи. Он был в течение войны не только плановым учреждением, но и должен был по окончании военных действий выполнить роль высшего американского штаба по вопросам военного правления, и его нужно было организовать таким образом, чтобы он соответствовал структуре немецких органов управления. В соответствии с соглашением о контрольном механизме, принятом Консультативной комиссией 14 ноября 1944 г., 25 ноября 1944 г. приказом № 3 на месте прежних трех отделов USGCC учреждалось 12 дивизионов:

- 1) военный под руководством бригадного генерала Дж. Э. Левиса;
- 2) морской (вице-адмирал Р. Л. Гормлей);
- 3) воздушный (генерал-майор Р. В. Харпер);
- 4) транспортный (Дж. А. Эпплтон);
- 5) политический (Р. Д. Мэрфи);
- 6) экономический (Г. К. Говард);
- 7) финансовый (Б. Бернстайн);
- 8) репараций и реституций (К. С. Райд);
- 9) внутренних дел и информации (бригадный генерал Ф. К. Меде);
- 10) юстиции (Дж. Б. Марш);
- 11) военнопленных и перемещенных лиц (бригадный генерал Э. Ф. Вуд);
- 12) труда (майор Д. А. Морзе) [24, с. 28].

Во главе дивизионов стояли Директора. Бригадный генерал Брайан Л. Мельбурн был назначен шефом-координатором. Существовало особое формирование службы разведки, которое одновременно ведало вопросами цензуры (кроме цензуры прессы) во главе с генералом Ч. Блекэни. Также был учрежден Координирующий комитет службы разведки, в котором под руководством Ч. Блекэни были объединены руководители соответствующих отделов информационных служб военного, воздушного, морского, политического, экономического и финансового дивизионов. 31 октября 1944 г. для рабо-

ты в USGCC было направлено 145 офицеров сухопутных войск, 15 офицеров авиации и флота, а также 15 гражданских лиц [26, с. 15]. К концу 1944 г. было принято решение о необходимости расширения персонального состава USGCC до 1200 человек. 15 января 1945 г. было опубликовано пояснение ETOUSA, в котором определялись задачи USGCC как органа по подготовке оккупации Германии и связующего учреждения между Д. Эйзенхауэром и американской делегацией в Европейской консультативной комиссии [26, с. 16].

В начале 1945 г. был учрежден пост заместителя военного губернатора во главе с Люшиусом Д. Клеем. Еще до того как Л. Клей занял свой пост, генерал Д. Эйзенхауэр требовал учреждения независимого от армейского командования и непосредственно ему подчиненного поста советника начальника штаба и генерального командующего военным правительством в пределах американской зоны оккупации, он желал работать непосредственно через отдел G-5 SHAEF с подчиненными ему подразделениями. Директива Д. Эйзенхауэра об отношениях между USGCC и G-5 SHAEF от 29 апреля 1945 г. соответствовала этому требованию почти до мельчайших подробностей [25, с. 8]. Л. Клей стал заместителем военного губернатора и одновременно начальником штаба и генеральным командующим USGCC [25, с. 8]. Этим объединением трех должностей было гарантировано, что возникновение политических директив и их применение будет сосредоточено в одних руках. Д. Эйзенхауэр с конца апреля занимал пост Главнокомандующего американскими вооруженными силами в Европе и одновременно Главнокомандующего американской зоны Германии. Кроме того, он должен был стать представителем Соединенных Штатов Америки в предусмотренном трехстороннем контрольном органе. О назначении Л. Клея было объявлено 31 марта 1945 г. [17, с. 18]. 8 апреля Л. Клей доложил о своем прибытии генералу Д. Эйзенхауэру в штаб-квартире в Реймсе. 25 апреля 1945 г. в соответствии с генеральным приказом № 75 Л. Клей принял командование USGCC [29, с. 16].

В день безоговорочной капитуляции Германии часть персонала USGCC была переведена из Версаля во Франкфурт-на-Майне. 14 июля учреждение USGCC в Версале было закрыто. Окончательным местом пребывания USGCC стал Берлин, перевод его туда был завершен 3 августа 1945 г.

К концу июня 1945 г. USGCC приобрел функции высшего учреждения военного правительства в Германии. ETOUSA 1 июля 1945 г. был переименован в Европейское поле действий вооруженных сил

США — US Forces European Theater (USFET) — с расположением командования во Франкфурте-на-Майне [26, с. 31]. Он осуществлял командование американскими войсками как на территории Германии, так и во Франции, Бельгии, Норвегии и Австрии. Две недели спустя, 14 июля 1945 г., состоялся формальный роспуск SHAEF [26, с. 31]. 12-я группа сухопутных войск американских вооруженных сил, которая до этого момента осуществляла командование оккупационными войсками, прекратила свою деятельность 27 июля 1945 г. [26, с. 40]. Борьба за власть между G-5 SHAEF и USGCC к концу июня завершилась договоренностью между Л. Д. Клеем и руководителем G-5 SHAEF Кларенсом Л. Эдкокком об объединении персонала обоих учреждений в специальные отделы, которые в зависимости от их целесообразности будут размещены в Берлине или Франкфурте-на-Майне [24, с. 402]. В соответствии с генеральным приказом № 33 от 29 июня 1945 г. организация военного правительства приобрела следующую форму. До 30 ноября 1945 г. функции военного губернатора осуществлял Д. Эйзенхауэр. Его непосредственным заместителем был Л. Д. Клей. Сам Л. Д. Клей стоял во главе трех административных объединений внутри USGCC: управления заместителя военного губернатора, комитета начальника штаба и комитета по демилитаризации.

В управление заместителя военного губернатора наряду с Л. Клеем входили политический советник — посол Роберт Д. Мэрфи, юридический советник — Чарльз Фахи, помощник заместителя военного губернатора по вопросам общественных служб — генерал-майор Оливер П. Эхольз, помощник заместителя военного губернатора по вопросам снабжения — бригадный генерал Уильям Х. Дрэйпер, помощник заместителя военного губернатора по вопросам торговли и финансов — Лэирд Белль и начальник штаба — бригадный генерал Брайан Л. Мельбурн [27, с. 16].

Наряду с этим высшим руководящим органом существовали два комитета: комитет начальника штаба и комитет по демилитаризации. Первый состоял из ассистентов, советников по политическим и судебным вопросам, начальника штаба и директора службы разведки. В комитет по демилитаризации входили директора военного, морского и воздушного дивизионов, а также начальник штаба. Как уже отмечалось выше, данные комитеты возглавлял Л. Клей [27, с. 19].

В качестве третьего комитета существовал объединенный комитет службы разведки, однако он не принадлежал к руководящему составу военного правительства и подчинялся директору службы

разведки. Наряду с ним существовали четыре директора отделов: информационного контроля, общественных отношений, политических дел и административной службы [25, с. 22].

Руководитель административной службы и генеральный секретарь осуществляли управление служебными подразделениями. При этом в компетенцию генерального секретаря входили контроль над правительственными сообщениями, дело ведения протоколов, служба языка и т. д., в то время как директор административной службы отвечал за персонал и организацию, ему также был подчинен и начальник отделения личного состава.

Вопросами специального управления занимались 16 дивизионов, которые были объединены в пять групп. К первой из них относились военный, морской и воздушный дивизионы, которые отвечали за выполнение непосредственно военных задач, включая демилитаризацию немецких вооруженных сил. Вторая группа, чьей деятельностью руководил помощник заместителя военного губернатора по вопросам снабжения, включала дивизионы репарации, производства, продовольствия и сельского хозяйства. Деятельность дивизионов торговли, коммерции и финансов входила в компетенцию помощника заместителя военного губернатора по вопросам торговли и финансов. Третий помощник военного губернатора по вопросам общественных служб руководил работой дивизионов суда, транспорта, коммуникаций, общественной безопасности и т. д. Никому из трех помощников заместителя военного губернатора не были подчинены дивизионы военнопленных и перемещенных лиц и юридический. Во главе каждого дивизиона стоял директор [25, с. 14]. Такой, в общих чертах, была организационная структура Контрольного совета американской группы войск (USGCC) в начале 4-летнего периода военной оккупации Германии странами-союзницами по антигитлеровской коалиции. Генеральным приказом № 59 от 29 сентября 1945 г. USGCC был преобразован в Управление военного правительства в Германии — Office of Military Government for Germany (OMGUS).

Заканчивая рассмотрение данного вопроса, необходимо отметить, что, приступив к подготовке специалистов для будущей оккупационной администрации уже в 1941 г., правительство США в течение всей войны уделяло этой проблеме очень большое внимание. Учреждение различных школ и программ специального обучения, подготовка большого количества профессиональных служащих, расширение сферы деятельности и учреждение многочисленных вспомогательных подразделений в структуре планового штаба по подготовке

оккупационной администрации в Германии послужили причиной для образования в сентябре 1945 г. отлично организованного и подготовленного высшего органа военного правления в американской оккупационной зоне — Управления военного правительства в Германии, деятельность которого продолжалась вплоть до 1949 г. И хотя со временем организационная структура OMGUS претерпела некоторые изменения, основные принципы ее построения остались неизменными со времени первого учреждения высшего военного правительства в Германии — Контрольного совета американской группы войск USGCC.

Литература

1. Висков С. И. Место и значение союзнической оккупации Германии в истории страны: Критика буржуазной американской историографии. — Волгоград, 1976. — 298 с.
2. Филитов А. М. Германский вопрос: от раскола к объединению. Новое прочтение. — М., 1993. — 208 с.
3. Семиряга М. И. Как мы управляли Германией: Политика и жизнь. — М., 1995. — 351 с.
4. Mosely Ph. E. Die Friedenspläne der Alliierten und die Aufteilung Deutschlands. — Europa-Archiv. 5 Jahr. — 3245 s.
5. Churchill W. S. Der Zweite Weltkrieg. — III/2. — 586 s.
6. Moltmann G. Die frühe amerikanische Deutschlandplanung im zweiten Weltkrieg. — München, 1958. — 405 s.
7. Deuerlein E. Die Einheit Deutschlands. — Frankfurt a. M., 1961. — 380 s.
8. Mosely Ph. E. Rhode, Gotthold und Wolfgang Wagner, Quellen zur Entstehung der Oder-Neisse-Linie in den diplomatischen Verhandlungen des Zweiten Weltkrieg. — München, 1956. — 101 s.
9. Roosevelt E. This I remember. — N. Y., 1960. — 450 p.
10. Уткин А. И. Дипломатия Франклина Рузвельта. — Свердловск, 1990. — 437 с.
11. Churchill W. S. Der Zweite Weltkrieg. — IV/2. — 670 s.
12. Moltmann G. Amerikas Deutschlandpolitik im Weltkrieg. — München, 1958. — 445 s.
13. Lasky M. J. Die kurze Geschichte des Morgentau-Plans. Ein dokumentarische Rückblick. — Der Monat 1. Jahrg. 10. — 120 s.
14. Morgenthau H. Jr. Germany is our problem. — New York; London, 1945. — 89 p.
15. The Memoirs of C. Hull. — Vol. II. — 1823 p.
16. Dorn W. L. Die Debbate über die amerikanische Besatzungspolitik für Deutschland (1944-1945): Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 6. Jahrg. — München, 1958. — 230 s.
17. Clay L. D. Entscheidung in Deutschland. — Frankfurt a. M., 1950. — S. 31.
18. Висков С. И., Кульбакин В. Д. Союзники и «германский вопрос» 1945-1949 гг. — М., 1990. — 340 с.

19. Thayer Ch. W. Die unruhigen Deutschen. — Bern; Stuttgart; Wien, 1958. — 186 s.
20. Eisenhower D. Crusade in Europe. — N. Y., 1948. — 453 p.
21. Рузвельт Э. Его глазами. — М., 1947. — 418 с.
22. Николаев П. А. Политика США, Англии и Франции в германском вопросе 1945-1954. — М., 1964. — 420 с.
23. Truman H. S. Memorien. Bd. I: Das Jahr der Entscheidungen (1945). — München, 1955. — 845 s.
24. Ziemke E. F. The U. S. Army in the Occupation on Germany 1944-1946. — Washington, 1975. — 543 p.
25. OMGUS — Handbuch. Die amerikanische Militärregierung in Deutschland 1945-1949. — München, 1994. — 1754 s.
26. Chronicle of the Office of Military Government for Germany and its predecessor organizations. — Historical Section, OMGUS, June 1948. — 865 p.
27. Steger B. Clays Stabkonferenzen und die Organisation der amerikanischen Militärregierung in Deutschland. — Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 27, 1979. — 219 s.
28. Latour C. F. und Vogelsang Th. Okkupation und Wiederaufbau. Die Tätigkeit der Militärregierung in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands 1944-1947. — Stuttgart, 1973. — 439 s.
29. Gimbel J. Amerikanische Besatzungspolitik in Deutschland 1945-1949. — Frankfurt a. M., 1971. — 347 s.
30. Akten zur Vorgeschichte des Bundesrepublik Deutschland. — München, 1978. — 2380 s.

Список сокращень

- АДУ** – Археологічні дослідження на Україні
АОН – Археологические открытия на новостройках
ВДИ – Вестник древней истории
ДАХО – Державний архів Харківської області
ЖМВД – Журнал Министерства внутренних дел
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР
МАР – Материалы по археологии России
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
РДИА – Російський державний історичний архів
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
УІЖ – Український історичний журнал
ХІФТ – Харківське історико-археологічне товариство
ЦГИАР – Центральный Государственный исторический архив России
ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Збірник наукових праць

ВІСНИК
Харківського державного університету
№ 413

Історія
Випуск 30

Відповідальний випусковий *С. І. Посохов*

Редактор *Д. М. Поліванова*

Комп'ютерна верстка *О. І. Мойсейченко*

Підпис. до друку 26.11.98. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Умовн.-друк. арк. 13,72. Облік.-вид. арк. 13,5. Тираж 500.

3-00

Зам. № _____
Замовне

ХДУ, 310077 Харків, пл. Свободи, 4

Видруковано в АТ «Бізнес Інформ»
310002 Харків, вул. Маршала Бажанова, 28, кімн. 319